

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Oğuzcanın Karadeniz Serüveni

ATILLA JORMA

Oğuzcanın Karadeniz Serüveni

ATILLA JORMA

YAZAR HAKKINDA

Atilla Jorma, Finlandiya'da doğmuştur. İlk, orta ve lise eğitimini Finlandiya'da tamamlayan Atilla Jorma, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Edebiyatı bölümünden mezun olmuştur. Finlandiya Turku Üniversitesinde Türk Dili ve Edebiyatı dersleri vermiş ve üniversiteler için Fince "Türk Dil Bilgisi"ni yazmıştır.

Uluslararası sempozyumlarda sunduğu tebliğlerin yanında, uzmanlık dergilerinde makaleleri, "Türkçe-Fince, Fince-Türkçe" sözlüğü, "Hazar Berisi-Karadeniz Kültür Çevresinde Türk Dili" ve "Oğuzcanın Karadeniz Serüveni" adlı çalışmaları yayımlanmıştır. Doktora çalışmasını 1960'lı yıllar "Bulgaristan Türk Romanı" üzerine yapmıştır.

Oğuzcanın Karadeniz Serüveni

ATILLA JORMA

DOĞU KÜTÜPHANESİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Oğuzcanın Karadeniz Serüveni

Atilla Jorma

Yayın Yönetmeni

Erol Cihangir

Grafik Uygulama

Sercan Arslan

Mizanpaj

Adem Şenel

1. Baskı, Mart 2008, İstanbul

Ofset Baskı

Arı Matbaacılık, Davutpaşa Cad. Emintaş Sanayi Sitesi
No: 103/431 Tel: (0212) 493 34 55 Topkapı/İSTANBUL

© Bu kitabın bütün yayın hakları Kültür Bakanlığı
Telif Hakları Mukavelesi gereği yazarına aittir..

MİLLETLERARASI NEŞRİYAT NUMARASI
ISBN 978-9944-397-17-9

DOĞU KÜTÜPHANESİ

Ticarethane Sokağı, Tevfik Kuşoğlu İşhanı Nu: 41/16
Cağaloğlu-İSTANBUL. Tel: (0212) 520 27 19
web: www.dogukutuphanesi.com
e-mail: bilgi@dogukutuphanesi.com

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Geçmişten günümüze Türk dilini konuşanlar	9
Dilin Değişkenliği	37
Yeryüzündeki Diller ve Türkçenin Konumu.....	47
Türkçenin Yazımı.....	63
Türk Dili Tarihinde Gelişme Dönemleri	71
Diliçi Gelişmeler	87
Diyalekt Dağılımı	99
Günümüzde Standart Türler	123
Çağdaş Türkiye Türkçesi.....	123
Azerbaycan Türkçesi.....	137
Sözvarlığı	141
Kısaltmalar	161
Kaynaklar	164
Sonnotlar	175

ÖNSÖZ

Bu kitabın öncüsü *Hazar Berisi – Karadeniz Kültür Çevresinde Türk Dili* adıyla 1999 yılında Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi tarafından Hollanda, Haarlem’de yayımlanmıştı. Bu kitapta Türkçenin, son bin beş yüz yıllık tarihi boyunca Karadeniz çevresinde çok geniş bir alanda yaygın olduğu, Karadeniz’in tarihte ayırıcı değil, Türk dili için birleştirici bir iç deniz konumunda olduğu gerçeğinden hareket edilmişti.

Oğuzcanın Karadeniz Serüveni’nde Türk tarihinin ana hatları, genel olarak dil ve dilin türleri gözden geçirilir, sonraki bölümlerde Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri araştırılır, Türk dili için kullanılan yazı düzenleri ve dil tarihinin dönemlendirilmesi gibi konular gözden geçirilir.

Türk dili araştırmalarında en çok savsaklanmış konulardan standart dil – diyalekt ilişkileri ele alınmıştır. Herhangi bir dilin incelenmesinde olduğu gibi, Oğuz Türkçesi de dilbilimi ölçütleriyle çeşitli diyalektlere ayrılan bir dil olarak incelenmelidir. Kaşgarlı Mahmut bundan neredeyse bin yıl önce Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi amacıyla yazdığı eserinde yaptığı alan araştırmasının da sonuçlarını vermektedir. Oğuz Türkçesinin son sınıflandırma denemeleri ise elili yıllarda yapılmıştır. Bugün, soğuk savaş dönemi gerilerde

kaldığı halde Oğuzcanın ağızları bir türlü bir arada incele-
nememekte, kabataslak da olsa bir sınıflandırma yapılamak-
tadır. Nitekim bu kitapta da kaynakların dağınıklığından ve
ortak kullanılabilen yöntemler yokluğundan dolayı diyalekt
dağılımı bölümü çeşitli konuşma türleriyle ilgili bilgilerin
ancak bir derlemesi olabilmektedir. Araştırmacıların kullan-
mış oldukları ifadelerin çeşitliliği ister istemez çalışmamıza
da yansımıştır.

Standart dil türlerinden Çağdaş Türkiye Türkçesi bölü-
münde Türkçeyi Türkçe yapan özelliklerin gösterilmesine
çalışılır, Azerbaycan Türkçesi Türkiye Türkçesinden ayrılan
yönleriyle ele alınır. Sözvarlığı bölümünde temel sözvarlığı
üzerinde durulur, sözvarlığı ayrıca anlambilgisi açısından da
ele alınır. Metinde geçen çok sayıdaki yer adlarının yazımın-
da bir birliğin sağlanması mümkün olmamıştır.

Hazar Berisinde eğitim öğretim konularıyla ilgili bölü-
mün başında, doksanlı yılların ikinci yarısında Türkçenin
Karadeniz çevresinde on beş ayrı devletin sınırları içerisinde,
ayrıca başta Batı Avrupa olmak üzere, yeryüzünün çeşitli yer-
lerinde konuşulmakta olduğundan eğitim konularıyla ilgili
bilgilerin sürekli güncelleme güçlüğüne dikkat çekilmişti. Bu
yayında, ortak çalışmaların da eksikliği yüzünden böyle bir
güncelleme yapılamadı. Gerek öğretimi, gerekse statüsü açı-
sından Türkçenin bugünkü durumunun pek iç açıcı olduğu
söylenemez. Sözün gelişi, Eski Yugoslavya'da, Kosova'da, biri
Türkçe olmak üzere üç resmi dil vardı. Bağımsızlığın eşiğin-
de bulunan Kosova'da bugün de üç resmi dil var, ancak Türk-
çenin yerini İngilizce almıştır.

Kaynaklar listesinde gösterilen eserlerden 1999 yılından
sonra yayımlanmış olan çalışmalar görülenlerden ibaret olup
burada sistematik bir döküm söz konusu değildir.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRK DİLİNİ KONUŞANLAR

Bir dilin geçmişini öğrenmek için demografik gelişmeler, o dili konuşanların tarihi göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bölüm bir Türk tarihi değil, fakat çok genel hatlarla bin beş yüz yıllık zaman dilimindeki dile de dolaylı yollardan etkisi olmuş olayların bir özetidir.

Beşinci yüzyılın ikinci yarısında Karadeniz'in kuzeyinde Tuna ile İdil arasındaki bozkırlarda *Şaragur*, *Ogur*, *Onogur* adlı boyların yerleşmiş oldukları görülür. Bu boylar birliği veya onun en önemli boyu *Bulgar* diye anılmaktaydı. Bu birlik başlıca iki boydan oluşuyordu: Batıda *Kutrigurlar* ve doğuda *Utigurlar*. Ogur, Onogur ve Macarları Ural dağları çevresinden çıkarıp daha güneye göçmelerine neden olan, altıncı yüzyılın başlarında Kafkaslar kuzeyinde görülen Sibirler ele geçirdikleri bölgeyi sağlamlaştırarak Bizans'la da ilişkiler kurarken düzenleri altüst olur. Doğudaki Türklerin 552'de yaktıkları Jou - Jan imparatorluğundan kaçan Avarlarla yolda onlara katılmış boylar 555 yılında Kafkas kuzeyinde belirirler. Sibirler Avarlarla 558'de savaşıp yenilirler. Avarlar

1. harita

noktali kesik çizgi birinci kağanlığın, kesik çizgi ikinci

kağanlığın takribi sınırlarını gösterir

beyaz oklar bulgar türklerinin göç yollarını gösterir

Türklerin baskısıyla batıya ilerleyip beraberlerinde Kutrigurların bir kısmını da götürerek 567'de Pannonia'ya yerleşirler. Burada İslavları örgütleyen Avarlar dokuzuncu yüzyılın başlarında Büyük Şarl'a boyun eğerek; Bulgarlar da Karpat havzasının doğusuyla Erdel'i işgal ederler.

Çinlilerce Jou - Jan diye adlandırılan imparatorlukta çıkan bir ayaklanmada imparatorluğa bağlı olan, demircilikle geçinen bir boy ayaklanmayı bastırmakta Jou - Janlara yardım eder. Başbuğu *Bumın* yardımlarına karşılık imparatorun kızını ister. Karşılık olumsuz olunca Türkler ayaklanıp Jou - Jan devletini ortadan kaldırır. İlk Türk Kağanlığı böylece 552 yılında kurulmuş olur. İpek Yolu Türk hanedanının kontrolüne geçer. Türk dili Ötüken'den Karadeniz kuzeyine uzanan geniş bozkır kuşağında egemen dil olur. Bumın'ın kardeşi *İştemi* ülkenin batı yabgusu olur (552 - 576). İştemi Bizans'a ilk elçisini 568'de yollar, Bizans'tan 568, 576, 598'de elçilikler gelir. Bumın'ı oğulları Mukan (553 - 572) ile Taspar (572 - 581) izler. Taspar'ın ölümünden sonra batıdaki yabgu, İştemioglu Tardu bağımsızlığını duyurarak batıdaki Türk devletinin kağanı olur. İç çekişmelerle güçlerini tüketen doğu kağanlığı 630'da Çin'e boyun eğerek. *On Ok* birliği diye adlanan batı kağanlığı ise 659 yılında Çin koruması altına düşer.

Avarlardan sonra Türk hanedanı Karadeniz ve Kafkaslar kuzeyindeki boyları yönetimi altına alır. Türk kağanlığının batı karakolu olan bu arazide yedinci yüzyılın birinci yarısında adları duyulan Hazarlar her yerde Türklerin müttefikleri olarak onlarla birlikte yabguların yönetiminde Kafkaslarda yağmalara girişmişlerdi. Önceki Sibirler Hazarların içinde erimiş olmalı. Türk hanedanı Çin egemenliği altına girince bağımsızlaşan Hazarlar Türk devletinin varisleri olurlar.

2. harita: Büyük Bulgaristan, Tuna
ve İdil Bulgarları, Hazar devleti

Yedinci yüzyılın başlarında Avar egemenliğinin en doğusundaki Utigur Bulgarlarının başına *Ermi* boyundan *Gostun* geçer (603 - 605). *Gostun*'dan sonra Bulgar tahtına *Dulo* soyundan *Kuvrat* (605 - 641) geçer. *Kuvrat*, Bizans'la birleşerek 630 yılında Avar'lara başkaldırıp beş yıllık bir mücadeleden sonra bağımsızlığa ulaşır. Ayaklanmaya Avar yurdundaki Kutrigurlar da katılır. *Kuvrat* 641 yılında ölünce oğullarından *Batbayan* doğudaki Bulgarların, *Asparuh* batıdaki Kutrigur Bulgarlarının hanı olur. Bulgarlarla Hazarlar arasındaki egemenlik yarışında bozguna uğrayan Bulgar birliğinden *Tın* (*Don*) ile *Özü* arasındaki yörede yerleşmiş Kutrigurlar *Asparuh*'un önderliğinde *Turla* ile *Prut* arasındaki *Bucak* yöresine göç ederler. *Batbayan*'ın ordusu *Tın* ırmağının doğu kıyısında bulunan eski yurdunda kalır. Kardeşi *Kotrag* da *Tın*'ın öbür yakasına geçerek orada yerleşir. Daha doğuda ve İran sınırındaki *Onogur* oymak birliği içinde oturan birkaç oymak *İdil* boyunca yukarı çekilerek orta *İdil*'de Hazarlara bağlı yeni bir devlet kurar. Hazarlar ayrıca doğu İslavlarına nüfuzlarını yaymışlar ve *Kırım*'da *Herson* şehrine bir *tudun* atamışlardı. *Bucak*taki Bulgarlar 679'da *Tuna*'yı geçerler ve *Dobruca*'yı işgal ederler, Bizans ordusunu 680'de yenerler. Bizans imparatoru 4. *Konstantin* Bulgarlarla 681'de barış antlaşması imzalamak zorunda kalır.

Doğudaki Türk Kağanlığı 680 yılında, yeniden bağımsızlaşp 744 yılına kadar dayanır. Tarihlerini bu dönemden kalma *Orhon* Yazıtlarından öğreniyoruz.

Asparuh Han'ın ölümünden sonra, gene *Dulo* soyundan *Tervel Han* (701 - 718) başa geçer. *Tivirem* 718 - 721 ile 721 - 736 *Sevar Han*'la *Dulo* soyu son bulur. Bundan sonraki hanlar: *Kormisoş* 737 - 754, *Sovineh* 754 - 760, *Teleç* 760 - 763, *Umor*, *Bayan*, *Tokto* 763 - 770, *Telerig* 770 - 777, *Kardam* 777 - 803, *Kurum* 803 - 814, *Omurtag* 814 - 831. *Omurtag* Han

3. harita: onuncu yüzyılın başı;

oğullarına İslav adları da vermişti: Malamir (831 - 836) ve Persiyan (836 - 852). Bunları 852 - 889 Boris izler.

Bizans egemenliği döneminde 1018 - 1186, Bizans kültürü ülkede tümüyle yerleşti. Oymayazıyı, on iki hayvanlı Eski Türk takvimini kullanan Bulgarlardan günümüze kadar saklanmış belgeler çok sayıda değildir. *bulgar* boyadı *bulga-* (>bugünkü bula-) fiilinin türevi olup, 'karıştıran, isyankar' anlamıyla Eski Türk adlandırma sisteminin tipik bir örneğidir.¹ Güney slavların bir bölümü ise bu adı ancak onsekizinci yüzyılda almıştır.

Hazarlar Kafkasya'da dokuzuncu yüzyıla kadar Arapların Doğu Avrupa'ya yayılışlarını durdurmayı başarırlar. Sekizinci yüzyılın sonlarında *Ügüz* boylarında yaşayan Peçenekler komşuları, *On Ok* ülkesinden gelen *Oğuzların* önünden çekilerek Yayık ırmağı çevresine yerleşirler. 894 yılında Hazarlarla Oğuzlar birleşerek Peçeneklere saldırırlar. Peçeneklerin bir bölümü yerinde kalıp Oğuzlara katılır, bir bölümü ise Hazar devleti içine yerleşir. Peçeneklerin gelişi dolayısıyla Macarlar Levedya'dan 896'da Etelküz'e, oradan da Peçenek - Bulgar ittifakı yüzünden bugünkü yurtlarına göçerler. Peçenekler 968'de Kiyev'i kuşatırlar, 972'de Rurik'in halefi Svyatoslav'ı öldürürler. Yurt tuttuklarında kırk obadan oluşan sekiz Peçenek boyu - *Yazı Kapan*, *Kabukşın Yula*, *Yavdı Erdim*, *Karabay*, *Küerçi Çur*, *Suru Külbey*, *Boru Tolmaç*, *Bula Çaban* - Tın ırmağı ile Tuna ırmağı arasındaki yurtlarında yüz elli yıl kadar yaşar.

Bir yandan Peçeneklerle Oğuzların sürekli baskısına maruz kalan, bir yandan Kiyev Ruslarına karşı koymak zorunda bulunan Hazar kağanlığı onuncu yüzyılın ikinci yarısında sona erer. Kağanlığa bağlı çeşitli halklar Peçenek ve bunların

ardından Karadeniz kuzeyine yayılan Oğuz ve Kıpçak boy birliklerine katılırlar.

Hazar devleti doğusunda, Etil, Sırderya ve İrtişin orta mecrası arasında Oğuz yabguluğu yerleşmişti. Yabguluk sözünden de anlaşıldığı gibi Oğuz oymak birliği önce Türk kağanlığına, sonra da Hazar devletine bağlı olmuş olmalı; Hazarların son dönemlerinde ise ilişkiler karmaşık görünür. Oğuzların kuzeyinde İrtiş'le Ural arasında *Kimek* oymak birliği yaşıyordu. Bunların bir oymağı *Kıpçak* idi. Kıpçak adı daha sonra bütün Kimekleri kapsar oldu. Karadeniz kuzeyine yayılan Kıpçaklar *Kuman* adıyla tanınmışlardır. Oğuzlar yirmi dört boydan oluşuyordu. Bu birliğe yeni katılmalar olabiliyordu, örnek olarak Peçenek/Beçene boyunun adı, yerlerinde kalan Peçenek'lerin bir Oğuz boyu haline gelişlerinin anısıdır. Peçeneklerden bir bölük de Kıpçak boybirliğinde görülür. Oğuz boyadları bugünkü söyleyişe göre şunlardır:

Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli, Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Afşar (Avşar), Kızık, Beğdili, Karkın, Bayındur, Peçenek, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva, Kınık. Kaşgarlı Mahmud geleceğe uzanıp Oğuz saltanatı uzun sürecek diye olacakları doğru söylemiştir.

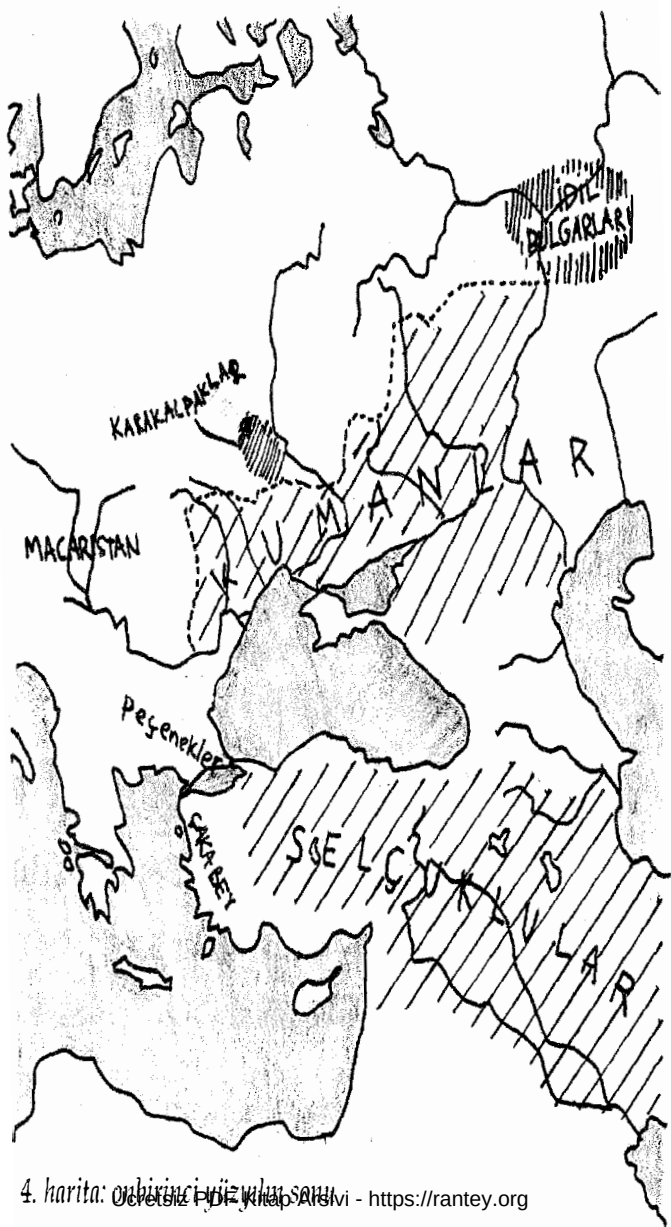
Oğuz yabgusunun *sübaşısı*, Oğuzların Kınık boyundan *Tokak*'ın oğlu *Selçük*, onuncu yüzyılının sonlarında maiyetiyle Oğuz ülkesi sınırında bulunan Cend'e göçer. Kentte daha önce Müslüman olmuş Türkler de oturuyordu. Kent Oğuz yabgusuna vergi öderdi. Selçük Müslüman olur, yabgunun vergicisini geri çevirerek bağımsız olur. Başlangıçta önemsiz gözükmesine karşın, Türklüğün İslam'a girmesi ölçüsünde tarihi etkilemiş olaylar pek azdır. Dönemin tarihçisi Abul Faraç bir söylentiği aktarır: 'Selçuk, kabilesiyle birlikte Turan yani Türk diyarından İran diyarına çobanlık etmek

bahanesiyle geçti. Bunlar İranlıların Müslüman olduklarını görerek... ‘Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamaya hükümlü bir azınlık durumunda kalırız’ dediler ve Müslüman olmaya karar verdiler.’²

Onbirinci yüzyılın başlarında Oğuzların bir bölümü Selçuk’un torunları *Toğrul* ve *Çağrı* Begleri önderliğinde Horasan’a geçerler. Selçuklular 1040’ta Gazneli Mahmud’un oğlu Mesud’u Dendanekan mevkiinde yenip bütün Horasan’a egemen olurlar. Bundan sonra Büyük Selçuklu devletinden söz edilir. Oğuzlar güneybatıya doğru ilerlemeğe devam ederler.

Oğuzlardan daha Müslüman olmamış başka bir bölük ise kuzey yoluyla Peçenek ülkesine doğru göçer. Peçenekler bu arada Balkanlar’a akın ederler. 1048’de *Belçeroğlu Keğen* yirmi bin Peçenekle *Turak Han*’a karşı ayaklanır, Bizans’a sığınıp beraberindekilerle Hristiyan olur. İmparator Monomach Keğen’e Tuna boyunda üç kale ve toprak verir. Turak, Keğen’i geri ister; isteği geri çevrilince de Tuna’yı geçip yağmalara girişir, ancak Bizans’a tutsak düşer ve yüz kırk Peçenek büyüğüyle Konstantiniye’ye getirilerek Hristiyan edilir. Bizans imparatorluğu Peçenekleri o sırada nüfusu azalmış olan Bulgaristan ve Makedonya’ya toplu olarak yerleştirir.

Oğuzlar 1055’de Özü kıyısında Ruslarla savaşırlar, 1064 yılında Tuna’yı geçip Balkanlar’a yayılırlar, ancak burada çok kayıplar verir. Oğuzların bir bölümü Bizans yönetimi altına girmeyi kabul eder ve ülkenin çeşitli yerlerinde, özellikle Makedonya’da yerleştirilir. Bir bölümün 1068’de Erdel’e de girdiği görülür. Bir bölümü ise geriye dönerek Moğol istilasına kadar Kırım ve güney Anadolu’ya yerleşir. Karadeniz’in güney kıyılarını kaplayan bölgeyi

yurt tutar. Kesin Türkçe biçimi bilinmemekle beraber, *Karakalpak*, *Karabörklü*, *Karapapak* gibi, soylular karşıtı avamın (kara halkın) giydiği başlığın renginden alan bir topluluk adının burada sözkonusu olduğu anlaşılır. Bu Karakalpakların bir bölümü yok olmuş, bir bölümü yerlerinde kalıp daha sonra Ruslaşmıştır. Bir bölümü ise ikinci kez Tuna'yı geçip Dobruca'da yerleşir.³

Kıpçaklar yazları Sırderya boylarına inip Oğuzlar ile birlikte yaşamaya başlamışlardı. Doğudaki Kara Kitay baskısıyla Kıpçak - Kumanlar da Oğuzların göç yollarına yönelirler. 1050'den başlayarak otuz yıl içinde Kumanlar Kiev'e kadar ilerler. Karadeniz kuzeyinde yayılan bozkırda Kumanlar buradaki Oğuz ve Peçenek kalıntılarını da kendilerine katarlar.

Selçukluların yönetimindeki Oğuzlar ise güney yoluyla Bizans'a yaklaşıyorlardı. 1055'de Tuğrul beğ Bağdad'a girer. Bizans ordusuyla Alparslan'ın başında bulunduğu ordu 1071 Malazgirt'te karşılaşır. Bizans ordusundaki Peçenek ve Oğuzların da Selçuklulara katılması üzerine, Bizans bozguna uğrar. *Kutalmışoğlu Süleyman* Küçük Asya'daki Selçuklu egemenliğini kıyılara kadar yayar, İznik Selçukluların ilk başkenti olur. 1. *Kılıçarslan* 1097 yılına kadar İznik'te kalır.

Trakya'da Peçenekler Bizans'la 1053'te yaptıkları otuz yıllık barışa bakmadan Konstantiniye surlarına kadar sürekli akınlar düzenliyorlardı. 1078'de Peçenekler Kumanlarla birleşerek Edirne'ye saldırırlar. 1078 - 1081 Anadolu'da Türklere karşı yapılan savaşlar sırasında Selçuklulardan esir düşen *Çaka Beğ*, serbest olunca 1081'de İzmir'i alır. Güneyinde, Efes'te *Tanrıbermiş* küçük bir beylik kurar. 1088'de Peçenekler, Macarlar ve Kumanlar Bizans'ı bozguna uğratırlar. Çaka, İzmir'den Çanakkale'ye kadar olan yerleri ele geçirdikten sonra Gelibolu yarımadasına geçip Trakya'yı ele geçirmek niyetinde idi, bunun için Trakya'daki Peçeneklerle anlaşır.

Bizans ise Kuman başbuğlarından *Tugurgan* ve *Bönek* ile anlaşır. Kumanların yardımıyla, Çaka'yı bekleyen Peçenekler 1091 yılı baharında, Meriç ırmağı kıyısında Lebunion'da kılıçtan geçirilir. Bizans Peçenek kalıntılarını başta Vardar boyları olmak üzere yurtlandırırlar. Lebunion savaşından sonra Peçenekler askeri bir güç olmaktan çıkar.

Bizans bundan sonra İznik sultanı, Çaka'nın damadı olan Kılıçarslan'la gizlice anlaşır, 1097 yılında Çaka Kılıçarslan tarafından öldürülür. Bunlar ardından Haçlılar ordusu İznik'e girer; Kılıçarslan İç Anadolu'ya çekilmek zorunda kalır. Bizans deniz kıyıları, İzmir, Efes ve adaları geri alır. Merkezleri bundan sonra Konya olan Selçuklular kendilerini Haçlılara karşı savunurlar. 2. Kılıçarslan (1155 - 1192) 1174'de *Danışmend beyliğini* Selçuklu ülkesine katar. Bizans'a karşı 1176 Müriokefalon'da üstün gelir. 1204 4. Haçlı seferi sonucu Konstantiniye'de Latin İmparatorluğu kurulur. Bizanslılar ise Haçlılara karşı İznik'te ikinci bir imparatorluk kurarlar. Selçuklular 1204'te Trabzon imparatorundan Sinop'u alarak ilk kez Karadeniz'e açılırlar.

Lebunion savaşından sonra Kumanlar Macaristan'a saldırırlarsa da yenilgiye uğrarlar. 1099 - 1100'da Przemiśl kalesi altında Bönek yönetimindeki Kumanlar Macar ordusunu yenerler. 1103'te birleşik Rus ordularına yenik düşen Kuman ordusunun savaş gücü bir süre için eksilirse de 1115 sıralarında Urallardan gelen Kıpçak dalgası Kumanları yeniden güçlendirir.

Horasan'daki Oğuzlar Selçuklu yöneticilerine karşı ayaklanırlar. Büyük Selçukluların son sultanı Sançar, 1157'de ölür. Kıpçak soylu kölemenlerden olan *İldeniz* sonradan Selçuklu Arslan Şah'ın atabegi ve 1164'te Selçuklu devletinin gerçek efendisi olur. Soyundan gelenler 1225'e kadar merkezleri olan Erdebil'de hüküm sürerler. Yine Selçuklular döneminde

1077 sıralarında kölemenler arasından çıkıp Harizm valisi olan Anuştekin'in haleflerinden Tekiş (1172 - 1200) Selçuklu devletine son verir. Torunu Celaledin Mengüberdi 1220'den sonra uzun süre Cengiz Han'a karşı koyar.

Tuna ırmağının kuzeyinde yaşayan Kumanlar, Bulgaristan'da Bizans'a karşı beliren ayaklanmaları destekleyip, Esen hanedanı yönetiminde, ikinci Bulgar krallığının kurulmasında başlıca rolü oynadılar. 1185'de Tırnova beyleri, Kuman kökenli *Esen* (Asen) ve Peter kardeşlerin Bulgaristan'da başlattıkları ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanınca kendileri Tuna'nın kuzeyindeki Kumanlara sığınıp onların yardımıyla çoktan beri Bizans boyunduruğu altında bulunan Bulgaristan'ı elde ederler. 1186'da Bizans'a karşı Bulgaristan'ın siyasi - dini bağımsızlığını ilan ederler. Bizans'ın Selçuklularla uğraşmak zorunda kalması işlerini kolaylaştırıyordu. Esen ile kardeşi, daha önce 1. Boris'in başkent yaptığı Preslav'ı ele geçirirler. Kumanların yardımıyla, Esen'le kendisinden sonra tahta çıkan iki kardeşi, Bizans'ı barış yapmaya zorlarlar. Bizans'ın Haçlı seferleri sırasında 1204'te Latinler eline düşmesinden sonra, İstanbul'daki Latin imparatorluğunun yeni Bulgar krallığına açtığı savaş da Edirne dolaylarında tam bir bozgunla sonuçlanır. İlk Latin imparatoru 1. Baudouin 1205'te Bulgar kralına tutsak düşer. Tuna'nın kuzeyindeki Kumanlar 1203'te Kiev'i işgal ederler. 1219'da Rusların müttefikleri olarak Macarların elinden bir süre için Halic'i (Galiçya) alırlar.

Esen'in ikinci kardeşi Kaloyan, bir yandan Latinlerle, öte yandan Macarlarla savaşır. Bulgar krallığı bu dönemde güneyde Filibe'yi, Makedonya'nın büyük bir bölümünü, batıda Niş ve Sofya kentlerini sınırları içine alıyordu. Kral Kaloyan, Bulgar kilisesinin Roma kilisesiyle birleştirir, 1204'te Papa 3. Innocentius'tan krallık tacını alır. Böylece ikinci Bulgar

krallığı, Avrupa devletleri arasında varlığını resmen tanıtmış oldu. Ötekikardeşler gibi, Kaloyan da en sonunda boyarlardan Kuman kökenli biri tarafından öldürülür (1207). Suçlulardan biri olan Boril, Bulgar tahtına oturur; ölen kralın Kuman olan karısıyla da evlenir. Komşu devletlere toprak bırakmak zorunda kalınca, bir süre sonra tahttan indirilir. Eski Esen soyundan 2. Esen (1218 - 1241), tahta çıkarılır. Komşularıyla, özellikle Sırp kralıyla sıkı ilişkiler kurdu. Güneyde, Epir'deki Komnenos'lara karşı 1230'da kazandığı zaferle krallığının sınırlarını çok genişletir. Meriç ırmağı ağzına değin Trakya'yı, Makedonya ve Arnavutluk'un tümünü krallığa katar. Kuzeyde, Tuna ötesindeki Banat da onun ülkeleri arasındaydı. Roma ile birleşme politikasından vazgeçip İznik Rum kilisesiyle anlaşır, Bulgar kilisesini patriklik haline getirir. Kral 2. Esen, İstanbul'da zayıf bir Latin İmparatorluğunun bulunmasından yararlanarak Bulgar krallığını Balkanlar'ın en güçlü devleti haline getirdiği bir sırada, doğudan gelen Moğol orduları 1241'de Bulgaristan'ı çiğneyip geçer.

Moğollar 1219 yılında Sırderya boyundaki Oğuzeli'ne saldırırlar. Birleşik Kuman ve Rus orduları, Moğollar tarafından 31 Mayıs 1223'te Kalkaçay boyunda kanlı bir yenilgiye uğratılırlar. Moğollar bir ara geri çekilirler, batıda Boğdan'da toplanan Kumanlar, özellikle *Borç Han* Kumanları kitle halinde Hristiyan ve Macar krallığına bağlı olurlar. Macar kralı 4. Béla, Boğdan'daki Kumanlar için Milko'da bir piskoposluk kurar. Çağdaş kaynaklarda bu ülke Kumanya adını taşıyordu. 4. Béla 1223'te Rex Cumanorum - Kumanların kralı ünvanını alır. Macar kralları bu unvanı son zamanlara kadar taşımışlardır.

Nikaia imparatoru Vatatzes 1237'den sonra Moğollar önünden kaçan Kumanlardan birçoğunu mülk karşılığı ordu hizmetine alıp başta Trakya, Makedonya ve Menderes va-

disi olmak üzere çeşitli yerlere yerleştirir. 1238 – 39 kışında Moğolların ikinci saldırısı Kuman devletine son verir. Batı Kumanlarının büyük bir bölümü Kral Béla'nın izniyle *Köten* han yönetiminde Macaristan'a göç eder. Moğol ordusuna katılan binlerce Kumanın Türkçe bilmesi, Macarlar tarafındaki Kuman hanı Köten'in Moğol casusu olduğu yolundaki savı destekliyordu. Köten linç edilir, Kumanlar da bunun üzerine Macaristan'dan Balkanlar'a çekilirler ve Macar ordusu Moğollar karşısında yalnız kalır. Moğol saldırısı sonucunda Macaristan büyük nüfus kaybına uğrar. Moğolların geri çekilmesinden sonra 4. Béla Kumanları yeniden ülkesine çağırır. Macaristan'da Kuman boylarından *Borçol* < *Borçoğlu*, *Çertan* < *Çurtan*, *Olaş* < *Ulaş*, *İlonçuk* < *İlançuk* ve *Koor* boylarının yerleşmiş olduğu biliniyor. Bulgaristan'da olduğu gibi Kumanlar Macaristan'da da yönetime karışırlar: kral *Kun Laszlo* '*Kuman Laslo*' bunun iyi bir örneğidir.

Türkiye Selçuklularından Alaeddin Keykubad (1219 – 1237) zamanında yaklaşan Moğollara karşı önlemler alınmaya çalışılıyordu. Konya Selçukluları doğudan gelen Oğuz boylarını Bizansla olan batı sınır yörelerine yerleştirir. 1220'den sonra Moğolların önlerinden kaçıp Selçuklu ülkesine sığınan Türk göçebeleri ve Harezmşah orduları kalıntıları da batı uçlarına yerleştirilirler. 1240 yılında çıkan, Sivas, Tokat ve Amasya'ya yayılan Baba İshak ayaklanması Kırşehir'in Mal-ya Ovasında bastırılırsa da Selçuklu devletini oldukça sarsar. Selçuklular 1243'de Köseadağ savaşında Moğollara yenilirler. Yenilgiden sonra Selçuklu sultanları İlhanlı devletinin vasalları olurlar, taht kavgaları yapıp otoritelerini kaybederler. Selçuklu sultanı 2. İzzettin Keykavus, 4. Rükneddin Kılıçarslan lehine tahtından olunca 1261 Antalya'da maiyetiyle birlikte gemilere binip Bizans'a sığınır; 7. Paleologos bu arada 1261'de Konstantiniye'yi Latinlerden geri almıştı. Bizans imparatoru,

2. Keykavus'u Türklerin bulunduğu Dobruca iline gönderir. Karamanoğullarının çevrelerinde gittikçe genişleyip güçlendiğini gören Selçuklu Rüknettin Kılıçarslan, 1256'da Karamanoğlu Kerimettin Bey'e Ermenek bölgesini tımar olarak vermek zorunda kalmıştı.

Kerimettin'in ölümü üzerine 1261'de yerine oğlu Mehmet Bey geçer. İlhanlılar, Selçuklu Sultanı 3. Keyhüsrev ile vezirleri Sahip Ata ve Süleyman Pervane'yi de yanlarında götürüp Kölemenler üzerine yürüyünce Mehmet Bey, *Cimri* lakaplı bir şehzadeyi Konya tahtına oturtup kendisi vezir olur. Beylikler başındaki beyler çoğunlukla Türkçeden başka dil bilmezlerdi, ancak Selçukluların egemen oldukları çevrede durum çok farklıydı; nitekim Mehmet Bey vezir olunca hemen aynı gün 13.5.1277, bir ferman çıkarır: *Bu günden sonra divanda, dergâhta, bârgâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil konuşulmayacaktır.* Aradan bir ay geçtikten sonra İlhanlılarla Selçuklular Mısır'dan dönüp Mehmet Beyle Cimri'yi öldürürler. Karamanlılar Konya'yı yeniden aldıktan sonra da bu Türkçecilik girişimlerini sonuçlandıramadılar.

Moğolların gelişiyle Kıpçakeli'nde Altın Ordu, İran'da İlhanlılar dönemi başlar. 1357'de Cani beğin ölümü, oğlu Berdi beğin Altın Orduya dönmesiyle İlhanlılar son bulur; Altın Ordu 1505'te Şeyh Ahmed'in öldürülmesiyle sona erer. Altın Ordudan ilk ayrılan *Basaraba*'nın adı Basarbya/Besarabya bölge adında saklıdır. Ruslar ve onların izinden bütün Avrupa Moğol - Türk halklarını Tatar diye adlandırmaya başlar.

Moğollar 2. Esen'in oğlunu Moğol hakanın metbuluğunu tanımaya zorlamışlardı (1243). Öteden, krallık, Makedonya ile Arnavutluğu Epirililere bırakmak zorunda kalır. Trakya elden gider. Boyarlar sık sık ayaklanırlar. *Terter* adında bir Kuman boyarı 1279'da Tırnova'da kendisini kral

ilan ettirir. Terter Moğol kağanını metbu tanımak zorunda kalır, ancak Bizans'ın etkilerine kesinlikle son verir. Terter döneminde Kuman boyarları devleti tümüyle ellerine alırlar. Altın Ordu'nun batısına egemen olan Moğol komutanı Nogay Han'a dayanırlar (Coçi'nin torununun oğlu olan Nogay aslında Altın Ordu'nun batı valisi olduğu halde han olarak biliniyordu). Nogay Han'ın koruması altındaki *Şişman* adlı bir Kuman beyi Vidin kentinde ayrı bir beylik kurar. Terter'in kardeşi *Eltimir* de Kızanlık bölgesinin egemēni olur.

Nogay Han'ın Altın Ordu Hanı tarafından ortadan kaldırılması üzerine, oğlu Çege Bey, Tırnova'ya giderek 1300'de Bulgar tahtına oturur. Ancak kaynatası olan Svetoslav Terter onu öldürtüp tahtı geri alır. Terter'in oğlunun kısa süren krallığından sonra 1323'te Tırnova'da toplanan büyük kurultayda Vidin'de egemen olan Kuman boyarı *Şişman* kral ilan edilir. *Şişman* Filibe'yi Bizans'tan geri alır, ancak Köstendil'de Sırp kralı tarafından ezici bir yenilgiye uğratılır. İvan Aleksandır (1331 - 1371) döneminde Sırp kralı Stefan Duşan Balkanlar'da üstünlüğünü kurmuştu. İvan Aleksandır'dan sonra Tuna ile Balkanlar arasında üç devlet vardı: Vidin beyliği, Tırnova krallığı ve Dobruca beyliği. Bu sırada Osmanlı Türklerinin Balkan fetihleri başlar. Balkanlar'ın güneyindeki topraklar 1. Murat döneminde alınır. Boyarlardan *Balık* Dobruca'da egemen olur. Balık'ın 1357 yılında ölümünden sonra yerine kardeşi *Dobrotiç* geçer. Dobrotiç kendi idaresindeki yerleri Bulgar kilisesinden ayırıp İstanbul patriğine bağlamıştı. Bölgenin bugünkü adı, *Dobruca*, Dobrotiç'ten geliyor. Dobrotiç'in ölümünden sonra 1378'de yerine geçen Yanko, 1. Murad'ın vasilliğini kabul eder.

Küçük Asya'da Moğolların pek etkili olamadıkları Batı Anadolu uç beyleri Konya ile başından beri de sıkı olmayan bağlantılarını gevşetirler; Selçuklu devletinin ileri gelenlerin-

den de kendilerine katılanlar olur. *Aydın, Karesi, Menteşe, Saruhan, Germiyan, Hüsameddin Çoban, Gazi Çelebi, Osman* ve *Karamanoğulları Beylikleri* böylece ortaya çıkıyordu. Selçuklu ve İlhanlılar tarafından çeşitli hizmetlerine karşılık kendilerine yurt verilen beyler de Konya ile bağlarını koparıp bağımsızlaşıyordu: *Eşref, Sahip Ata, İnanç, Hamit* ve *Çandarogulları Beylikleri* gibi.

İlhanlıların Rum valilerinden Demirtaş, beylikleri tamamıyla Moğolların egemenliği altına sokmak isteyerek Eşrefoğlu Süleyman ve Hamitoğlu Dünder beylerini öldürmüş, beyliklerini doğrudan İlhanlı valiliğine bağlamış, ancak babasının 1327'de öldürülmesi üzerine Mısır Kölemenlerine sığınmıştır. Rum valiliği bundan sonra Celayir Şeyh Hasan'a verilir, o da Uygur kökenli *Eretna*'yı yerine vekil bırakır. Eretna (1327 - 1381), 1343'te üzerine yürüyen Demirtaş'ın oğlunu yenip bağımsızlaşır. Daha sonra Oğuzların Salur boyundan olan *Kadı Burhaneddin* hizmetinde bulunduğu bu devletin egemeni olur (1381 - 1398).

Kayı boyundan olan, Moğollar önünden Horasan'dan kaçan Oğuzlardan bir bölük onüçüncü yüzyıl yarısında bugünkü Söğüt kasabası çevresine yerleşir. Başları *Kayı Alp oğlu Sarkuk Alp oğlu Gök Alp oğlu Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu Ertuğrul Beğ*'dir (- 1281). Osmanoğulları hanedanı adını Ertuğruloğlu Osman (veya *Atman/Ataman*)'dan (1281 - 1324) almıştır. Orhan zamanında (1324 - 1362), Osmanlılar Karesioğulları topraklarını (1345'te) egemenlikleri altına alırlar. Balkanlar'daki veba salgınından sonra, Osmanlılar 1354'de Gelibolu yarımadasına geçerler. 1361'de alınan Edirne 1366'da Osmanlı başkenti olur. 1. Murat (1362 - 89) 1389'da Kosova meydan muharebesinde ölür. Yıldırım Bayezid (1389 - 1402) döneminde Tırnova işgal edilir (1393). Niğbolu zaferinden (1396) sonra Vidin ve Dobruca alınır. Son

6. harita: onbeşinci
yüzyılın ortasında

Tırnova kralı İvan Şişman'ın oğullarından biri, İskender Bey adıyla, Samsun'a sancak beyi olarak gönderilir. Eflak prensliği vergiye bağlanır. Osmanlılar Balkanlar'da bilinçli bir yurtlandırma siyaseti izlemişler; örneğin Osmanoğlu Süleyman Paşa zamanında Karesi (Balıkesir yöreleri) ilinden Gelibolu yarımadası ile bunun kuzey bölgelerine; 1. Murad zamanında Saruhan göçer yörükleri Batı Trakya Serez yöresinde yurtlandırılır.

Osmanlı dışındaki beylikler ise kendilerini Selçukluların varisleri olarak gören Karamanoğulları beyliği çevresinde toplanırlar. Ancak Osmanlıların, özellikle Yıldırım Bayezid'in yaptığı seferler sonunda Karaman, Germiyan, Hamit, Menteşe, Aydın, Saruhan ve Çandarogulları beylikleri Osmanlı ülkesine katılır. 28 Temmuz 1402'de yapılan Ankara savaşı sonucunda adı geçen beylikler Çandarogullarının Sinop kolu ile Hamitoğullarının Eğridir kolu dışında Timür'ün yardımıyla tekrar kuruldular. Timür çekildikten sonra Karakoyunlular (- 1468) Batı İran'da ve Kuzey Irak'ta, Bayındır boyundan Akkoyunlular (- 1501) Batı İran'da ve Doğu Anadolu'da, Karamanoğulları Orta Anadolu'da hüküm sürüyorlardı. Bayezid'i oğullarından 1. Süleyman (1402 - 1410), Musa (1410 - 1413) ve 1. Mehmed (1413 - 1421) izler. Dobrotiç Beyliği 1417'de Osmanlı egemenliği altına girer. 2. Murad (1421 - 1451) zamanında 1444'te Varna, 1448'de ikinci Kosova muharebesi yapılır. 2. Mehmed zamanında (1451 - 1481) 1453'te İstanbul, 1460'larda Mora ile Trabzon alınır.

1. Mehmet ve 2. Murat zamanında beylikler yeniden teker teker ortadan kaldırılmıştı. Fatih Sultan Mehmet 1451'de tahta geçtiği zaman Anadolu'da Çandar, Karaman, Dulka-dır, Ramazanoğulları ve küçük Alaiyye beyliklerinden başka beylik kalmamıştı. Doğuda Karakoyunlularla Akkoyunlular bulunuyordu. Fatih 1461'deki Trabzon seferi sırasında Çan-

daroğulları beyliğini ortadan kaldırdı. Kastamonu ve Sinop alındıktan sonra İsfendiyaroglu İsmail Bey bütün cemaatıyla Filibe yöresine göç ettirildi. Karaman ülkesinin büyük bir bölümü ele geçirildi. Son Karaman beyi İbrahim'in oğulları, ayrıca Kastamonu'da sancak beyi olarak bırakılan Çandaroglu Kızıl Ahmet bey Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanına sığınarak yardım diledilerse de tekrar beyliklerinin başlarına geçemediler; 1471'de bütün Karaman beyliği toprakları Osmanlılara geçti. 1472'de de Alaiyye şehri ile İshak beyin sığındığı Silifke kalesi alındı. Uzun Hasan ise 1473'te Otlukbeli savaşında ağır bir yenilgiye uğradı.

Fatih zamanında Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının Bizans'ın eski sınırlarıyla hemen hemen özdeşleştiği görülür.⁴ Kırım Hanlığı 1475'te vasal olur. 2. Bayezid (1481 - 1512) zamanında 1479'da bir süre için İtalya'dan Otranto kenti alınır.

İran'da Safeviler (1501 - 1722, 1729 - 1736) dönemi başlar. Şah İsmail'in zamanından itibaren bir yüzyıl kadar Doğu ve Orta Anadoludan İran'a göçler sürer. 1. Selim Yavuz (1512 - 1520) zamanında, Şah İsmail 1514'de Çaldıran savaşında yenilgiye uğratılır. Dulkadir ile Ramazanoğulları Memluklularla Osmanlılar arasındaki rekabetten yararlanarak varlıklarını bir süre daha koruyup Yavuz Sultan Selim'in İran ve Mısır seferlerinden sonra Osmanlıya katılmışlardır. Onaltıncı yüzyıl başlarındaki Celali ayaklanması iki yüzyıl boyunca süren ayaklanmalara adını vermiştir; destan kahramanı da Celali Köroğlu adını almıştır.

2. Süleyman (1520 - 1566) zamanında 1522 Rodos Osmanlılara geçer. 1526 Mohaç savaşından sonra Macaristan'ın çoğu Osmanlı'ya katılır, Erdel ise vasal olur. 1529 ilk Viyana kuşatması başarısızlıkla sonuçlanır. 1538 Boğdan ile Bucak sancak, 1541 Buda vilayet olur. 1570 Kıbrıs Şövalyelerden

Osmanlılara geçer. Hanya, Venedikten 1645 yılında, 1669 Kandiye ve Girit'in kalanı alınır. 1672 Polonya'dan Podolya alınır. 1683 ikinci Viyana kuşatması Alman devletleriyle Polonya'nın işbirliği sonucu başarısızlığa uğrar. Bundan sonra Rus yayılcılığı başlar. Almanlar 150 yıl kadar Osmanlı egemenliğinde kalan Macaristan'ı alır. 1699 Karlofça barışını izleyen yüzyıllarda imparatorluk sürekli toprak kaybeder. 1718'de Pasarofça barışında Belgrad ve Temeşvar elden çıkar.

Nadirşah'ın İran'da tahta geçtiği 1736 yılında Ruslar Kırım'a, 1737'de Avusturyalılar Boğdan'la Eflak'a girer. 1774 Küçük Kaynarca barışında Rusya, Azov, Kerç ve Kuban'la Dnepr ağzını alır ve Karadeniz'de serbest gezinme hakkını elde eder. 1783 Kırım Rus egemenliğine geçer. Kırım'dan Dobruca'ya göçenler olur. 3. Selim (1789 - 1807) zamanında, 1792'de Rusya ile yapılan Yaş barışı, Kırım'la Gürcistan'ın Ruslarca alınmış olmasını tanır. Özü sınır olur.

İran'da Kaçarlar (1794 - 1925) tahta geçerler. Azerbaycan'da Nadirşah'tan sonra bağımsızlaşan Aras kuzeyindeki hanlıklar ondokuzuncu yüzyılda birer birer Rus egemenliği altına düşer: Kuba Hanlığı (1650 - 1820), Şeki Hanlığı (1741 - 1820), Baku Hanlığı (1747 - 1806), Karabağ Hanlığı (1748 - 1822), Gence Hanlığı (1748 - 1804, 1826 - 1828) örneklerinde olduğu gibi.

1829 Edirne barışında Yunanistan bağımsız olur. Rusya Tuna ağzı adalarını ve Kafkasya'da toprak alır. Sırbistan, Moldova ve Eflak özerk olurlar. Boğazlar'da gözü olan İngiltere ile Rusya'nın anlaşmazlığı Osmanlı'nın sonunu geciktirdi. 1833 Hünkar iskelesi anlaşmasıyla Rusya'ya boğazlarda haklar tanınır. Batılı devletler Rusya'nın elde ettiği hakları geri vermeye zorlar. Boğazlardan vazgeçmek istemeyen Rusya Boğdan'la Eflak'ı işgal edip Sinop önünde Osmanlı donan-

masını yok ederek 1853 Kırım savaşı başlatır. Fransa, İngiltere ve birleşik İtalya düşlerini kuran Sardunya, savaşı Kırına götürerek Osmanlıyı kurtarır. 1856 yapılan Paris barışında toprak verilmez. 1862 Boğdan'la Eflak birleşir.

1877 - 78 Osmanlı - Rus savaşı sırasında Rus ordusu başkent önlerine kadar ilerler. 1878 San Stefano (Yeşilköy) barışında Sırbistan, Karadağ ve Boğdanla Eflak'tan oluşan Romanya'nın bağımsızlığı tanınır. Kars'la Ardahan Rusya'ya verilir. Rusya Basarabya'nın güneyini alıp Dobruca Romanya'ya verilir. Harita üzerinde Karadeniz'den Ege Denizine uzanan Büyük Bulgaristan'ın sınırları çizildi. Batılı devletler Rusya'nın uydusu olacağı görünen Büyük Bulgaristan'ı kabul etmeyip aynı yıl Berlin kongresini toplarlar. Rusya çekilmek zorunda kalır; Balkanlar kuzeyinde özerk bir Bulgaristan prensliği kurulur. Doğu Rumeli vilayetine özel statü belirlenir. Bosna ve Hersek Avusturya'nın gözetimine verilir. İngiltere Kıbrıs'ı alır. Büyük Türk toplulukları Osmanlı sınırları dışında kalır.

1877 Osmanlı - Rus savaşı sırasında bir kaç ay içinde bir milyon insan hareket edip İstanbul'a doğru kaçar. Nüfusu beş yüz bin olan İstanbul'a o yıl yüz bin göçmen gelir. 1885 Doğu Rumeli Bulgaristan egemenliğine geçer.

Osmanlı İmparatorluğunda Safevi döneminden sonra da 'tersine göç' olmuyor değildi; Balkanlar'daki Hristiyan Türklerden 1765 - 1812 yılları arasında başta Bulgaristan olmak üzere Makedonya, Trakya ve Boğdan'dan Bucak yöresine göç eden çok olur. Torunları Gagauz adıyla tanınmaktadır. Bu göçlerden sonraki durumu Bulgar edebiyatından bir alıntı çok güzel aydınlatır; "Onlarca yıl sonra yazar (Anton Straşimirov) şöyle bir şey itiraf etmektedir: Çocukluğumuzda (yani 20.000 nüfusun arasında yalnızca yedi Bulgar ailesinin yaşadığı Varna'da) Türkçe konuşuluyordu. Razgradlı

anneannemden Slavca olan 'Otçen naş' adlı duayı öğrendim. Ancak aralarında annemin bulunduğu anneannemin kızları Gagauzlaşmıştı (bunlar Varna'da doğup büyümüştü). Razgradlı olan babam vefat ettiğinde ben henüz beş yaşındaydım. Evimize hangi tesadüf sonucunda geldiğini bilmediğim Mil-yadinov kardeşlerinin halk türküleri derlemesinden iyi Bul-garcayı öğrenmeye başladım (Ne yazık ki Bulgaristan bağımsızlığını kazandıktan sonra Varna'da okula gitmiş çocuklar bile hâlâ Türkçe konuşuyordu...).⁵

6.1.1906'da Gagauzlar ayaklanıp Komrat'ta bağımsız Gagauz devletini kurduklarını ilan ederler. Aradan on gün geçmeden Rus ordusu hareketi bastırır. Ayaklanma 'Komrat kalkıntısı' adıyla bilinmektedir.

1912'de Balkan savaşı başlar. 1913'te doğan bağımsız Batı Trakya cumhuriyetinin ömrü kısa olur. 1918 yılında doğan bağımsız Azerbaycan cumhuriyeti ise iki yıl ayakta durur.

Kemal Karpat 1830 - 1914 yılları arasında Osmanlı devletindeki demografik gelişmeleri özetler:⁶ Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan gelip Anadolu'ya yerleşen Müslüman göçmenler 1908 yılında 5 milyon kişiyi bulmuştur. 93 harbinden (1877 - 78 Osmanlı - Rus savaşı) 1896'ya dek Anadolu'ya çoğunlukla Balkanlar'dan gelen göç 1.015.015'tir. Balkanlar'da en büyük Müslüman grubu, bölgeye en erken altıncı yüzyılda gelen Türk soylu göçmenlerin bakiyesinden oluşan Türklerdi. Balkanlar'daki başlıca Türk yerleşimi on üçüncü yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde gerçekleşti. Balkan Türklerinin çoğunluğu Sünni Müslümanlardı. Müslüman Türkler, Edirne, Tuna, Selanik, Yanya ve kısmen Manastır vilayetlerinde yoğunlaşmışlardı. Kosova ve İşkodra vilayetleri büyük ölçüde Arnavut Müslümanlar tarafından iskan edilmisti. Bosnaklar hemen hemen tümüyle Bosna ve Hersek'te yerleştiler. Bu topraklar 1878'de Avus-

turya tarafından işgal edildiler ve bir bölümü Karadağ'a verilirken, Novipazar sancağı ortak Osmanlı - Avusturya yönetimi altına konuldu. Bu da Bosna'dan Osmanlı Devletine büyük çapta göçe neden oldu. Pomaklar, Rodop dağlarındaki vatanlarında, Edirne ve Selanik vilayetlerinin arazisinde bulunurlardı. Çerkesler olarak bilinen Kafkas Müslümanları 1862 ile 1878 arasında Balkanlar'da geçici olarak iskan edilmişlerdi. Kırımlılar Dobruca'ya yerleştirilmişlerdi. İşte bu topluluklar, dalga dalga, önce 1878'de, sonra 1885'te, Bulgaristan'ın bağımsızlığını (1908) takip ederek ve en büyük çapta 1912 - 13 Balkan savaşlarının ardından Türkiye'ye geldiler.

Balkan savaşı ile birlikte artık Osmanlının toprağı kalmıyor; Balkanlar elden gidince Anadolu'ya sıkışan Osmanlı devleti göçmenleri bir yere yerleştiremiyordu. Lozan anlaşması uyarınca yapılan değiş tokuşta salt din ölçütü uygulandığından Karamanlılarla birlikte toplam bir milyon kişi Yunanistan'a yollanır, Yunanistan'dan Türkiye'ye ise Selanik, Manastır ve Yanya vilayetlerindeki Türk ve Müslümanlar gönderilir. Yunan ordusunun çekilişinin ardından bir milyonu aşkın bir insan topluluğu; 1924'te Niğde, Muğla, Samsun, Trabzon'dan iki yüz bin kişi Yunanistan'a göçer. Sonuç olarak iki milyon insan Ege kıyısında yer değiştirmiş olur. Cumhuriyet döneminde de Balkanlardan Türkiye'ye göçler sürmüş; örnek olarak Lozan anlaşmasından yetmişli yılların ortasına kadar geçen süre içinde Bulgaristan'dan 560.000, Yunanistan'dan 425.000, Yugoslavya'dan 300.000, Romanya'dan 120.000 kadar göçmen gelmiştir. 1939'da nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Hatay Cumhuriyeti T.C.'ye katılır. 1940'ta Türklerin çoğunlukta olduğu Dobruca'nın güneyi el değiştirir, Romanya'dan Bulgaristan'a verilir. 14. - 15 Kasım 1944 Ahıskalılar, 18 Mayıs 1944'te de Kırımlılar sürgün edilir.

Güney Azerbaycan 1946 yılını bağımsız geçirir. Bu bir yıllık süre içinde Türkçenin kullanımında bir atılım görülür. Bağımsızlık elden gidince bütün kültür kurumları çok kanlı bir biçimde yok edildi.

Doğu Avrupa'da 1989 devrimi öncesinde Türkiye'ye üç yüz bin dolayında Türk sığındı. Bunların üçte biri Türkiye'de yerleşmiştir. 1988 - 89 yıllarında 'Türksüzleştirme' siyaseti sonucu Ermenistan'daki Türk azınlığının tümü, yaklaşık iki yüz bin kişi Azerbaycan'a sığınır. 1989 yılında kırk bin kadar Ahıska Türkü de Azerbaycan'a sığınır. Ermeni işgalinden dolayı bir milyon Azerbaycan Türkü halen sığınmacı durumunda.

30.8.1991 Azerbaycan yeniden bağımsız olur. Makedonya 8.9.1991'de bağımsız olur. 1991'de bağımsızlığına kavuşan Moldova Cumhuriyeti 1994 yılı ortalarında Gagauz bölgesinin yönetim yetkisini Gagauz halkına devretme kararı alır. Gagauz Yeri'nin özel yasal statüsü üzerine hazırlanan yasa tasarısı 23.12.1994 tarihinde kabul edilir. Yasaya göre Gagauz Yerinin resmi dili Gagauzca, Moldovanca (Romence) ve Rusçadır. Özerk bölgenin sınırları 5.3.1995'te yapılan referandumla belirlenir, 31 yerleşim biriminde Gagauz Yeri'ne katılma kararı çıkar.

1944 - 45 toptan Orta - Asya'ya sürülen Kırım ve Ahıska Türklerinden Kırım Türk - Tatarlarının haklarının geri verildiği 1967'de bildirilirse de dönmelerine izin verilmiyor. Kırımlıların doksanlı yıllarda başlamış olan dönüşleri halen sürmektedir. Ahıska Türklerinden ise pek azı şimdiye dek eski yurtlarına dönebilmiştir.

DİLİN DEĞİŞKENLİĞİ

“Dil, bir insan topluluğu bireylerinin işbirliği yapımlarını ve karşılıklı eylemde bulunmalarını sağlayan keyfi veya nedensiz bir ses işaretleri dizgesidir”.⁷

Bir dilbirliği içinde çeşitli dil türleri bulunur. Standart tür yanında, standart türün saygınlığına uygun olarak onun altında bölgesel, toplumsal ve işlevsel türler görülebilir.⁸ Standart dil, bir dilin yazılan veya konuşulan, normatif dil türüdür. Doğal bir dil her zaman birtakım normlara dayanır; dilbirliğinin üyeleri, birlik üyesi olmak istedikleri takdirde, bütün sosyal kurallara uymak zorundalar; bir yerde yazılı olmayan konuşma kurallarına uyulmazsa işbirliği olanaksızlaşır. Konuşurken karşımızdaki doğru söyler, ‘özü sözü bir’dir diye düşünüyoruz. Yalancı, ikiyüzlü kimse ile işbirliği olmaz. Görgü kurallarına uymak da işbirliğini kolaylaştırır. Hepimiz karşılıklı görüşmeden yüzakıyla çıkabilmek isteriz, ne karşımızdakini ne kendimizi güç durumunda bırakmak isteriz. Doğal olarak yalnız sözlerimizle değil, bütün davranışlarımızla, bakışlarımızla, konuşma tarzımızla netim kurarız.

Yazı dili dar anlamda dil normlarına göre yazılan standart dildir. Standart konuşma dili yazı diline yakındır. Standart dil, öteki dil türlerinin konuşanların bilinci dışında öğrenilmesine karşılık, toplumun doğrudan ve amaçlı yöneltilmesi sonucu öğrenilir.

Standart dil de bir bütün olarak bağdaşık bir düzen değildir, ses ve biçim yapısı oldukça bir örnek olsa da, sözvarlığında değişik katmanlar görülebilir. Dilin kendine özgü ses, söz ve biçim yapılarının oluşturduğu öz çekirdekle özümsemiş ve özümsememiş alıntılardan söz edilebilir. Alıntılar arasındaki bu ayrım her zaman pek belirgin olmazsa da, alıntılanarak oluşan birikimin bir bölümünün dilin öz malı gibi olduğu, bir bölümününse ayrı bir düzen oluşturduğu görülebilir. Başka birçok dilbirliğiyle karşılaştırıldığında, Türk dilini konuşanlarda bu katmerleşmenin oldukça değişik bir görünümde olduğu anlaşılır. Standart Türkçe için kullanılan, ondokuzuncu yüzyılın başlarında 'İstanbul'da aydınlarca konuşulan Türkçe' diye tanımlanan 'İstanbul Türkçesi' sözünün anlam çerçevesi alıntı öğelerin çokça kullanıldığı bir dil değişkesini de kapsar.⁹

Standart dilin ikincil derecedeki, eğitim öğretimle ilgili dil normları ise, dil düzenleme kurumlarınca belirlenmiş olup birçok durumda dilbirliğinin bütün üyelerince bilinmeyebilir.

Ferdinand de Saussure standart dil için şunları belirtir: "Kimi durumlarda, uygarlığın en ileri düzeyde bulunduğu bölgenin lehçesi yeğ tutulur, kimi durumlarda 'siyasal egemenliği elinde bulunduran merkezi iktidarın yer aldığı ilin lehçesi seçilir; kimi durumlarda da bir saray, dilini ulusa benimsetir. Ayrıcalıklı lehçe bir kez resmi ve ortak dil düzeyine yükseldi mi, çok seyrekleşir, eskisi gibi kalır. Başka bölgelerin lehçe özellikleri karışır ona. Ayrıcalıklı lehçe gitgide kar-

ma bir görünüm alır, ama başlangıçtaki özelliklerini tümüyle yitirmez".¹⁰

Türk dilinin standart türü, İstanbul Türkçesi adı verilen, Doğu Rumeli diyalektine dayanan, Osmanlının Bursa, Edirne ve İstanbul saray çevrelerinin kullanmış olduğu, on-dördüncü yüzyılın sonundan itibaren günümüze kadar kesintisiz yazılı geleneği olan dil türüdür. 'İstanbul Türkçesi' denilirse de bu dil türü İstanbul'un fethinden önce biçimlenmiştir; İstanbul'un alınıp daha sonra başkent olması dilde bir değişiklik oluşturmada. Dil tarihindeki dönemlendirmelerde fetih gibi siyasi olguların dil ile doğrudan bir ilgisi yoktur.

Gyula Németh'in belirttiğine göre "Rumeli'nin Türk merkezi uzun zaman Edirne idi, ondan sonra İstanbul oldu. Edirne sarayının dili - ki Bursa sarayının dilinin devamı olduğu kesindir - doğal olarak İstanbul sarayının diliyle aynı idi ve Osmanlı Türkçesi ortak dilinin ve yazın dilinin temeli de bu oldu. Yönetici tabakanın seçkin ağzının, Bursa bölgesine ve Güneydoğu Rumeli bölgesine, kuzeyde Balkan dağlarına, batıda Sofya'nın doğusuna düşen yörelere kadar özel bir etkisi oldu. Osmanlı Türkçesinin dilsel kültür merkezi bu bölge idi. Bu bölgenin Kuzeydoğu Bulgaristan Türk ağız alanıyla da biraz bağlantısı oldu, ancak buradaki yerleşim ve ağız ilişkileri daha karmaşıktır. Güneydoğu Bulgaristan'da da durumun böyle olduğu anlaşılıyor. Batı Rumeli ve özellikle Küçük Asya ağızları daha sonra az da olsa seçkin dilin etki alanının dışında kaldılar".¹¹ Yine, Németh'e göre, bu Osmanlı ağızı, fonetik bakımdan Orhon anıtlarının diline ve başka Dip Oğuzca yazı dillerine yakındır; Bursa - Edirne - İstanbul seçkin tabaka ağızı olası farklılıklarla öbür beylik saraylarının dili olabilmıştır.

Bir dilbirliği içindeki bölgesel kullanımlar, tek bir standart türde birleşen kullanımlardır. Bugün Türkiye'de,

Kıbrıs'ta ve Balkan ülkelerinde kullanılan standart Türkiye Türkçesi yanında, Gagauz, Kırım ve Azerbaycan Türkçelerinin de hem konuşulan, hem yazılan türleri doğal olarak çeşitli yönlerle standart Türkiye Türkçesiyle ilişkilidirler. Soğuk savaş döneminden sonra karşılıklı alışverişin yeniden canlanmakta olduğu görülebilir.

Iğdır'da konuşulan ağızlar Azerbaycan ağız kümesine bağlı, ancak Iğdır Türkiye sınırları içerisinde; standart dil Türkiye Türkçesidir. Irak Türkmenlerinin yaşadığı bölge Türkiye sınırları dışında olup konuştukları ağızlar Azerbaycan ağız kümesine bağlı oldukları halde Irak Türkmenleri standart tür olarak Türkiye Türkçesini seçmişlerdir. Türkçede standart dil ile bölgesel kullanımlar arasında görülen ayrımlar, iletişimi genellikle büyük çapta engellemez, bölgeler arasında iletişim kopukluğu çoğunlukla yoktur. Örneğin Gagauz Yerinde konuşulan Gagauzca tarihsel olarak standart Türkçenin temelindeki Doğu Rumeli ağız kümesine bağlı olan, uzunca bir süre tecrit edilmiş olup, yapay yaratılmış olsa da, ayrı bir yazı dili diline sahip olduğu halde İstanbul'dan Gagauz yerinin bir köyüne giden bir kimse örneğin Rize ilinin bir köyüne gitse anlaşmada daha çok zorluk çekmez.

Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve köyden kente göç son 30 - 40 yıldan beri bölgesel türlerinin özelliklerini yitirmeye başlayıp standart Türkçeye yaklaşımlarına neden olmuş. Bölgesel kullanımlar ile standart tür arasındaki fark azalmaya yüz tutmuş, iki dil türü karşılıklı olarak birbirine yaklaşıp olmuştur. Bu etkileşimde ağızların standart türü etkileme oranı - gerçi pek araştırılmamış - doğal olarak çok küçük olup daha çok yeni sosyolektik katmanların oluşmasına neden olmuştur. Büyük kentlere göç edenlerin bölgesel kullanımları değişmiş, standart Türkçedeki kullanımlarla karışarak özelliklerini yitirmiş, giderek yok olmaya başlamıştır.

Kentleşmeyle birlikte bölgesel ayrımlar yerine dilin standart dil - sosyolekt (örneğin gecekondü bölgeleri) - idyolekt biçiminde değişkenlik göstermesi temelde birbirlerine göre karşıt olgular olmazsa da Türkçedeki genel değişim yönü, bölgesel kullanımlardan standart Türkçeye doğrudur.¹²

Bir dilbirliğinin her bir üyesi değişik dil benimseme süreçlerinden geçtiği için dil kullanımı değişiktir, buna göre herkesin kendine özgü bir dili vardır. Her bireyin yaşı, geldiği bölge, eğitimi, toplumsal katmanı ve cinsine göre toplumda bir yeri olduğunu ve bireyin kendisini belirli bir yere yerleştirdiğini, dilini de davranışlarıyla birlikte ayarladığını görebiliriz. Bireyin toplumsal durumunu belirleyen etkenler bireyin dilini de etkiler. Kişi toplum içinde kiminle, ne zaman, nasıl konuşacağını, yani dilin kullanım kurallarını bilir.¹³

Toplum içinde değişik toplumsal katmanlar değişik toplumsal dil türleri (sosyolektleri) kullanırlar. Toplumsal dil türlerinin bölge ağızları gibi sınıflandırılması kolay olmamaktadır. Bölge ağızları ses düzenindeki ayrımlarla ayırt edilebilir. Toplumsal ağızlarda bunun yanında anlamca ayrımlar da görülür, örnek olarak *doktor* sözcüğünün yalnızca tıp doktoru veya hekim yerine kullanılması verilebilir. Örnek sözcükte İngilizce/Amerikancanın da etkisi düşünülebilir.

Türk dilini konuşan insanların tümünü - veya sözgeli mi yalnızca Türkiye'deki insanları - düşünecek olursak, birçok durumda karşılıklı anlaşmayı en çok toplum katmanları arasındaki farkların engellediğini görürüz. Osmanlıdan kalan aşama sırasına göre davranış ve konuşma geleneği gibi kadın erkek toplumsal farklar da karşılıklı anlaşma oranını azaltmaktadır.¹⁴ Bir toplumsal grubun üyesi başka bir grubun da üyesi olabildiğinden toplumsal dil türlerinin kesin sınırlarını belirlemek güçtür.

Bölgesel ve toplumsal dil türleri kullanana, deyiş biçimleri kullanıma bağlı dil türleridir. Deyiş biçimleri belirli toplumsal durumlara göre değişkenlik gösterir. Bilgi dille iletilir ve saklanır. Sözcükler simge olurlar; gerçeği temsil ederler, ancak gerçekle ilişkileri anlaşılmaya göredir. Saussure'ün verdiği, çok kullanılan bir örnekle; satranç taşı, oyunun bir parçası olduğu gibi sözcük de dilin bir parçasıdır. Sesle anlam ayırırırlar, oyunda taş yerine tuzluk kullanılabileceği gibi sözcük de başka bir sözcükle değiştirilebilir; örneğin yiyeceklerin argo dilindeki anlamları gibi. Özel amaçlı diller toplum içinde özel amaçları olan toplumsal grupların kullandığı dillerdir. Argo öncelikle gençliğin dilidir. Özlemi çekilen, eksiği duyulan insanı söyler.¹⁵ Dil toplumdaki iletişim aracı olduğuna göre, dili kullananların açısından önemli olan, yaptıkları anlaşmalardır.

Her doğan çocuğun doğal bir dil düzenini benimseme yeteneği vardır. Çocuk gelişmesinde belli bir olgunluğa erince yürümeyi nasıl öğrenirse konuşmayı da öyle öğrenir. Konuşmayı öğrenmek için gerekli olan yetenekler kalıtımla, genlerle geçer. Çocuğun hangi dili benimseyeceği ise tümüyle onun dil çevresine bağlıdır. Çocuk, çevresinden uygun uyarılar alır, çocukla konuşulursa latent dil yeteneği de güncellenir. Küçük çocuk herhangi bir dili öğrenebilir, ancak pratikte doğal olarak çevresinde işittiği dili veya dilleri benimser. Doğuşla kazanılan belirli bir dil değil, organizmanın dili algılama ve üretme yeteneğidir. Anadili, adı üstünde, başlangıçta anadan ve yakın aile çevresinden, daha sonra da ilişkili bulunan çevrelerden öğrenilen dildir.¹⁶

Birinci dil 10 – 12 yaşından önce edinilir. Yoğun öğrenme çağı 1½ yaşından 4 – 5 yaşına kadardır. Dil kullanımı çevre izlenerek öğrenilir, dilin kuralları anadili edinme süresince benimsenir, ancak, dil edinme çevredekilere öykü-

nerек gerçekteşmez; öyle olsa, çocuk ancak işittiğı cümleleri yinelemekle kalırdı. Gelişim sürecinde sürekli bir yaratıcılık sözkonusudur; çocuk dilbilgisi kurallarını işittiğı konuşma parçalarından soyutlayıp yeni durumlarda yeni sözcüklere uygular.¹⁷ Dil edinme sırasında, çocuk ilk dilinin ses düzenini, sesletimini beller. Çocuğun sesletimi, edindiğı sözvarlığı gibi, çevresinin sesletimidir, çocuk kendi çevresinin ağzını konuşur. Bu sesletim alışkanlığı ergenlik çağında donar, bundan sonra yeni sesletim alışkanlığı edinmek çok güçleşir.

Bir yabancı dili öğrenen yetişkinler için, öğrenilen dilin en zor yanı genellikle bu dilin sesletimidir. Yabancı dili öğrenmedeki yetenek ve yöntemler kişiden kişiye çok büyük farklılıklar gösterir. Kimisi anadilini kullanmada çok başarılı olduğu halde bir yabancı dilde zorlanırken, kimisi de kolayca öğrenir; kimileriye anadilini öğrenen çocuğun yöntemini kullanırcasına dili çabucak bellerler. İkinci dilin birinci dilden özellikle sözvarlığı yönünden daha iyi öğrenilmesi bile mümkündür. Anadili kişinin her yönüyle en iyi bildiğı/kullandığı dil olmayabilir. Burada, ikinci dilin ve yabancı dilin ayrı şeyler olduğu unutulmamalıdır. Örnek olarak Britanya'daki Galler bölgesini alabiliriz. Kimrice konuşulan Galler bölgesinde İngilizce, örneğin Almanya'da olduğu gibi bir yabancı dil değil, ikinci dildir.

Dil bölgeleri çoğunlukla siyasal sınırlarla örtüşmez; İzlanda gibi bir tek dilin konuşulduğu ülkeler dünyada çok az, ikidillilik veya çokdillilik birçok durumda - gerek bölgeler gerek konuşurlar açısından - olağandışı değil, olağan bir durumdur. Dünya nüfusunun yarısından çoğu en az ikidillidir. İkidilli veya çokdilli olmak istenilen bir durum olabildiğı gibi zoraki de olabilir. Birçok insan topluluğı kuşaklar boyunca hep aynı yerde kaldığı halde sürekli ikidilli olmak zorunda kalmış; kimi zaman da onlara öz yurtlarında yabancı gibi

davranılmıştır. Türkdilli halklar için bunun örnekleri çoktur.

Bugün Balkan Türkleri, Azerbaycan Türklerinin büyük bir bölümü iki veya çokdillidir. Karadeniz çevresinde Türk dilbirliği üyelerinin en az üçte birinin ikidilli olduğu tahmin edilebilir. İkinci dilleri Sırpça, Makedonca, Bulgarca veya Rusça gibi bir Slav dili; Farsça, Yunanca, Rumence, Arnavutça, Arapça, Batı Avrupa'da yaşayan Türklerde Almanca, Hollandaca, Fransızca, İngilizce vb. olmaktadır.

Dil öğrenmede atılan ilk adım dilsizlikten ilk diledir. Kişinin bundan sonra dille ilgili öğrenecekleri, ilk dil temelince olur. İnsan ilk dilini (anadilini) ilerki yaşamında kullanmazsa, onu unutsa bile onun yine etkisi görülebilir. İkinci dilin öğrenilmesi ne kadar erken başlarsa, bellenmesi ve bellekte tutulması da o kadar kolay olur; dahası küçük çocuk gerçekte çok sayıda dil öğrenebilir, böyle bir çokluk çocuğun zihinsel gelişimi açısından da yararlı olur.

İkinci dilin okul ortamında öğretilmesine ise ilk dil yerleştikten sonra (8 – 10 yaşları) başlanabilir. Eğitim kurumlarında her iki dil öğretim dili olarak da kullanılabilir; ancak anadili en azından ilk üç yılın öğretim dili olmalıdır. Gaspıralı İsmail'in programında da öğretimin ilk üç yılının mahalli ağızla, sonraki yılların genel Türk dili ile yapılacağı öngörülmüyordu.

Günümüz Türkdilli topluluğu anadilini çok çeşitli şartlar altında öğrenmektedir. Türkiye dışında Türk dilinin okullarda öğretimi birçok yerde kuşaklar boyu savsaklanmış, konuşulması bile türlü yasaklarla engellenmiş, dolayısıyla anadili Türkçe olanlar dillerinin temel sözcükleri dışındaki sözcüklerini yeterince benimsememiş olabilirler. Yine de böyle durumlarda bulunan ülkelerin resmi dilinin (veya dillerinin)

öz dilin çekirdeğine etkisi genellikle pek az olmuştur. Etkilenmeden Batı Rumeli ağızlarının ses düzeninde veya Gagauzcanın sözdiziminde gözlemlenebilen değişikliklerin yer aldığı durumlarda söz edilebilir. Batı Rumeli ağızları ayrıca Balkan dil kümesi bağlamında incelenebilir.¹⁸

Türkçenin ikinci (veya üçüncü) dil olarak öğretimi ve yabancı dil olarak öğretimiyle ilgili birer örnek konuyu aydınlatır: Haber başlıklarından Azerbaycan'da Rus mekteplerinde okuyanların Azerbaycan Türkçesinden sınava tutulacaklarını öğreniyoruz. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin güzel bir örneğini Pakistan'da oldukça dar ölçülerde, ancak bir gelenek halini almış olan lise düzeyindeki Türkçe dersleri gösterilebilir.

YERYÜZÜNDEKİ DİLLER VE TÜRKÇENİN KONUMU

*İnsan bir ülkede yaşamaz, bir dilde yaşar.
Ülkemiz, anayurdumuz dilimizdir,
başka bir ülke yoktur*

Emil Cioran

Yeryüzünde bugün beş - altı bin kadar dil konuşulmaktadır. Bu sayının küreselleşen dünyamızda yakın gelecekte hızla azalması bekleniyor. Kimi varsayımlara göre bugün var olan dillerden geriye bir yüzyıl içinde ancak onda biri kalacaktır.

Bir dil ile onun diyalektleri arasında çoğu zaman kesin bir çizgi çizilemez. Birbirine yakın iki dil biçiminin diyalekt mi, yoksa dil mi olduğunu belirlemedeki sorunlardan dolayı yeryüzündeki dillerin toplam sayısının kesin olarak belirlenmesi güç görünüyor. Dil mi, yoksa diyalekt mi; bu, çoğunlukla siyasi seçime veya buyruğa göre değişiklik gösterir. Örnek olarak, Moldovanca - Romence, Almanca - İsviçre Almancası, Hollandaca - Flamanca, Sırpça - Hırvatça - Boşnakça arasındaki konum ayrılıklarını gösterebiliriz. Konuşurların kendi görüşleriye çoğunlukla çok çeşitli ve çelişkilidir.

Dilbilimi açısından, dil - diyalekt ayrımını belirleyecek en doğal yöntem, konuşanların karşılıklı anlaşılabilirlik oranını ölçmek olur. Karşılıklı anlaşılabilirlik ölçüt alındığında anlaşma oranı yüzde elliden az ise, iki ayrı dilin, daha yükseğe bir dilin iki diyalektin veya ağzının var olması söz konusudur. Bu ölçüt uygulandığında, sözelimi Rusça ile Bulgarcanın, Türkçe ile Yakutçanın, Çuvaşça ile Halaççanın, İtalyanca ile Fransızcanın ayrı diller olduğunu duraksamadan söyleyebiliriz.¹⁹

Türk dillerinin sayısı konusuna gelince, Gerhard Doerfer, Türk dillerinin dilbilimi açısından dört anakol: Oğuzca, Kıpçakça, Uygurca (Yeni Uygurca, Özbekçe), Güney Sibirce ve dört yankol: Halaçça, Çuvaşça, Yakutça, Sarı Uygurca olmak üzere ayrılabilceğini söyler. Anılan kollarla ilgili olarak da ‘Her ne kadar bu ana kollar ‘dil’ olarak gösterilsin veya her biri çok dilden oluşuyor olsun, takdirin, tanımlamanın sorusu birdir.’ der.²⁰

Doerfer’in konuyla ilgili örnekleri ilgi çekicidir: “Özbekçenin TC yurttaşı bir Türk için anlaşılmaz olduğu konusunda kesinlikle şüphe yoktur. Özbekçe apayrı bir dildir (sadece politik açıdan değil, dilbilim açısından da). Ancak Turkmençenin durumu nedir? Bu noktada karar vermek güçtür. Bugün dünyamızda sadece aşırı çözüm içeren anlayışlar yoktur, tersine, bunların ortasında yer alan ara çözümler de vardır. Yani ne sadece bir tek Türk dili ne de (Sovyet yönetiminin iddia ettiği gibi) otuz ya da kırk Türk dili vardır... Türkmence öbür Oğuz konuşurları için başlangıçta anlaşılması güç bir dildir. Ancak benim gözlemlerime, deneyimlerime göre, kısa bir süre içinde öbür Oğuzca konuşurlarının kulağı alışmakta ve çok iyi anlaşılır duruma gelmektedir. Bunu İran’a yaptı-

ğım araştırma gezisi sırasında saptadım. Şöyle ki, Horasan Türkleri, Türkmence yayınları buluyor ve tümüyle anlıyorlar. Bir tür diyalekt mi veya dil mi olduğu konusunda karar için hüküm yürütmek, hemen karar verilecek bir şey değildir. Örneğin, Bayern'i İsviçreliler hemen değil, ama kısa bir süre sonra anlar hale geliyorlar; o halde Bayernce ve İsviçre Almancası aynı dilin birer diyalektidir. Şu gerçeği daima göz önünde bulunduruyorum: Sovyet yönetimi iktidarı ele geçirdi ve hemen sonra bir Türkmen dili yaratmak için çaba gösterdi. Ama Türkmen aydınları Türkmenler için Batı Oğuz dilinin ("Türkiye Türkçesi") yazı dili olarak yeterli olduğunu açıkladılar." ²¹

Dil - diyalekt sorunundan başka herhangi bir dili konuşanların sayısını belirlemedeki ikinci güçlük, insanların, birçok durumda sayım anketlerini işlerine geldiği gibi yanıtlamaları. Birçok dilin incelenmesinde karşılaşılan sorun Türkçe için de geçerlidir: kimlerin Türkçeyi anadili, kimlerin iki veya çokdilli olup da, ikinci veya üçüncü dil olarak Türkçe konuştuklarının saptanması varsayımlardan öte gitmez. Eski Osmanlı imparatorluğu vatandaşlarını gözümüzün önünde canlandırdığımızda ortaya çıkan tabloyu düşünelim. Birçok Slavbulgar, bugün bile Türkçe konuşabilmektedir. Kosovalı Arnavutlar için de durum böyle. İran'ın özellikle Qazvin ve Hemedan bölgelerinde Türkçe ve Farsça olmak üzere ikidillilik yaygın olup, hangi dilin konuşurların birinci dili olduğunu söylemek bazen güç olmaktadır. Yeryüzündeki altı milyar insanın yüzde altmışı en çok konuşulan yirmi dilden birini konuşmaktadır. Türkçenin aşağıdaki tablonun neresinde yer alabileceği (rakamlar milyon olarak) kesin bir karşılığı olmayan bir soru olarak kalır.

anadili olarak ikinci dil olarak toplam

Çince	840	160-200	1000-1040
İngilizce	340	160-180	500-520
İspanyolca	340	80-100	420-440
Hintçe	200	200-250	400-450
Rusça	170	80-100	250-270
Arapça	190	20-30	210-220
Bengalce	210	10	210
Portekizce	175	15	190
Endonezce	20-25	110-130	125-160
Japonca	125	3	128
Almanca	100	28	128
Fransızca	77	51	128
Korece	80	2	82

Türkçenin büyük bir sorunu gittikçe gerileyen prestiji, Türkçenin belli bir prestijinin bugün ancak Balkan Romanları arasında bulunduğu söylenebilir, Türkçeyi ikinci dil olarak bilen Arnavutlar ise günümüzde Türkçeye tepki gösteren topluluklardandır.

Türkçe, Osmanlı İmparatorluğunun dili olmasına karşın, Osmanlı devletinin resmi dili olması görece çok geç, 1876 tarihli Kanunu Esasiyle kayda geçirilmiş.²³ Osmanlının denizaşırı fetihlere yetişememesinin de etkisiyle Türkçe bir sömürgeci dili olmamıştır. Osmanlı imparatorluğunun sömürgeleri olarak düşünülebilecek Afrika kıyıları elden gittikçe, Türkçe de bu yerlerde çabuk unutulmuş; ancak Türk tarihi için de özel bir konumda olan Mısır'da bir süre kullanılmıştır. Bilindiği gibi, Türkçe daha sonra özkonuşurlarının yaşadığı topraklardan bile uzaklaştırılmak istenmiştir²⁴ İngilizce buna karşıt bir örnek olarak verilebilir. Bugün yeryüzündeki

aşağı yukarı ikiyüz bağımsız siyasi birimin dörtte birinde resmi dil olan İngilizcenin Sovyet dönemindeki Rusçanın durumuna benzer yeni bir hiyerarşi içinde yer almakta olduğu görülmektedir.

Yüzde yüz karşılıklı anlaşılabilirlik ile yüzde yüz anlaşılma arasındaki kısmi anlaşılmanın birçok derece ve ayrıtıları vardır. Ayırıcı ve kesin bir çizgi çekmek birçok durumda ne denli güçse, bir o kadar da gereksiz olabilir. Bugün sözgelimi Türkçe ile Özbekçe için ayrı diller dememiz gerekiyorsa da, bu ayrımın başka birçok dil ailesi içindeki ayrımlardan farklı yönleri görülebilir; bunun nedeni ise Türk dillerinin birbirlerinden görece geç, birçok durumda da yapay olarak ayrılmış olmaları; Kıpçak, Oğuz ve Uygur - Özbek toplulukları dillerinin birbirine yakınlığı - uzaklığı veya bu dillerin ortaklığı, örneğin Arapça veya İngilizce ağızlarının birbirleriyle olan farklılıklarından daha fazla değildir.²⁵

Sovyet imparatorluğunun çöküşünden sonra Türk dünyasında yeniden bir ortak üstdil konusu gündeme gelmişti. Kırım'da Gaspıralı İsmail'in öncülüğünde otuz beş yıl kadar sürdürülmüş olan yayın ve eğitim etkinliği yazılı ortak üstdizgenin başarılı bir örneği olmuştur. Bir statüsü olmayan, diyalektlerarası ortak bir üstdizgeye örnek olarak İsveç, Norveç ve Danimarkalıların kendi aralarındaki anlaşma dili olan 'İskandinavca'yı verebiliriz. Böyle bir üstdizge, ortak Türkçe, soğuk savaş sonrasında sınırlar açılınca devlet kurumlarının katkısı olmaksızın kendiliğinden oluşabilmekte ve oluşmaktadır.

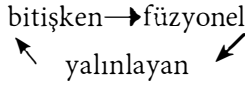
Yeryüzündeki diller geleneksel olarak yapılarına veya köklerine göre sınıflandırılmıştır. Yapı benzerlikleri göz önünde tutulduğunda, biçimbirimlerin birbirlerine bağlanması ölçüt alınarak dört anatip ayrılabilir: Yalınlayan, bitişken (bağlantılı, eklemeli), bükümlü (füzyonel) ve kaynaştıran

diller. Yalınlayan dillerde cümleler bağımsız biçimbirimlerden oluşur; dilbilgisel ilişkiler, sözdizimi ve yardımcı sözcüklerle belirtilir; tipik örnek Çince gösterilir. Tipik bir örneği Türkçe olan bitişken dillerde dilin işleyişi biçimbirimlerin ek yerleri belli olmayacak biçimde birbirlerine eklenmesiyle gerçekleşir. Türkçede iki türlü biçimbirim, öncül ve ardıl bulunur: *göz+lük*, *bil-gin*, *öğre-t-ici*, *ben+cil+lik* gibi.²⁶ Bükümlü dillerde ön ve sonekler de bulunur, ancak biçimbirimler çok karmaşık değişme ve özümsemeler gösterdiğinden bu dillere füzyonel diller de denilir. Hint - Avrupa dilleri genellikle bu tiplermeye uyar. Dünya nüfusunun yarısına yakınının, iki milyardan çok kişinin anadili bir Hint - Avrupa dilidir; İsveççe, Almanca, Kürtçe, İngilizce, Ermenice, Fransızca vb. gibi. Ölü dillerden Hititçe ve Sanskritçe de bu gruba girer. Öğrendiğimiz ilk yabancı dil çoğunlukla bir Hint - Avrupa dili, günümüzde öncelikle İngilizce olmaktadır. Çevremizi saran Hint - Avrupa dillerine böylesine alışık olduğumuz için, bir dilde sözgeli mi cinsiyet bulunmamasının değil, bulunmasının değişik bir olgu olduğunu düşünmeyebiliriz. Kaynaştıran dillere gelince, bu diller bitişken dillerden bir adım ötede; biçimbirimler birbirleriyle kaynaşıp, cümle tek bir sözcük olabilmektedir; kimi Kızılderili ve Eskimo dillerinde olduğu gibi.

Böyle bir sınıflamanın zayıf yanı, herhangi bir dilin, genellikle bir tek sınıfa sokulamamasıdır. Dillerin çoğunda, iki veya üç sınıfın eğilimleri bir arada görülebilir. Bundan dolayı diller yerine, yalınlayan, bitişken, bükümlü dil yapılarından söz etmek belki daha doğru olacaktır. Bu yapıların dağılımı dilden dile değişir. Sözkonusu yapıların herhangi bir metindeki yüzdesi sayıldığında, elde edilen endekslerle bir dilin tipolojik özellikleriyle birlikte dilin sentetikliği de ölçülebilir. Yeryüzündeki diller, biçimbirimlerin bağımsız sözcükler olarak belirne oranı veya bir sözcükteki biçimbi-

rim sayısına göre analitik, sentetik ve polisentetik diye bölüştürülmektedir.

Yalınlayan diller, çok uzun bir süre içinde bitişken dillere, bunlarsa bükümlü ve yeniden yalınlayan dillere dönüşebilmektedirler:

Ancak, bir yapıbiçimi kısırdöngüsünden değil de, sırasıyla, yalınlayan vs. yapıları yeğleyen gelişme eğilimlerinin varlığından söz etmek daha doğru olacaktır

Bu gibi değişimlerin oranları pek de eşit olmamaktadır; örneğin, SOV > SVO değişiminin yaygın olduğu, SVO > SOV değişimininse çoğunlukla yabancı etkiyle gerçekleştiği gözlemlenmiştir.²⁷ Örnek olarak, füzyonel olarak düşünülen, yalınlayan eğilimleri de bulunan İngilizcenin durumu verilebilir.

Kimi dillerin birbirine benzeyişi, ortak bir anadilden gelmiş olmalarıyla açıklanır. Türkçeyi de içine alan geniş 'nostratik' kuramla, Hint - Avrupa, Sami, Hami, Ural, Altay, Dravida, Kartvel ve Eskimo - Aleut dillerinin kök birliği kanıtlanmak istenmiştir. Ural - Altay makro dil topluluğu kuramına göre ise Ural, yani Fince, Estçe, Mordvaca, Laponca, Macarca, Ob Ogurcası, Samoyetçe vb. ve Altay, yani Türk, Moğol, Mançu ve Tunguz dilleri için bir kök ortaklığı tasarlanmıştır. Kore ve Japon dilleri de sonra bu kümeye bağlanmak istenmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında ortaya atılan bu kurama göre, Samoyet, Fin, Türk vb. halklarının ataları tufandan kaçıp Altay - Sayan dağlarına sığınmışlardır. Varsayılan Ural - Altay dil akrabalığı doğal

bir afetle açıklanıveriyordu. Tek bir anadili konuşan halkın anayurdunu aramak genellikle umutsuz bir oyalanma olarak nitelendirilebilirse de - varsayımlı olarak düşünülen ‘anayurt’ için her zaman daha önceki ‘anayurt’ tasarlanmalıdır - kendi içinde ‘genetik’ yakınlığı da bulunan ‘Ural dilleri’nin eski biçimlerinin konuşulduğu yerin Ural dağlarına uzak düşmediği düşünülebilir. Bugünkü Karadeniz çevresi Türklüğünün çekirdeğinin ise Aral gölü kuzeyindeki bozkırlardan, kabaca bugünkü Kazakistan devletinin bulunduğu bölgelerden göçmüş olduğunu söyleyebiliriz. Bu göç veya yurt değiştirme birdenbire olmamış, yüzyıllarca sürmüştür. Saleh Muhammedoğlu’nun belirttiği gibi ‘... Azerbaycan Türkleri de genellikle bugün yaşadıkları topraklarda bir halk topluluğu ve millet haline gelmişlerdir... Göç ve parçalanmasından önce başka yerlerde yaşayan büyük Oğuz topluluğu, eski Türkçe ‘oguz bodun’ başka bir etnos idi. Böyle olmakla beraber Oğuzlar birkaç yeni Türk halkına gen, dil, kültür ve zihniyetlerini miras bıraktılar.’²⁸ Türk, Moğol ve Tunguz dillerini bugün de Tufan kuramının kalıntısı olarak Altay dilleri bağlamında adlandıranlar bulunmaktadır. ‘Altay dilleri’nin yakın soybirliğine gelince, sözkonusu dillerde ana temel sözcüklerin ortak olmadığını hatırlatan Doerfer’e göre “Altayca ortak sözcükler, gerçekte Türklüğün en eski yüksek kültür düzeyini gösteren kanıtlardan başka bir şey değildir”.²⁹

Türkçenin araştırılmasında, soydaş olsun olmasın, gerek ‘Ural - Altay’ dilleri, gerek birçok Hint - Avrupa dili Türkçeyle olan örüşük tarihleri ve birbirleriyle olan etkileşmelerinden dolayı önem taşımaktadır.

Doğan Aksan’ın da dediğine göre “Dil akrabalığı, akraba dilleri konuşan ulusların aynı soydan geldikleri anlamında değildir. Aynı soydan gelen ve dilleri akraba olan uluslar bu-

lunmakla birlikte, ırk bakımından birbirleriyle hiç bir ilişkisi olmayan, ancak aralarında kültür ilişkisi, kültür bağları görülen uluslar da vardır.”³⁰

Zamanda geriye gidildikçe akrabalığın kesinlik oranı azalır, öte yandan bütün dillerin bir yerde, kök ve kaynak yönünden birleştiği söylenebilir. Yeryüzündeki diller için ortak evrensel kurallar önemlidir; evrende değişmeyen tek şey değişme, her şeyin sürekli değişmekte olduğudur. Ayrımlar ne kadar derin olursa olsun, sonuçta insan da, dili de birdir.

Bir akrabalık söz konusu olsa da olmasa da ‘Ural - Altay’ dillerinin birçok ortak yanı bulunmaktadır: Ünlü uyumu vardır. Türetmeyle işletme (soru ve iyelik dahil) ön veya içeklerle değil soneklerle olur, ön değil, sontakılar kullanılır. Sözcükler böylece kolaylıkla uzar: Türkçedeki *yapıştırılama-dığından da* örneğinde olduğu gibi. Sözcüklerde cinsiyet ayrımı ve belirtme ögesi (artikel, İng. the, Alm. der/die/das gibi) bulunmaz. Sayılardan sonra gelen adlar tekildir. Belirten öge belirtilen ögeden önce, özne yüklemden önce gelir.

Yeryüzü dillerini sınıflandırmada ölçüt olarak sözdizimi çıkış noktası alındığında özne - nesne - yüklem sıralanışına göre altı seçenek bulunur; bunları İngilizcedeki kısaltmalara göre, örnek cümleleri Türkçeden alarak şöyle gösterebiliriz:

SOV *ben seni gördüm*

SVO *ben gördüm seni*

VSO *gördüm ben seni*

VOS *gördüm seni ben*

OSV *seni ben gördüm*

OVS *seni gördüm ben*

Türkçe için ilk örnek yansıdır; öteki dizimler daha özel durumlarda kullanılır. Bir sayıma göre, dünya dillerinin yaklaşık %45'i SOV, %42'si SVO tiplmesine uyar. SOV dizimi Türk ve Ural dillerinin çoğu, klasik Latince; SVO dizimi İsveççe, Almanca, İngilizce gibi birçok Hint - Avrupa dili, VSO dizimi Kimrice (Galler bölgesinde konuşulan dil) için geçerli; öteki tipler için pek az örnek bulunmaktadır.

Özne, nesne, yüklem sıralanışı birçok sözdizimi kuralını beraberinde getirir. Nesnenin yüklem önünde olduğu dillerde (başlıca SOV dillerinde), belirten belirtilenden önce yer alır: sıfat: *küçük ev*, ilgi durumu: *kızın evi*, karşılaştırmada: *köpek kediden büyük*, ilişki öbeği: *yolda yürüyen adam*; ilgeçler: *senin için*. Cümle öğelerinin temel sıralanışına dayalı özelliklerin kimisi sözdizimiyle ilgisiz gözükür; tipik SOV dilleri bitişkendir, sentetiktir, dilbilgisel uygunluk azdır (*onlar geldiler* yerine *onlar geldi* gibi), bağımlı biçimbirimler gövdeyi izler, önek yok, sonekler var, ünlü uyumu SVO dizimli dillerde olduğundan çok daha yaygındır. Örneklerden de anlaşılacağı gibi, Türkçe tipik bir SOV dilidir.

Dil soydaşlığı sözkonusu dillerin bir anadilden gelişmeleriyle açıklanır. Varsayımlı anadil de bir örnek değil, ağızları bulunan bir dil olmalıdır. Her dil zamanla değişir. Bir dil topluluğunun üyeleri birbirleriyle bağlantılı bulunurlarsa topluluk da birliğini korur. Bir dilin konuşulduğu bölge genişledikçe, zamanla ağız ayrımları da arttıkça konuşanlar birbirini anlamaz olurlar, ağızlar ayrı diller olur. Bağlantıların kopmasına ve dolayısıyla diyalektlerin oluşmasına dil bölgesinin genişlemesi, göçler, göçebelikten yerleşikliğe geçiş, yabancı toplulukların yerleşmelerinden dolayı bölgelerarası kesintiler, sınır çizimi, hatta doğal afetler gibi çeşitli nedenler bulunabilir. Tek bir dil ayrı ayrı ülkelerde konuşulduğunda politik veya duygusal nedenlerle çok kez ağızlar/diyalektle-

rarası farklar büyütölmek istenir. Osmanlı devletinin bölüşölmesi sonucu Türkçenin merkezi ağız bölgesi bile birçok devletin sınırları içinde kalmış, bir yandan da bilindiğı gibi zorunlu zorunsuz göçler bir yüzyıldan fazla bir zaman sürmüşdür. Günümüz dünyasında gerçi eskisi gibi komşu olmak gerekmez, kitle iletişimi, uydu yayınları, internet vb. dil ve kültür bağlantılarını korur, ancak aynı zamanda yeni düşünce kalıpları da yayar.

Bugünkü Türk dil ve diyalektlerinin oluşmasındaki dildışı etkenlerin en önemlisi hiç kuşkusuz onüçüncü yüzyıldaki Moğol istilasıdır. Moğolların kendileri günümüzde küçük bir topluluk olsalar da, tarihteki etkileri özellikle Asya'da çok geniş bir alanda görölebilir. Örnek olarak, Yakutlarla Altaylılarda Moğol öğeleri oranının yüksekliğı dikkat çekicidir.

Banguoğlu'nun deyimiyle, 'Esas Türkler, Eski Türkler', eski çağlardan beri hep güneybatıya doğru göçmüşlerdir. Karadeniz'in kuzeyinden ve güneyinden süregelen göçler Türklüğün bin beş yüz yıldan beri Karadeniz çevresinde, kıyılarından bin kilometre genişliğinde bir alanda aşamalı olarak yurtlanması yeni Türklüğün, yeni Türk dilinin de ağırlık merkezini oluşturmuştur.³¹ Bugünkü Horasan Türkleriyle Türkmenlerin toplam sayıları Karadeniz çevresinde yaşayan Türklerin sayısının yüzde beşi kadardır. Banguoğlu'nun da belirttiğı gibi, boylar, halklar arasında karışma ve dil değıştirme gibi durumları da göz önünde tutmak gereklidir. Türk dillerinden birini konuşan başka soydan Türkleşmiş halklar olduğu gibi Türk soyundan olup dilini değıştirmiş halklar da vardır. Ona göre, Türk dilleri konuşan halklar arasındaki köken birliğini tarih yoluyla oldukça açık bir şekilde göstermek mümkündür.

Çağdaş Türk dillerini Tekin'le Ölmez altı seslik ölçötle sınıflandırır. Kullanılan ölçötlör şunlardır: r=z ve l=ş ses

denklikleri; sözbaşı /h- / sesinin durumu; söziçi ve sözsonu /d/ sesinin gelişimi; /ığ/ ses öbeğinin gelişimi; /ağ/ ses öbeğinin gelişimi; sözbaşı t- sesinin gelişimi. Bu ölçütlere göre Türk dilleri *ayak*, *dağ*, *dağlı* anahtar sözcükleri kullanılarak on iki gruba ayrılır: 1. Çuvaş (yazı dili), 2. Halaç, 3. Yakut (yazı dili); Dolgan, 4. Tuva (yazı dili); Karagas/Tofalar, 5. Hakas (yazılı), Orta Çulım, Sarı Uygur, Fuyü vs. 6. Altay, alt Çulım vs., 7. Altay (yazılı), 8. Kırgız, 9. a) Kazak, Karakalpak, Nogay, b) Tatar, Başkırt, c) Kumuk, Karaçay - Balkar, Kırım Tatarcası, Karayca (yazı dilleri), Özbekçenin Harezmi Kıpçak diyalektleri, 10. Özbek, Yeni Uygur, 11. Salar, 12. Oğuz.³²

Başlıca Rusya federasyonuna bağlı Çuvaş ülkesinde konuşulan Çuvaşçada bütün öbür Türk dillerindeki /z/ yerine /r/, /ş/ yerine /l/ sesleri vardır. Çuvaşça dışındaki öbür Türk dilleri Ana Türkçeden çıkmış oldukları halde Çuvaşça Ana Türkçe ile kardeş bir dil olan Ana Bulgarcadan çıkmıştır.

Halaçça (ET adak *hadak*) Orta İran'da konuşulur. Birçoğu konuşur en az üçdilli olup kendi ağzını az kullanır; bir bölümü Güney Oğuzca dilbirliği içinde özümsemiştir.³³ Halaçça özü bakımından yaşayan en eskicil Türk dili olarak sayılabilir. *h-* korunmuştur (bu, yedinci ve sekizinci yüzyıl Türkleri üzerine yazılmış Tibetçe bir metinde de böyledir), *-d-* korunmuştur, *-k-* korunmuştur (bu yüzden Halaçça, Eski Türkçede olan datif eki *-ka -ke*'yi koruyan, tek Türk dilidir). Şahıs zamirinde, takriben Eski Türkçede olduğu gibi, kök ünlüsü değişir. Aynı şekilde, iç ek *-di-* araya sokulmuştur. Lokatif vazifesini, Eski Türkçede geçen eşitlik hali (ekvatif) görmektedir (bu, Eski Türkçede aynı zamanda terminal eki vazifesini de görür; bunun yanında Halaççada olan *-da/-de* eki Eski Türkçedeki gibi ablatif manasını taşır). Yardımcı fiil eki, Eski Türkçe "erür"den gelmektedir, daha sonraki "turur"dan değil.

Yakutça (ET adak *atah*) Kuzeydoğu Sibirya'da başlıca Rusya'ya bağlı Özerk Yakut Cumhuriyetinde yarım milyon kişi tarafından konuşulur. Yakutlar kendilerine *saxa* (< yaka) derler. Yakutçanın sözvarlığında Moğolca öğeler yüzde elli dolayındadır.

4.-9. gurupları, yani Güney Sibirya ve Kıpçak gruplarına gelince şunlar söylenebilir: Karayca dışındaki bütün Kıpçak yazı dilleri Sovyet döneminde oluşturulmuş, eski Kıpçak yazı geleneğini yalnızca konuşur sayısı çok azalmış olan Karayca günümüze kadar sürdürebilmiştir. Ercilasun'un belirttiği gibi, yerleşmiş bir terim olduğu için Kıpçak Türkçesi teriminin kullanılması sürdürülebilir. Ancak bu terim dolayısıyla, Kıpçak Türkçesi denilen yazı dilinin, Kıpçak ağzından doğmuş bir yazı dili olduğu düşünülmemelidir. Doğu Türk yazı dili ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar Kıpçak denilen grupta ortak yazı dili idi. Kıpçak dilleri yerine Sibirya'dan Doğu Avrupa'ya kadar bir lehçeler süreğinden söz etmek belki daha uygun olur.

Türk dillerinin Güney Sibirya grubuna üç yazı dili girer: Altayca, Hakasça ve Tuvaca. Bunlara Şorcayı da katabiliriz. Aslında ayrı gruplara girmekle birlikte (ET adak ve taglıg Tuvacada *adak* ve *daglıg*, Hakasçada *azak* ve *taglıg*) bunlar arasında anlaşılabilirlik oranı oldukça yüksektir. *azak* grubuna giren Sarı Uygurca Çin'in Gansu eyaletinde konuşulmaktadır. *ayak* ve *tuulu* biçimleriyle Altayca Kırgızcaya (*ayak*, *tooluu*) yakındır. Kırgızca ise Kazakçaya yakın olup aralarında anlaşılabilirlik yüksektir. Tekin'deki (*ayak*, *tawlı*), grubu ilk hecedeki geniş yuvarlak ünlülerle /ş/ ünsüzünün durumu bakımından; *koş-* fiili anahtar sözcük olarak kullanılarak üç altgruba ayrılabilir: Kazakça, Karakalpakça, Nogayca (*kos-*), İdil Tatarcası, Başkurtça (*kuş-*), Kumukça, Karaçay - Malkarca, Kırım Tatarcası, Karayca (*koş-*). Kazaklar, Karakalpaklar ve

Nogaylar Altın Ordu içinde oluşmuş halklardır. Kazakça Kazakistanın resmi dilidir. Kazakça konuşanların sayısı on milyon dolayındadır. Son yıllarda Kazakistan dışındaki kazakların örneğin Moğolistan'dan ve hatta İran'dan Kazakistan'a göç etmeleri gözlemlenmiştir. Kazakçanın bir diyalekti olan Karakalpakça yarım milyona yakın kişi tarafından konuşulur. Adlarını Altın Ordu komutanından almış olan Nogayların çoğu Rusya'nın Stavropol bölgesinde yaşarlar; toplam sayıları seksen bine yakındır. Kumukça Dağıstan'da yaklaşık üç yüz bin kişi tarafından konuşulur.

İdil Bulgar bölgesinde Türklüğün çekirdeğini Bulgarlar oluşturmuşlardır. Sonradan Kıpçaklar Bulgarları özümsemişler, Moğol öğeleriye görece az etkili olmuştur.

Karaçaylılar Karaçay - Çerkes, Balkarlılar Kabardin - Balkar Özerk Cumhuriyetinde yaşarlar. Toplam iki yüz bin kişi kadarlardır. Kumuk - Karaçaylı - Malkarlı grubunda Moğol etkisi görece az, ancak öte yandan komşu Kafkas halkları etkisi çokçadır. Kumukça eskiden Kuzey Kafkasya'nın lingua franga'sı (geçer dil) durumunda idi.

Türkistan veya Uygur grubu (*ayak, tağlık*) toplam olarak otuz milyon konuşuruyla Oğuz grubundan sonra konuşur sayısı bakımından ikinci büyük gruptur. Karşılıklı anlaşılabilirlik oranı Kıpçak denilen grupla Oğuzcaya göre daha yüksektir. Başlıca Doğu Türkistan'da (Türkistanın batısını Özbekeli oluşturur) konuşulan Uygurca Çin özümseme politikası gereği azınlık dili durumuna getirilmiştir. Özbekçe başlıca Çayardı'nda, Özbekistan'da konuşulmaktadır. Farsçanın çok güçlü etkisinde kalmış, Türkçe ses düzeninin yerine büyük ölçüde Farsça ses düzeninin geçmiş olduğu ağız bugünkü standart Özbek diline esas alınmıştır. Buna karşın, Timur Kocaoğlu bir uyarıda bulunur: ...ta 1920'lerde büyük özbek dircisi Fıtrat ve nihayet 1980'lerden itibaren yayınlanan

Özbek edebi dili gramer kitapları ve telaffuz sözlüklerinde Özbekçe standart konuşma dilinde genel Türkçenin dokuz ünlüsü, yanı *a*, açık *e* ile kapalı *e* (*é*), *ı* ile *i*, *o* ile *ö*, *u* ile *ü* fonemlerinin var olduğu ısrarla belirtilmiştir.³⁴

Özbeklere yakın bir halk olan Uygurlar, geleneksel Uygur adını yakın geçmişte (1921) benimsemişlerdir. Dillerine Yeni Uygurca da denir. Yeni Uygurcada Türkçenin ses düzeni kimi incelmeler dışında Özbekçeye göre daha iyi korunmuştur. Özbekçe, İran etkisinde çokça kalmış olmakla birlikte, komşu dil Tacikçede de güçlü bir Türk etkisi görülmektedir. Rusya'da ondokuzuncu yüzyılda başlamış olan, Gaspıralı karşıtı etkinliklerden günümüzdeki son İngilizce örneği alfabeye değişikliklerine kadarki gelişmeler siyasetin bir dilbirliği üzerinde ne denli yıkıcı etkileri olabileceğini göstermektedir.

Çin'de konuşulan Salarcanın (*ajax, tağlı*) otuz bin kadar konuşanı vardır. Salar adının Salgur adından geldiği, Salarların kökenlerinin Oğuzlara dayandığı, on dördüncü yüzyılın sonunda Türkistan'dan göçmüş oldukları anlatılmaktadır. Salarca kökeni açısından böylece Oğuz grubuna dahil edilebilirse de, hem doğu Türkçesinden hem yerli dillerden çokça etkilenmiş olup bugün doğrudan oğuz dilbirliği içinde değil, genel Türk dilbirliği içinde incelenebilir.

Oğuz Türkçesini Talat Tekin'le Mehmet Ölmez, sözbashi /k/ sesinin gelişmesiyle birincil uzun ünlülerin durumunu ölçüt, **qāl-* fiilini anahtar sözcük olarak dört altgruba bölmüşler: 1. Harezm Oğuz diyalektleri (*qāl-*); 2. Stavropol Türkmencesi ve Horasan Türkçesi ile Türkmen yazı dili (*gāl-*); 3. İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi yazı dili. (*gal-*); 4. Türkiye Türkçesiyle Gagauz yazı dilleri (*kal-*).³⁵

Gerhard Doerfer ise Oğuzcayı, zamir kökenli kişi eklerini de göz önüne alarak biraz daha ayrıntılıca gruplandırır: 1. Türkmence. 2. a) Doğu, b) Kuzey, c) Güneydoğu, d) Batı ve Güney Horasan Türkçesi (ki a ve b aynı zamanda Özbekçenin ağızlarıdır). 3. a) İran'ın Fars eyaletindeki Kaşkay ve Aynallu, b) Kazvin ve Hemedan yöreleri diyalektleri, 4. a) Kuzey Halacistan yöresi, b) Sonkor yöresi diyalektleri, 5. a) Zencan, b) Doğu Anadolu, Irak ve Gürcüstan'daki ağızlarıyla Kuzey Azerbaycan ve İran Azerbaycanı Türkçesi, 6. a) Orta ve Batı Anadolu ağızları, b) Gagauzca ve Kırım Osmanlıcasıyla Doğu Rumeli ağızları, c) Batı Rumeli ağızları ile Türkiye Türkçesi.³⁶

TÜRKÇENİN YAZIMI

Dil ve yazı birbirinden ayrı iki göstergeler dizgesidir. Birçok kimse bir dil - yazı ilişkisi kurar. Çok çeşitli yazı dizgelerinin uygulandığı Türk dili bunun bir yanılığ olduğunu göstermek açısından iyi bir örnektir. Dil yazıdan bağımsız, yazının biricik varlık nedeni dili göstermektir. Her yazı dizgesiyle her dil yazılabilir. Öte yandan dille yazının karşılıklı ilgisi yok değil, ikincil bir dizge olan yazı dili zamanla genellikle dili durgunlaştırır, geleneği korur, edebi ve kültürel değerleri aktarıp kurumlaştırır.

András Róna - Tas'a göre, Eski Türk oymayazısı Gürcistan'ın Armaz kentinde bulunmuş bir alfabe ile Eski Soğd alfabesine yakın, ancak onlardan ayrı bir alfabadir. Üçünün de ortak kaynağı Arami kökenli bir alfabe olmalıdır. Yazının ağaç ve taş üzerinde uygulanmasından dolayı sonradan kimi değişiklikler belirmiş; yazı bir süre kullanıldıktan sonra kimi düzeltmelere gidilmiştir. Yazının ilk önce uygulandığı dil /ş/ ve /z/ sesleri bulunmayan, Eski Bulgar veya Hazar Türkçesi olmalıdır. İkinci Türk kağanlığı bu alfabeyi alır, /z/ için iyi bir çözüm bulur, /ş/ içinse bir süre denemelerde bulunur.³⁷

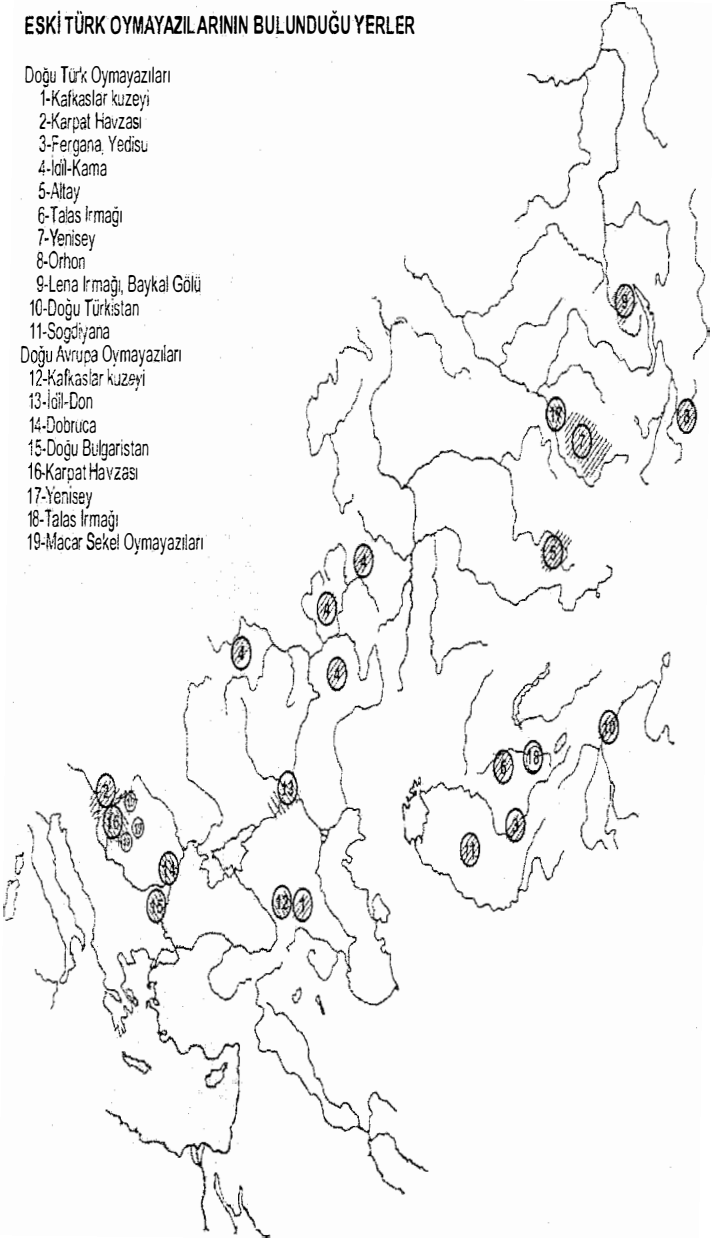
ESKİ TÜRK OYMAZILARININ BULUNDUĞU YERLER

Doğu Türk Oymazıları

- 1-Kafkaslar kuzeyi
- 2-Karpat Havzası
- 3-Fergana, Yedisu
- 4-İdil-Kama
- 5-Altay
- 6-Talas Irmağı
- 7-Yenisey
- 8-Orhon
- 9-Lena Irmağı, Baykal Gölü
- 10-Doğu Türkistan
- 11-Sogdiyana

Doğu Avrupa Oymazıları

- 12-Kafkaslar kuzeyi
- 13-İdil-Don
- 14-Dobruca
- 15-Doğu Bulgaristan
- 16-Karpat Havzası
- 17-Yenisey
- 18-Talas Irmağı
- 19-Macar Sekel Oymazıları

Her iki dil türünün (*r* ve *z* diyalektleri) yazılı yadigarlarından günümüze kadar gelenlerin en eskileri aşağı yukarı aynı çağdan, sekizinci yüzyıldandır. Orhon yazıtlarının işlenmişliği göz önünde tutulunca, sadece Róna - Tas'ın var sayımı, oymayazının ilk olarak *r* - ağzıyla konuşanlarca kullanılmış olduğu, yazının başlangıcını epey gerilere götürür. Bir yandan eski damga kullanma alışkanlığının da yazının benimsenmesini kolaylaştırmış olduğu düşünülebilir. Damgaları herkes bilmek zorundaydı. Oymayazı kâğıt üzerinde de denendi. Türk oymayazısı Macarlarca da kullanılmıştır.³⁸

Orta Türkçe döneminden beri Arap elifbası kullanılmıştır. Selçuklu, Osmanlı Türkçesi eserleri bu alfabe ile meydana getirilmiştir. Her türlü yazılı ürünler yüzyıllarca elle yazılıp yine elle çoğaltılırdı. Bu yazı türünün ayrıca estetik yönü üzerinde de durmak gerek. İlk Osmanlı Arap yazılı basılı kitap 1729'da çıkmıştır.³⁹ Eski Osmanlı yazımı Irak'ta günümüze dek sürdürülmüştür. İran'da uzun bir yasaklar döneminden sonra 1980'li yılların başından itibaren Türkçe yayımcılıkta yeni bir dönem başlar. Arap harfleriyle yazım kuralları Varlık dergisinin 1987'de yayımladığı imla kılavuzuyla saptanmıştır.⁴⁰ Kuzey Azerbaycan'da Sovyet döneminde kimi eski yazılı yayınlar da çıkarılmıştır.

Arap yazısından başka Türkçenin yazımında Grek alfabesi de yüzyıllarca kullanılmıştır. Karamanlıca kitapları ayrıca hem Bulgaristan'da hem de Besarabya'daki Gagauzlar da okumuş. Osmanlı Ermenileri ise Türkçenin yazımında Ermeni harflerini de kullanmışlardır. Kıpçak Türkçesinin yazımında da ermeni harfleri kullanılmıştır.

Azerbaycan'da 1939 yılında Kiril alfabesine geçildi. Alfabe de aynı yıl, 1940, 1951 ve 1958 yıllarında küçük düzeltmeler yapıldı. Gagauzlar için Mikail Çakır (1861 - 1938),

otuzlu yıllarda Latin alfabesini kullanarak Romen yazımıyla kitaplar yazmıştır. Moldova'da 1957 yılında Diyonis Tana-soğlu ve L. A. Pokrovskaya'nın çalışmaları sonucu Gagauzlar için hazırlanan kirile dayalı alfabe 30.7.1957 tarihli yasayla kabul edildi. Ancak 1961 - 1986 baskı döneminde çok az eser çıkabilmiştir. Kırım'da ise hem dil normları hem yazı değiştirildi, ardından da Kırımlılar toptan sürgün edildi.

Latin yazısına geçme girişimleri ondokuzuncu yüzyılda başlar. İlk Latin harflerinin kabul edilmesini önerme cesaretini gösterenler Münif Paşa ve Mirza Fethali Ahundzade olmuşlardır. Latin yazısına ilkin Azerbaycan Türkleri geçmişlerdir. Bağımsızlık döneminde 1919 yılında bir komisyon kurulmuştur. 1922 yılından itibaren gazetelerde Latin harfleri kullanılır. 1926'da Bakû'de toplanan Türkoloji Kongresi Türk cumhuriyet ve topluluklarına Latin alfabesini tavsiye etme kararı alır. Sovyetler düzeyinde 1927'de 'Birleştirilmiş Yeni Türk Elifbası' kabul edilir. 1927 - 28 ders yılında Kuzey Azerbaycan resmen Latin alfabesine geçer. Azerbaycan Türk alfabesinde <e> yanında <ə>, <h> yanında <x>, <k> yanında <q> ve <°|> yazıbirimleriyle (1938 yılına dek) <η> yazıbirimi kullanılmıştır. 1939'dan sonra bu yazının kullanımına son verildi. Türkiye'de ise 1.11.1928 tarihli, 1929 yılının başından itibaren uygulanan kanunla Latin alfabesine geçildi. İstanbul Türkçesinin dayandığı Doğu Rumeli söylenişi doğal olarak yazıçevrimine de yansıdığından yeni yazımda alfabede /ŋ/ ve /é/ seslerini gösteren işaretlere yer verilmemiştir. Buna karşılık <ğ> bir bakıma eski yazının kalıtıdır. Türkiye sınırları dışında kalan Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Kıbrıs Türkleri de Türkiye örneğine göre Latin yazısına geçtiler.

Sovyet imparatorluğunun yıkılmasından sonra tepeden inme kiril alfabesinden yeniden Latin alfabesine dönme konusu gündeme gelir. 1991 yılının kasım ayında İstanbul'da Marmara Üniversitesinde düzenlenen Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumunda ortak 34 harfli alfabe benimsenir. Bu alfabede Türkiye'de kullanılan 29 harften başka açık e için <ä>, sızıcı h için <x>, artdamak k için <q>, /ɲ/ için <ñ> ve çift dudak v için <w> harfleri bulunmaktadır.

Azerbaycan parlamentosu 25.12.1991 tarihinde yeniden Latin alfabesine geçişini kabul eder; Türkiye'de kullanılan alfabeye ek olarak <ä, q, x> harfleri de alınır. 4 - 8.5.1992'de Ankara'da düzenlenen Sürekli Türk Dili Kurultayında Azerbaycan heyeti <ä> yerine <ə> harfinin kullanılmasını önerir, öneri kabul edilir. Azerbaycan'da 16.5.1992 kabul edilen yasayla <ä> yerine <ə> harfinin kullanılması resmileşir.

Gagauzlarda 1957 - 1961 arası gazete yayınlarından sonra 14 Ağustos 1988 Kişinev'de yayınına başlanan Ana Sözü gazetesi latin harflerinin kullanılmasında öncülük etmiştir. Ana Sözü gazetesi 1990 yılında açtığı bir köşesinde Latin alfabesine geçiş konusunda bir kamuoyu yoklaması yapar. 1993 yılının mayıs ayında Moldova parlamentosu Gagauzlar için Latin alfabesine geçişini kabul eder. Karara göre <x, w, q, ä, ğ> harfleri bilimsel yayınlarda, yabancı sözcüklerde özel ad ve soyadlarında kullanılacaktı. Moldova'da alfabe konusunda hem Kişinev'de Dionis Tanasoğlu hem Komrat'ta L. A. Pokrovskaya önderliğinde çalışmalar yürütülmüş, Kiril yazılı Gagauzcada da kullanılmış <ä> harfi alfabeye katılmıştır. <ğ> harfi Gagauzlarda sorunsuz değildir;⁴¹ L. Pokrovskaya'nın 1997'de Komrat'ta çıkan dilbilgisinin alfabe cetvelinde ê ve ț gibi işaretler gösterildiği halde <ğ> işaretine yer verilmemiştir. Ukrayna'daki Gagauzlarsa ancak 2005 yılında Latin yazısına geçebilmişler.

31.7.1993'te Akmesic'te toplanan 2. Kırım Tatar Milli Kurultayı'nda Latin grafiğine dayalı yeni Kırım Tatar Alfabeti'ne geçme kararı alınır. Türkiye'de kullanılan alfabeğe ek olarak /ŋ/ sesi için <ñ> harfi, artdamak k için <q> harfi kabul edilir.⁴² Ukrayna'daki Urumlar da Latin yazısının kullanımı için denemeler yapmışlar.⁴³

1928'de Türkiye'de kabul edilen alfabede herhangi bir değişiklik yapılmamıştır; yalnızca <ı> ile <i> harflerinin sırası değişmiştir. Doksanlı yılların yeni harfleri bazı tartışmalara yol açmış. Kuzey Azerbaycan'da ters e yerine iki fonemi <e>, <é> biçiminde göstermek elbet daha pratik olurdu,⁴⁴ <ä> yerine <ə> harfinin alınması beraberinde birtakım teknik güçlükler getirmiştir. Azerbaycan Türkçesinde ve Gaguzcada e, ä ve ə harflerinin fonemik değerleri farklıdır. <ä> harfi Alman ve İsveç dillerinin yazımında varsa da fonemik bir değeri belirtmiyor, buna karşılık örneğin daha az tanınan Eston ve Fin dillerinde <e> ve <ä> harfleriyle belirtilen /ä:/e/ karşıtlığı bulunur. Azerbaycan Türkçesinin yazımında bir işarete tarihi yazım esas alınmış, güneyde *kafla*, kuzeyde <q> harfi ile gösterilen ses bugün ötümlü söylenmektedir. Bugün yalnız Kırım'da kullanılan <ñ> işareti ortak alfabede de <ŋ> olabilirdi. Diasporadaki Azerbaycanlıların yayınlarında Latin yazısının kullanımının gittikçe yaygınlaşmakta olduğu görülebilir.

Sesbirimler yazıbirimlerle gösterilir. Bir sesbirime karşılık bir yazıbirim, bir yazıbirime karşılık bir sesbirim Türkçenin yazımında temel kural olarak uygulanır. Noktalama konusuna gelince, Türkçenin bugünkü yazımında olur olmaz yerlerde büyük harf kullanımı ve birleşik sözcüklerin ayrı yazılması İngilizcenin yazımına özenmekten ileri gelir. „günümüzde 2 halkın yakınlaşması... örneğinde görüldü-

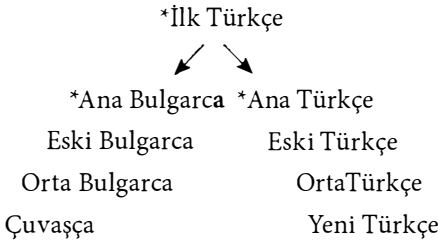
ğü gibi rakamların gelişigüzel kullanımı ve özellikle büyük harf kullanımındaki başıbozuklukla görünüm çirkinliği yaratmaktan başka bir işe yaramayan kesme işaretinin gerekli gereksiz yerlere konulması Türkiye'deki yazım sorunlarının başlıcalarıdır.

Azerbaycan Türkçesinin yazımında ise halen yalnızca özel adların büyük harfle yazılması kuralı geçerli olduğundan örneğin dil ve ulus adları gibi özel olmayan adlar küçük harfle yazılır. Dil ortaklığından söz edilecekse, yazım kuralları da konunun içine girer. İlk yapılacaklardan Kuzey Azerbaycan'da uygulanan yazım kurallarına uymak olabilir.

TÜRK DİLİ TARİHİNDE GELİŞME DÖNEMLERİ

Türk dilinin tarihini dönemlere ayırarak ikiboyutlu bir anlatımla açıklamak güçtür. Türk dilinin tarihi dönemleri ana çizgileriyle şöyle belirlenmektedir:⁴⁵

İlk Türkçe dönemi (aşağı yukarı milat başlarına kadar). Bütün Türk dillerinin atası olarak düşünülen İlk Türkçeyi milat başlarında Ana Samoyetçeye girmiş alıntı sözcükler tanıklar. İlk Türkçede öndamaksıl *r' ve *l' ünsüzlerinin korunmuş olduğu milat başlarında Ana Samoyetçeye girmiş Türkçe sözcüklerden anlaşılır: *yür İT *yür' ('yüz'), *kil' < İT *kil' (>ET kiş 'samur'), *kil < İT *qil' (>ET kış).

Ana Bulgarca - Ana Türkçe dönemi (kabaca birinci - altıncı yüzyıllar arası). Ana Bulgarca (birinci - altıncı yüzyıllar), beşinci ve altıncı yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde ve Kuzey Kafkasya'da yaşayan Bulgar Türklerinin dili idi. O çağda komşuları olan Macarların dilinde birçok Bulgar Türkçesi sözcük bugüne kadar saklanmıştır. Yurt tutan Macarların (Macarca ve Bulgar Türkçesi olmak üzere) ikidilli oldukları varsayılmaktadır. Macarcadaki Bulgar Türkçesi alıntılarından Kafkasya ve Karadeniz kuzeyindeki Bulgarların dilinin de eskicil r'li, l'li söyleyişi sürdüren diyalekt olduğu anlaşılır. Birinci - altıncı yüzyıllar arası, Çuvaşça dışındaki öbür bütün Türk dillerinin atası olarak düşünülen Ana Türkçede birçok seslik değişimin yer aldığı gösterilmiştir. Söziçi ve sözsonu */r'/ /z'/ye, */l'/ ve */lç/, */lc/ /ş'/ye dönüşmüştür. Sözsonu kısa heceler düşmüştür: *kona- > kon- ; tat < tatığ (krş. darı, tarla). Anatürkçe çağında, İlk Türkçeden Eski Türkçeye gelene dek sözbaşı */c/, */d/, */n/, */ñ/ > /y/. Örneğin Türkçe yaz sözcüğü, Macarcada eski alıntı olarak <nyar>; yaka - 'ense' anlamında - < nyak > biçimindedirler.

Eski Bulgarca - Eski Türkçe dönemi (kabaca altıncı - onüçüncü yüzyıllar arası).⁴⁶ Ana Bulgarcadan çıkan Tuna Bulgarcası 679'da Asparuh'un önderliğinde Tuna ırmağını geçerek yurt kuran Bulgar Türklerinin dili idi. Bu dille yazılı en son belge 907 tarihlidir. Kafkaslar kuzeyindeki yazıtlar da aynı diyalekti yansıtır. Oymayazılı Türk Yazıtları 680 - 745 ikinci Doğu Türk devleti döneminden kalmaz. Avrasya'da geniş bir alana yayılmış Eski Türkçe'nin A. von Gabain'e göre en azından beş diyalekti vardı. Orhon Yazıtları Türk Kağanlığının ortak dil biçimini yansıtır. Her ne kadar Orhon Türkçesinin Kıpçakça ve Uygurcanın da öncüsü olduğu söylenebilirse de Oğuzların atalarının diyalektinin baskın olduğu sanılır. Gyula Németh "Orhon yazıtlarının dili eski

Oğuz ağızlarından biridir” der.⁴⁷ Eski Oğuzcayı, On Okların, Aral ve Sırderya boyları Oğuzlarının dilini Kaşgarlı Mahmut araştırıp tanıtmıştır. Bilinmeyen Eski Türkçe yazıtlar ve yazmalar günümüzde de ortaya çıkmaktadır.

Türk imparatorluğunun ardılı Hazar kağanlığı, gerek dil gerek etnik yapı bakımından birbirinden farklı birtakım halklardan meydana gelmiş olduğu gibi sınırları içinde çeşitli Türk, İran ve Ural diyalektleri konuşulurdu. Peter Golden’e göre⁴⁸ Hazar hanedanı Doğu Türk kökenli olduğuna göre bu dillerden birinin z-Türkçesi olduğunu ileri sürebiliriz. Ondan başka, r-li Türkçe bu bölgede uzun süre konuşulmuş olmalıdır. Sarkel’de yapılmış olan kazılar burada iki farklı grubun yaşadığını ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birinin göçebe Türk kültürünün bütün özelliklerini taşıyan bir boy, ötekisinin ise tarımla geçinen yerleşik Bulgar Türkleri olduğu belirtilir. Doğu Türk Yazıtları yazıldığı zaman da Uygurların kendi diyalektleri olmalıydı, ancak ilk Uygurca yazıtlar prestiji olan Orhon yazıtlarına benzetilmiştir. Eski Uygurca sonra ayrı bir gelişme çizgisini izler. Uygurcanın kardeşi, Karahanlıca yani Divanü Lügati’t - Türk ve Kutadgu Bilig gibi eserlerle tanınan Hakan dili birçok sınıflandırmada bir sonraki döneme ait olarak görülmektedir.

Orta Türkçe dönemi Selçuklu Türkçesi Osmanlı Türkçesinin atası olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinin de atasıdır. Bilindiği gibi, Moğol yayılması sonucu Anadolu’ya gelen Oğuzlardan, Kayı boyundan bir bölük Ertuğrul’un yönetiminde bugünkü Söğüt kasabası çevresine yerleşir. Osmanlı beyliği ondördüncü yüzyılın başından itibaren bağımsız bir devlet olur; yüzyılın ikinci yarısında devletin merkezi Avrupa’ya geçer. Günümüze kadar kesintisiz süregelen standart Osmanlı Türkçesinin başlangıcının Yıldırım Bayezid’le 1. Süleyman’ın

(1389 - 1402 ve 1402 - 1410) hükümdarlığı dönemlerine denk geldiğini söylebiliriz.⁴⁹

Orta Oğuzcanın yazılı yadigarlarını Selçukluların etkinlik alanı içinde, onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda ortaya çıkmış olan eserler oluşturur. İbnî Mühenna sözlüğü, Hasanoğlu'nun (öl. 1261) şiirleri, Belh'te doğup Konya'da ölmüş olan Mevlana'nın az sayıdaki Türkçe şiirleri, Kitap-al Feraiız ve Behcet-ül hadaik (nesir bölümü) Doğu Oğuz veya Eski Horasan Türkçesi adı altında toplananlardır. Batı Oğuz Türkçesine gelince, Sultan Veled (1226 - 1312) ve Yunus Emre'den (1240 - 1320?) başka onüçüncü yüzyılda Türkçe yazmış bir yazar bilinmemektedir. Ondördüncü yüzyıldan kalan eser çok, yenileri günümüzde de bulunmaktadır: Gülşehri: Mantık-üt Tayyır 1317'den sonra, Aşık Paşa (1272 - 1333): Garibname 1329 - 30, Mesud: Süheyl ü Nevbahar (1350), Kelile ve Dimne, Ferhengname çevirileri, Fahri: Hüsrev ü Şirin 1367, Yusuf i Meddah: Varka ve Gülşah 1369. Fakih Ahmet, Şeyyad Hamza ve Mustafa Darir ondördüncü yüzyılın mesnevicileridir. Ahmed Harami ise yazarı bilinmeyen bir ondördüncü yüzyılın mesnevisidir. Hinduşah Naxçıvani'nin Sihahül Acem'i 1330 yılında hazırlanmış. Abdülkadir Meraği (Meraga, 1353 - Herat, 1435), Şah Kasım Envar (Sarab, 1356 - Hercürd, 1434) ve Fazlullah Naimi (Esterabad 1339 - Şirvan 1393)'den az sayıda şiirler kalmıştır. Kadı Burhaneddin (1345 - 1398) ile Nesimi'nin (1369 - 1404) ikisi de divan sahibi. Germiyan, Aydın, İnanç, Menteşe ve Çandarogulları beyliklerinde dini konu ağırlıklı çeviriler hazırlanmıştır. Ahmedi Dai, Ahmedi, Şeyhi (1389 - 1430) ve Şeyhoğlu Germiyanogulları sarayından Osmanlı sarayına geçip son eserleri Osmanlı edebiyatının ilk örnekleri oluyor. İlk üçünün toplu divanları da bulunduğu gibi birçok mesnevisi vardır. Ahmedi'nin Süleyman Çelebi'ye sunduğu eserler arasında ilk Osmanlı tarihi de bulunmakta-

dır. Dede Korkut boylarının dokuzuncu - onbirinci yüzyıllarda biçimlendiği söylenebilirse de yazıya geçirilmeleri onbeşinci - onaltıncı yüzyıllarda olmuştur.

Orta Türkçe döneminden Yeni Türkçe dönemine geçiş çağdaşı olan bir dildışı olguya, siyasi önderlikte Selçuklu'dan Osmanlı'ya geçişe denk düşer. Şinasi Tekin'in verdiği şu örnek dönemin şartlarını çok güzel aydınlatır: "Gençliğinde Timur ile Türkistan'a giden, Arap asıllı olduğu söylenen ve dolayısıyla 'Osmanlıca'yı birinci anadili olarak bilmemesi gereken İbn Arabşah, orada Çağatayca öğrenir; yirmi - otuz yıl sonra Anadolu'ya dönüp 2. Murad'a kapılanır. Osmanlıca eserlerinde Çağataycanın hiç bir izi görülmez. Çünkü onbeşinci yüzyılın ortasında artık 'Oğuzca', 'Osmanlı Türkçesi yazı dili' adı altında gelişmiş, oturmuş ve zamanın en büyük devleti olmaya namzet bir imparatorluğun resmi devlet dili olmaya hazırlanmaktadır; öte yandan, Edirne sarayına her gün girip çıkan yüzlerce şair, bilgin ve sūfî ile yarışmak zorunda olan İbn Arabşah'ın, diline en büyük özeni göstermesi gerekiyordu. Oysa Mevlana gibi Orta Asyalı sanatkârlar için Konya'da böyle bir zorunluluk yoktu, çünkü 'Oğuz Türkçesi' bu şiveye yabancı bir yazarı baskısı altına alabilecek güçte bir yazı dili haline henüz gelememişti."⁵⁰

Standartlaşmış Osmanlı yazı dilinin iyi bir örneği olan, 1437'de derlenmiş Mecmuatün - nezair'de 85 şairden örnek şiirler bulunmaktadır. Eseri yayımlayan Mustafa Canpolat'a göre⁵¹, Nesimi'nin, Hasanoğlu'nın, Sultan Ahmed bin Veyis'in şiirleri de genel çizgileriyle dönemin Türkiye Türkçesine uydurulmuştur.

Eski dönem mesneviler çoğunlukla çeviri veya 'uyarlamaydı; örneğin Mehmed adlı bir şair Mısır'da bulduğu, 'Kırım veya Kitay halkının yazdığını, Tatar dilince *algaydı bolgay*' olduğunu belirttiği İşkname'yi Osmanlıca kaleme alır.

Saray edebiyatı zamanla yayılarak bir üst tabaka edebiyatı olur. Encümen-i şuara 1861 - 62, ilki 1872'de toplanan Hankızı mahfilleri eski edebiyatın son parlayışlarıdır. Matbaanın kurulmasından sonra eski harflerle basılmış divan ve divançelerin sayısı ancak iki yüzü aşkındır;⁵² çağdaş yazıcılar yanında Nesimi (dört baskı), Fuzuli (birçok yerde çok sayıda baskılar) gibi klasik şairlerin eserleri de basılmıştır. Divan Edebiyatı İran'da günümüzde de varlığını sürdürüyor.

Saraylar çevresi dilin dışında gelişen halk dili ayrı bir araştırma konusudur. Arap yazısının kullanıldığı çağda okuma yazma oranı çok düşüktü. Eski Türk oymayazısını bilenlerin oranının daha yüksek olduğu varsayımında bulunulabilir.⁵³ Ozan - aşıklar kendi anlatımlarının yanında topluluk önünde yüksek sesle Yusuf ile Zeliha gibi mesneviler de okurlardı. Destan geleneği çok eskilere gider.⁵⁴ Eski Oğuz destanlarından günümüze bazı parçalar ulaşmış: 'Uygurca Oğuzname', Uzunköprü Manzum Oğuzname parçası, Ebulgazi'nin Şecere-i Terakime (Türkmen soykütüğü) adlı eserindeki parça, Yazıcızade'nin aktarmaları ve Tarihçi Reşideddin'in Farsça aktarması. Kıpçak Bitig ise günümüze kadar gelmemiş.⁵⁵

Dede Korkut kitabının Farsça tanıtımı 'Oğuzların dilinde' anlamındadır; Dede Korkud'un gerçekten de ilk 'Oğuzca' eserlerinden olduğu söylenebilir. Dede Korkut Oğuznamelerinin Dresden ve Vatikan nüshaları bulunduğu gibi kimi derlemeler de yapılmıştır⁵⁶ Bir Dede Korkut Azerbaycan ve Türkiye Türklerinin ortak destanıdır. Köroğlu destanı ise Türklüğün dışına bile yayılmıştır. Eski Oğuz sayı düzenlerinin Köroğlu ordu düzenlerine yansması ilgi çekicidir. Örneğin Kars'taki anlatımlarda 'ben-diyenlerin' varyantında 9999 keleş + Köroğlu = bir tümen; 'men-diyenlerin' varyantında 360 koçak + Köroğlu; 'ban-diyenlerin' Kıpçak varyantında 772 deli + Köroğlu gibi düzenler görülebilir.⁵⁷

Orta Türkçe döneminde (onüçüncü – onaltıncı yüzyıl) İdil Bulgarcası mezartaşları ile yazılı r-Türkçesi ömrünü tamamlar. z-li Türkçenin yazılı türlerine gelince, Uygurca devam eder; Karahanlıcanın devamı olan ondördüncü - onbeşinci yüzyıl Harezmi - Altınordu dil anıtlarında Oğuzca ve Kıpçakça öğeler belirgindir. Orta Asya Türk Diline, Türkistan Türkçesine Çağatayca adı verilmekte. İlk Çağatayca döneminde görülen Oğuzca öğeler sonraki dönemlerde azalır. Doğu ve Batı Türk yazı dilleri oluşma evresinde Çağatayca yanında Uygurca, Kıpçakça ve Oğuzca öğelerin bir arada bulunduğu dil anıtları dört kategoride toplanabilir: Osmanlı şairlerinin Çağatayca şiirleri,⁵⁹ Çağatayca - Kıpçakça - Oğuzca: Ali'nin Kısas-ı Yusuf'unun en eski nüshası, Behcet-ül- hada'ik'in manzum bölümü, Kıpçakça - Oğuzca: Kadı Burhaneddin'in tuyuğlarında Kıpçakçaya benzetme denemesi ve Eski Horasan Türkçesi.⁵⁹ Kıpçak bozkırı halkından bu bölgede Latince adıyla (Codex Cumanicus) tanınan derleme kalmış. 'Ermeni Kıpçakçası' ürünleri de bu dilin yadigarlarıdır. Kaşgarlı Mahmut Kıpçakça ile Oğuzcanın birbirine yakın olduğunu belirtir. Geçmişteki örneklerde yanyana bulunduklarında Kıpçakçanın Oğuzca içinde erimiş, Oğuzcalaşmış olduğu görülebilir.

Elvira Grunina'ya göre⁶⁰ "Anadolu anıtlarının edebi bir yapıt olgunluğu ve bir bütünlük taşıdığı çoktan saptanmıştır. Yazılı Anadolu Türkçesinin doğuş kaynakları arasında yazı dilinin oluşumuna değin yaşamış, kesinleşerek kuralları belirmiş bir konuşma ağzının bulunduğu kesindir. Onüçüncü - ondördüncü yüzyıl Altınordu Harezmi yazı diliyle aynı dönemdeki Anadolu yazı dili, bölgesel, bağımsız yazı dilleri durumundaydılar. Ama bu yazı dilleri arasında (açık ayrılıklara karşın) biçim ve sözvarlığı ortaklığından başka, dilin çeşitli görev sistemlerinin oluşumu açısından da

benzerlik göze çarpmaktadır. Bu olayın açıklanması yalnız genetik karakterdeki öğelerde değil, daha çok her yazı geleneğinin doğuşunda ve gelişmesinde etkin olan koşullarda aranmalıdır. Bu durum, halkın dilindeki ayrılığı saptamak için en eski Kıpçaklarla ilişkiler kurdukları zaman ile yeni Kıpçaklarla kurdukları ilişkiler zaman katının birbirinden ayrılmasının zorunlu olduğunu göstermektedir. Böyle bir ayırım, bu dil toplumunda kendine özgü ortak bir ağzın ortaya çıktığına ilişkin kanımızı güçlendirmektedir. Bu boylararası ağız, bunların ilişkilerinde boylararası töre görevini yapmıştır.” “Oğuz dili temeline dayanan yazılı edebiyatın Oğuz boylarının daha fazla toplandıkları Selçukluların yönetimindeki geniş topraklarda, öncelikle Horasan, Kuzeybatı İran, Azerbaycan’da ortaya çıktığı düşünülebilir. Bu sırada oluşan bölgesel dil tipi Doğu Oğuz tipi olarak adlandırılabilir. Kıpçakların Harezmşahlarının saraylarındaki tarihsel rolleri bilinmektedir. Altınordu ve Harezm, Kıpçak temeline dayanan yazı dilinin uygulandığı bir bölge olmuştur. Doğu Oğuzları temeline dayanan yazı dilinin meydana geldiği çağda, Çayardı’nda Karahanlıca - Uygurcanın etkili olmasının yanı sıra Kıpçak temeline uyarak meydana gelen yazı dilinin de etkili olduğu düşünülebilir. Her iki yazı dili de bağımsız çizgiler üzerinde gelişıyorlardı, ancak ortak noktalara da sahip oldukları görülmektedir, ki bunun da erken zamanlarda ortak ağıza sahip olmalarının etkisi olarak düşünülebilir.” Burada sözü edilen ortak ağzın Türk kağanlığının yukarıda sözügeçen ortak dil biçimi olduğu anlaşılır. Doğu Oğuz tipi dil ise Eski Horasan Türkçesi adıyla da bilinir.

Peter Golden’in belirttiğine göre⁶¹ “Bozkır kuşağında bir devlet kurmayan Kıpçak oymak birliğinin Türk kağanlığının bazı siyasi ve kültürel geleneklerinin varisi olduğu halde, genel olarak okuma yazması olmayan bir toplum olduğunu göz

önünde bulundurmamız gerekir. Bu siyasi ve kültürel gerilemenin sebeplerini de Kuman - Kıpçak oymak birliğini oluşturup, tarih sahnesine çıkaran olaylarla yeni yurtlarındaki tabii ve siyasi şartlarda aramalıyız.” Benzer durum onbirinci yüzyıldan başlayarak kitle halinde güneydoğu yönünde göçen Oğuz boyları için de sözkonusudur. Onbirinci yüzyılda Horasan’da kurulan Büyük Selçuklu devleti, kısa bir zamanda Türkistan, İran, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Irak bölgelerine egemen olup kısa bir süre sonra etki alanını Kirman’a ve Anadolu’ya da genişletmişti. Onbirinci yüzyıl sonlarıyla onikinci yüzyılda Selçukluların önderliğinde Bizans’a doğru göçen Oğuzlar, hem sayıca az, hem de Haçlı ordularıyla savaşmak zorundaydılar. Onüçüncü yüzyıl başlarında Moğol yayılması sonucunda çok sayıda Türk kaçmak zorunda kaldı; sayıları onbirinci ve onikinci yüzyıllarda göçe katılanların toplam sayısının birkaç katı olmalıdır. Selçuklu yönetimi dalga dalga gelen Oğuzları Bizans’la olan sınır bölgelerine yöneltiyordu. Bu göç dalgası yalnız göçebe Türkleri değil, Türkistan şehirlerinde yaşayan pek çok yerleşik Türkü de Anadolu’ya getirmişti. Nitekim Türkmen beylerinin uçlarda kendi adlarına hüküm sürmeye başladıktan sonra Türk yazı dilinde de yapıt niceliği yönünde bir atılım görülebilir.⁶²

Selçuklular - Moğolların daha sonra Uygurları kullandıkları gibi - hazır İran bürokrasisini ve Türkçe bilmeyen memurları, Oğuzlar yerine ücretli askerleri kullanmaya yönelip Fars edebiyatı koruyuculuğunu üstlendiler. Selçuklular, Fars kültürünün o derece etkisi altında kalmışlardır ki, İran hükümdarlarına özenerek kendilerine Key’li adlar takınmışlardır. Tarihçi Ebulgazi’ye göre “Selçuklular Türkmendi. “Kardeşiz” deseler de devlete ve halka faydaları dokunmadı. Padişah oluncaya kadar “Türkmen’in Kınık soyundanız” dediler.”⁶³

Kabaca onbeşinci yüzyılın ortaları, onaltıncı yüzyılın başlarından başlayıp bugüne değin süregelen dönem Tekin'le Ölmez'ce Yeni Çuvaş - Türk Dilleri Dönemi olarak adlandırılır. Doğudaki Uygurca yazı dili sona erer. Karayca dışında Kıpçak yazı dili de sona erer; onu ortaya çıkaranlar kısmen Oğuzlar ve kısmen komşu halklar içinde erir. Çağatayca ise Türkistan ve İdil Ural Türklerinin ortak yazı dili olarak yüzyılımıza kadar gelir. Yeni Türkçe dönemindeki dildışı etkenlerden Çin ve özellikle Rus yayılmacılığının etkileri genişlik bakımından Orta Türkçe dönemindeki Moğol istilasına benzer bir olgudur. Rus İmparatorluğunda yazıları olmayan Türk toplulukları için yazı dilleri yaratılır; sonra Sovyet işgali süresinde eski ortak yazı dili ortadan kaldırılır, İdil - Ural, Türkistan ve Kuzey Kafkasya Türk toplulukları için ondan fazla yapay yazı dili uydurulur. Günümüzdeki durum da Sovyet dönemi propagandasının, indoktrinasyonunun azımsanmayacak kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Kaşgarlı Mahmut'tan aşağı yukarı beş yüz yıl sonra, Türkiye Türkçesinin ilk dilbilgisini 1530'da Bergamalı Kadri yazmıştır; ancak bu gibi çalışmalar bireyselliği aşamamıştır. Dil düzenleme konusunda ilk kurumlaşma 1846'da kurulan, resmi açılışı 1851'de olan Encümen-i Daniş olmuştur. Encümen üyelerinden Ahmed Cevdet Paşa ve Sadrazam Fuad Paşa tarafından hazırlanan Osmanlı Türkçesinin dilbilgisi 1864 yılında çıkar. Yüzyılın sonunda Şemseddin Sami'nin Kamus-i Türki adlı sözlüğü çıkar. Türk Dil Kurumu 1932 yılında kurulur. Kamus temel alınarak ilk Türkçe Sözlük 1946'da çıkar. *Ahmet Mithat Efendi*, *Şemseddin Sami* ve *Gaspıralı İsmail* yalnız dönemlerinin değil, bütün Türk kültür tarihinin en önemli isimleri oldukları halde örneğin Gaspıralı'nın makaleleri toplu halde ancak 2004 yılında yayımlanmıştır.⁶⁴ Hüseyin Sadoğlu'nun *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politika-*

ları, yazarın kendisinin de belirttiği gibi, özgün kaynaklara sahip olmamakla birlikte, kendi alanında bir ilk olma özelliğine sahiptir.⁶⁵ Eserde Türkiye’de 1839 – 1950 yılları arasında uygulanan dil politikaları irdelenmiştir. Türkçenin bu açıdan incelenmesi de ancak yeni binyılda başlayabilmiştir.

Çok eski bir Türk yurdu olan Kırım’da Kıpçakçadan sonra Osmanlı Türkçesi beş yüzyıl kullanılmıştır. Gaspıralı İsmail’in çalışmaları sayesinde İstanbul Türkçesi temeline tek bir Türk yazı diline gidiliyordu. Gaspıralı İsmail’in (1851 - 1914) 1881 - 83 yıllarında çıkardığı Tonguç, Şafak, Kamer, Güneş, Yıldız ve Mirat-ı Cedid gibi adlar taşıyan broşürlerden sonra, Tercüman gazetesi 1883 - 1918 yılları arasında çıkmıştır.

Rusya Türkleri arasında ilk gazeteyi çıkaran Hasan Bey Zerdabi Ekinci gazetesinde 1876 yılında (14. sayı) Türkçenin umumileştirilmesi teklifinde bulunmuştu. Doğrudan Osmanlı Türk edebi dilini savunanlar 1900’lü yıllarda Hüseyinzade Ali Bey’in Füyuzat dergisinde, 1910’lu yıllarda Şelale ve Dirilik dergilerinde toplanmışlardı. Yirmili yıllarda Türkiye edebi dili Azerbaycan’da artık öğretim dili olmuştu.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasıyla birlikte standart Türkçenin etki alanı daralmaya başlar. Türkmenler, Oğuzlardan (Batı Türklerinden) oldukları halde, coğrafya olarak Türkistan’da bulundukları için yirmili yıllara kadar Çağatay Türkisi yazı dilini kullanmışlardır. Doerfer’in belirttiğine göre Türkmen aydınları Türkmenler için Batı Oğuz dilinin (‘Türkiye Türkçesi’) yazı dili olarak yeterli olduğunu açıkladıkları halde Sovyet yönetimi iktidarı ele geçirince hemen bir Türkmen dili yaratmak için çaba gösterdi.

1929 yılının ağustosunda Kırım'da standart Türkçe yerine Orta Yolaklı ağzını esas alan edebi dilin kullanılması kararlaştırılır. Azerbaycan'da Kirile geçilir, Türk ve Türkçe sözleri yasaklanır, Azerbaycanlı ve Azerbaycan dili denilecek.⁶⁶

Türkiye'de ise dil politikaları çeşitli sorunlara yol açmıştır. Hasan Bülent Kahraman Türk Dil Kurumunun ellili yıllardan sonra sürdürdüğü etkinlikler hakkında önemli saptamalarda bulunur: "Kurum, çalışmalarında dilin bir zihinsel edim olduğunu ancak dolaylı olarak benimsiyor, dilin salt sözcük olmadığı görüşünü de gene üstü kapalı olarak değerlendiriyordu. Dil - zihinsellik ilişkisi içinde bütün geçmiş birikimin yok sayılması bu bağlamdaki en büyük hataydı. Kaldı ki, Türkçe, düşünce dünyasını derinliğine kavrayacak bir materyal birikime sahip değildi, o güne değin olamamıştı. Çeviriler yetersizdi. TDK bu yönde bir çaba harcamak yerine dilin budanmasını öne çıkarıyordu. Bu süreç iki büyük eksikle tamamlandı. İlki, 1940'ların 1930'lardan devraldığı Köy Enstitüleri anlayışının bu kuruma damgasını vurmasıydı. Kısır, içine kapalı, çok sığ bir edebiyat TDK'nın neredeyse temel tercihi halindeydi. Bu edebiyatın, öncü - solcu - ilerici olduğu varsayılıyordu. Asıl dil etkinliğinin öne çıktığı kentsel kültürün bu bağlamda yok sayılması büyük bir yanılgıydı ve çok kısırlaştırıcı bir olguydu. Bu husus sürekli olarak görmezden gelindi. İkincisi, TDK, kültürel alanda bir genel dil etkinliği içinde bulunmaktan sürekli olarak kaçındı. Dilin temel ve özgün gramerine, sentaksına ve daha iç sorunlarına dönük yaklaşımların üstünden atladı. Bir 'Dil Kurumu' olarak birkaç sınırlı yayının ötesinde dilbilimle ilgili en küçük bir çaba göstermedi. Ne bu konudaki uluslararası birikimi göz önüne aldı ne de yerli bir duyarlılığın gelişmesi için çaba harcadı. TDK, dil olgusunu sözcüğe indirgemişti. Bütün çabası Türkçe karşılık bulmaktı. (O konuda da vahim hataların yapıldığı

biliniyor.) Dili değil, TDK, sözcükleri tartışıyordu.”⁶⁷ Sonuçta, Kahraman’ın işaret ettiği gibi, bütün yapılanlar Türkçenin tahrip edilmesine yol açtı. İdeolojik bir yaklaşım edebiyatı ve kültürü kuşatmıştı. Dilin tarihsel birikiminden kaynaklanan zenginliği harcanmıştı.”⁶⁸

Azerbaycan’a gelince, Sovyet döneminde İstanbul Türkçesinden uzaklaştırma örtük bir amaç olmuş; yapılanlar *ilə ri > irəli, yürək > ürək* gibi yazılışları yaygınlaştırmak, eş anlamlılardan *bala - yavru, tapmaq - bulmaq, işlətmək - qullanmaq* gibi, birini düşürmekten ibaretti. Otuzlu yıllarda Türkiye’de olduğu gibi Türkçenin yapısına aykırı veya hayali biçimbirimlerle sözcükler uydurulmuştu: *sayıbil* ‘hesap’, *biçimbil* ‘hendese’, *sayaz* ‘rakam’, *toplay* ‘atmosfer’, *toplantay* ‘kurultay’ gibi, ancak bunlar yaygınlaşmadı. Bunun yanında Türkçeye uygun yeni sözcükler kazanıldı: *yişəlik* ‘iyelik’, *üç-bucaq* ‘üçgen’ gibi (üçgendeki gen Yunancadan kopyadır). Yine otuzlu yıllarda girmiş çok sayıdaki Rusça alıntı daha sonra mümkün olduğunca dilden çıkarıldı.⁶⁹ Sonuç olarak yapılanlar Türkiye’de olduğu kadar büyük bir tahribe yol açmadı.

M. H. Rüşdiyye 1888 yılında Tebriz’de yeni tipli mektep açmış, Güney Azerbaycan’da ilk defa olarak alfabeyi yeni yöntemle Türk dili esasında öğretmeye başlamış, ders kitapları yazmıştır. 1926 yılında İran’da okullarda Türk dilinde öğretim yasaklanmıştır. Azerbaycan milli hükümeti döneminde üniversite ve enstitüler açılmış, Türk dilinde elliye yakın süreli yayın çıkmış, derslik ve edebi eserler yayımlanmış, tiyatrolar yapılmış, radyo istasyonu ve radyo haberleri komitesi yaratılmış. 1978-1979 yılları İran İslam inkılabından sonra geçen kısa bir süre içinde Azerbaycan Türkçesinde çok sayıda kitap yayımlanmıştır.

Büyük Resuloğlu Güney Azerbaycan’da yaptığı alan araştırmasının sunuş yazısında şunları söylemektedir: “An-

cak ve teessüfle Güney Azerbaycanda ana dilinde mektep ve medrese olmadığına göre edebi dil inkişafı da mevcut değil. Ona göre de genel bir dil yakınlığı olmayıp, bölgülediğimiz lehçelerin öz arasında da muhtelif uzaklıklar görülmektedir. Eğer radyo ve televizyondaki kasten bozuk bir dille hazırlanmış verilişlerin özel lehçelerini nazara alırsak bu araştırma öz önem ve ehemmiyetini yitirir. Ona göre ve bakmayarak ki, sözü geçen verilişlerin menfi tesiri belli bir daire çerçevesinde özünü göstermiştir, mekteplerin açılmasıyla ve dilimizin öz güzelliklerini koruyarak edebi formasında öğrenilmeye başladıktan sonra o verilişlerin menfi, bozucu, yıkıcı tesirleri çok tez aradan kalkacaktır. Bugün Güney Azerbaycan ve Tahran'da, Kuzey Azerbaycan'ın gazete ve jurnalleri veya radyo ve televizyon verilişleriyle öz yazı ve konuşma dillerini formalastıran binlerce bilgin, şair, yazıcı ve aydın cemiyetlerin dilindeki saflık, duruluk ve uygunluk buna bir misal gibi gösterilebilir. Ancak bilindiği gibi, medeni ve manevi tesir unsurlarından sistemli ve düzenli istifade imkanı olmadığına göre tesir dairesi genişlenmemiştir.”

Balkanlarda Eski Yugoslavya Anayasasında, Türklerin yaşadığı bölgelerde Türkçenin resmi dil olduğu belirtiliyordu. Bugün ise, bir çeşit resmîlik varsa da anayasaya değil, belediye tüzüklerine bağlı; örneğin Prizren Belediyesinde Türkçe halen resmi dil olarak kabul edilmekte. Statüsü halen belirsiz olan Kosova'da Türkçe resmi dil olmaktan çıkarılıp İngilizce resmi dil statüsünü elde etmiş oldu. Bugün gerek Kosova, gerek Makedonya Türkleri önceki haklarını geri almaya, Türk dilinin resmi olmasının yeniden anayasaya bağlanmasının sağlanmasına çalışmaktadırlar.

Gaguzların konuştuğu dil aslında standart Türkçenin de temeli olan Doğu Rumeli diyalektinden başka bir şey değildir. Sovyet siyaseti gereği demirperde dışındaki dünya, bu

arada Türk yazı dili, hemen hemen yok sayıldığından Gagauz yazı dili mümkün olduğunca konuşma diline yaklaştırılmış; dolayısıyla kimi benzeşmeler yazıya geçirilmiş: *uzunnuk*, *derinnik*, *kannı*, *görömnü* gibi. Moldova'da 1957 yılında Diyonis Tanasoğlu ve L. A. Pokrovskaya'nın çalışmaları ve gayretleriyle Gagauzlar için kirile dayalı bir alfabe hazırlandı. 16.11.57'de çıkan yasa gereği 1.9.58 tarihinden itibaren Gagauz okullarında Türkçe eğitime geçildi. Yeni alfabeyle Nikolay Baboğlu ve Diyonis Tanasoğlu tarafından Türkçe ders kitapları yazıldı ve 1961 yılına kadar ilk ve orta öğretimde Gagauz dili ve edebiyatı dersleri okutuldu. Bu yıllarda ilkokullarda 1. 2. ve 3. sınıflarda eğitim anadilinde yapılyordu. 4. - 8. sınıflar Rusça, Gagauz dili ve edebiyatı dersleri anadilinde. 1961 yılında okullar kapatıldı, Gagauz dili ve edebiyatı dersleri de kaldırıldı. 23.6.88 Moldova Eğitim Bakanlığı yayınladığı bildiride Gagauzların okullarında anadiliyle eğitim yapabileceklerini duyurdu. 1988'den itibaren 7. ve 8. sınıflarda haftada iki saat Gagauz dili ve edebiyatı dersleri tekrar konuldu. Sonraki yıllarda dil ve edebiyat dersleri 5. sınıftan 11. sınıfa kadar haftada 5 - 6 saat olarak okutulmaya başlandı. Gavril Gaydarci, Nikolay Baboğlu ve İgnat Baboğlu bu sınıflara Gagauz dili ve edebiyatı dersleri için kitaplar hazırladılar. 1991 yılında Kişinev'de Moldova Eğitim Bakanlığı okulların tekrar açılmasına karar verdi. 1993 - 94 öğretim yılında 1. sınıflar, bir yıl sonra 2. sınıflar vs. Üst sınıflarda ise Rusça ve Moldovanca da okutulacak. Komrat'ta 11.2.1991 Gagauz Devlet Üniversitesi açılmıştır. Kişinev'de Moldova Bilimler Akademisi, Azınlık Halklar Enstitüsüne bağlı Gagauz Türklerini Araştırma Bölümü bulunmaktadır. 23.12.1994'te kabul edilen yasaya göre Gagauz Yeri'nin resmi dilleri Gagauzca, Moldovanca ve Rusçadır.⁷⁰

DİLİÇİ GELİŞMELER

Yazılı Oğuz Türkçesinin eski dönemleri için Eski Osmanlıca ve Eski Anadolu Türkçesi gibi adlar kullanılmıştır. Faruk K. Timurtaş bunlar yerine Eski Türkiye Türkçesi terimini kullandı. Ahmet B. Ercilasun ise ilk yazılı dönem için Eski Oğuzca sözünün uygun olacağını belirtip yazılı dönem öncesi için Ana Oğuz Türkçesi demenin yerinde olacağını söyler.⁷¹

György Hazai, Oğuz Türkçesi içinde standart dil biçiminin diliçi gelişme dönemlerinin üç evrede ele alınabileceğini öne sürer: onüçüncü yüzyıldan onbeşinci yüzyılın ortasına hatta sonuna kadar, onbeşinci yüzyılın ortasından veya sonundan onsekizinci yüzyılın ortasına veya sonuna kadar, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından yahut ondokuzuncu yüzyılın başından bu yana. Hazai, Türkçenin evrelerinin saptanmasında dudak uyumunun durumuyla /ğ/ ve /ŋ/ seslerinin ses. düzeninden yitimleri gibi seslik ölçütlerle *+(I)n* araçlı ekiyle *+rA* yön ekinin işletme ekliğinden çıkması; *+rAk* karşılaştırma, *+gIl* buyrum, *-UbAn*, *-IsAr* gibi fiil eklerinin yitimi; *-(y)IsAr* yerine *-(y)AcAk*; *+(I)yor* şimdiki zaman ekinin dil düzeninde yer alması; *durur* > *+dIr* dönüşümü gibi biçimlik ölçütlerin kullanılabileceğini önerir.⁷²

Önerilen biçimlik ölçütleri daha çok Orta Türkçeden Yeni Türkçeye geçiş dönemi, seslik ölçütleriye son iki dönem Osmanlı Türkçesinin gelişmesiyle ilgilidir. Standart Osmanlı Türkçesinin belli bir bölgeyle organik bağı yalnızca Doğu Rumeli’de ve Anadolu’nun kuzeybatısında gözlemlenir. Osmanlı fethiyle oluşan Türk dilinin tarihsel dil bölgelerinin geri kalan bölümü tümüyle farklı; ağızların gelişmesi merkezdeki gelişmeyle paralel olmamıştır.

Anadolu ve Rumeli ağızları, dilin gelişmesinin ilk dönemlerinin belirgin nitelikleri olan arkaik özelliklerini İstanbul’a uzaklıklarıyla orantılı olarak korumuşlardır. Batı Rumeli ve Azerbaycan bölgelerinde göze çarpan özellikler dilbiliminde bilinen bir olguyu doğrular; bir dil bölgesinin marjinal sınırları gelişmenin eski bir evresini yansıtır.⁷³

Eski Türkçede uzun ve kısa olmak üzere /a/, /e/, /é/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlüleri, ilk heceyi izleyen hecelerde zayıf ünlüler, /b/, /ç/, /d/, /g/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /h/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /y/, /z/ ünsüzleri vardı. Ünsüzlerden /d/, /g/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /h/, /p/, /r/, /ş/, /z/ sözbaşında bulunmazdı.⁷⁴

ET -d- > -y- > -y: *adək* > *aḏək* > *ayək*, *ked-* > *giy-*. Doerfer’e göre /-ḏ-/ Oğuzcada onuncu yüzyıla kadar korunmuştur. ET söziçi ve sonu n Orta Oğuzcaya gelmeden ikiye bölünmüş (> y/n): *kōn* > *koyun*; *ka+ zamirinde n: *hani*, *hangi*.

Günümüz standart Türkçede bir /e:/é/ (açık - kapalı e) karşıtlığı değil, /e/ sesinin ancak değişkeleri bulunur. Ağız araştırmalarında genellikle e:é karşıtlığına yeterince dikkat edilmediğinden eldeki malzemeye ne yazık ki e:é dağılımını saptamak mümkün değildir. Ana Türkçenin dokuzuncu ünlüsü olan, köklerde (dolayısıyla ilk hecede) bulunan kapalı /é/ ünlüsü açık /e/ ünlüsünün bir değişkesi değil, Türkçenin dokuzuncu ünlüsü olarak anlam farkı yapan bir sestir.

Bu özellik günümüz Azerbaycan Türkçesinin konuşulan ve yazılı türlerinde korunmuştur. Emine Ceylan'ın saptamasına göre Ana Türkçede kök hecesi kapalı uzun e ile kurulan sözcükler şunlardır: *bél, bér-, béş, béşik, éki, ékiz, ékeg* (=eğe), *él* (=ülke, halk), *én, én-, éñç* (=dinlenme), *ér* (=erken), *éş, éşik, ét-, kéç, kéçe* (=akşam), *kéd* (=arka), *kéng* (=geniş), *kériü, kéş* (=okluk), *két-, té-, tér-, yé-, yég, yél, yéng, yét-, yéti, yétmiş*. Kök hecesi kapalı kısa e ile kurulan sözcüklerse şunlardır: *éb-, élt-* (=ilet-), *éşit-, kértü* (=gerçek), *séz-, yégirmi, yélin, yér*.⁷⁵ Bugünkü Azerbaycan Türkçesi yazı dilindeki kapalı e'li sözcüklerden: *béz, béz-, béyin, bél, bélle-, bécer-, béş, béşik, çéşid, çévik, çevir-, çevre, çéyne-, dé-, dévir-, dédikodu, déş-, déşik, déyil, déyiş-, év, él, éle-* (éyle-), *élçi, élti, én* (genişlik) *én-, érkek* (er!) *ér/érken, érkeç, érte(si), ét-, éş, éşit-, éş- /éşele-, éşik, géc, géce, gécik-, gét-, géy-, gén, geniş, gerçek, geri, kéçe, kéçi, séç-, sév-, séyrek, séz-, şénlik, tél, téz, vér-, yé-, yéddi, yédek, yél, yélin, yélken, yém, yémiş, yéngé, yéngéç, yéni, yéne, yér, yéri-, yét-, yétmiş, yéyni; yadélli* vb. İclal Ergenç'in de belirttiğine göre standart Türkiye Türkçesinde /e/ sesinin üç türü bulunup en sık kullanılanlar açık e sesiyle kapalı e sesidir.^{bx} Ancak buradaki /é:/e/ karışıklığı gördüğümüz kökence karışıklık değildir. Doğu Rumeli'de /é:/e/ karışıklığı belirsizliğinden dolayı 1928'de kabul edilen Türk alfabesinde tek e işareti vardır. Gagauz Yerinde uygulanan yeni alfabede <e> ve <ä> harfleriyle eski /é:/e/ karışıklığı değil, Doğu Rumeli'deki /e/'nin iki değişkesi gösterilir.

Eski Oğuzcadaki yuvarlak ünlüler bugünkü Azerbaycan Türkçesinde görece daha iyi korunmuş: *oğra-, oğrun oğrun, osan-, oyan-, böyelek, böyü-, güzel, kötük, öğey 'üvey'* gibi. Bir kaç sözcükte tersine dar ünlülü biçimler birincildir: ET *būka, buz-, üd*, TT *boğa, boz-, öğle* (< öyle <*üid +); AT *buğa* ve *poz-*.

Doğan Aksan'ın işaret ettiği gibi standart dilde bulunmayan ünlü ve ünsüz değişkelerinden birçok Anadolu ağzında açık /e/ bulunduğu gibi, kökenden kapalı /e/ de bulunmaktadır. Birçok Anadolu ağzında /r/ ve /l/ ünsüzleriyle aynı hece içinde dil sırtı gerisi nitelikli olarak çıkarılan /a/ ünlüsü İstanbul ağzında, dolayısıyla standart Türkçede dil sırtı önünde bir ses niteliği taşır; /a/ve /u/ ünlüleri Anadolu ağızlarında, İstanbul ağzına oranla biraz daha açık ve geride çıkarılır. Kimi ağızlarda, *laf* gibi sözcüklerde, *Alparslan*, *Kemal*, *Cemal* gibi özel adlarda dil sırtı gerisi /a/ İstanbul ağzında her zaman dil sırtı önünde söylenir. Taşradan göç sürecinde ağız özelliklerinin standart dile etkisi olarak, açık /e/ ve arka dilsırtı /a/'nın kimi sözcüklerin söylenişinde yer almaya başladığı gözlemlenebilir.⁷⁶

Türkçede /l/ ve /r/ yansılamlarda bile sözbaşında sevilmez; nitekim bir Türkçeleştirme eğilimi olarak, Anadolu ağızları batı kümesinde /r/ ve l ünsüzleri önündeki ünlü türemesi olayı düzenli ve kurallıdır: *ilimon*, *urum*.⁷⁷ Kuzedoğu kümesinde ise bir iki örnek dışında /l/, /r/ ünsüzleri önünde ünlü türemesi görülmez.

Ardıl ünlülerine gelince; damak uyumu Türkçede eskidir, +*lAr* gibi düz geniş ünlülü eklerin ünlülerinde değişme yok. Orta Oğuzcada dudak uyumu bulunmaz. Bugün dar ünlülü eklerin ünlü kaynağı ET'deki düz, yuvarlak ve zayıf ünlüler. Zayıf ünlüler onbirinci yüzyıl başına kadar korunur, ancak dudak uyumunun gelişmesi onsekizinci yüzyılın sonuna kadar uzanan bir süreçtir. Orta Osmanlıcada ilk heceyi izleyen hecelerdeki ünlüler, önceki hecenin ünlüsünden bağımsız olarak ya düz veya yuvarlak olurlar. Dudak ünsüzleri ve /ŋ/'nin yanında, zayıf ünlüyle sözsonu g'nin birleşmesinde (-Vg > U) çoğunlukla yuvarlak: +CUk,+lU (ET< +lVg), örnekleme yoluyla +sUz; -(U)k, -gU ve -gUn genellikle yu-

varlak ünlülü: *kısacuk, varlu, başsuz, yırtuk, sevgü, kaçgun* > *kısacık, varlı (varlıklı) başsız, yırtık, sevgi, kaçkın*. +(U)m, +(U)η, +(U)mUz, +(U)ηUz, ilgi: +(n)Uη, -dUk, -(Y)Up, -(y)UbAn(I(n)) < ET -Vp, -VpAn, -(y)AlUm, -sUn, -(U)η/(U)ηUz, -sUnlAr. Genellikle dar düz ünlülü: +Ik, +CI, *éyülik* > *iyilik*, soru: +mI (ET +mU), +(y)I, +nI, +n +(y)I < ET +(V)g, araçlı +(I)n, +ki/+GI; -(y)Iş < ET -(V)ş, çatı: -(I)n- -(I)ş- -(I)l-, -(y)Icl < ET -gU+çI. ET'de damak uyumundan da kaçan +(s)i, -di, -miş, +çi ekleri Batı Rumeli, Kuzeydoğu ve Doğu Anadolu ile Azerbaycan ağızlarında eski biçimlerini korumuşlardır: *yolçi*.⁷⁸

Patlamalı ünsüzlerde Eski Türkçeden, eski Oğuzcadan Orta Türkçeye, Selçuklu Türkçesine geçişte önemli değişimler gerçekleşmiştir. Oğuz grubunun belirleyici özelliği olan bu değişimlerden ilkin Kaşgarlı haber verir, onun deyimiyle Oğuzca Türk dillerinin en yeğnisidir. ET sözbaşı b- genelde korunur: *bas-*, *baş*, *bil-*, *bir*; kimi sözcüklerde ötümsüzleşir: *parmak*, *piş-*, *poz-*; Türkiye Türkçesi dışında hemen bütün Türk dillerinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde kimi sözcüklerde izleyen burun ünsüzü etkisiyle b- > m-: *men*, *min-* < *ben*, *biñ-*. Üç sözcükte b- > v-: *bar*, *bar- bér-* > *var*, *var-*, *ver-*; bir sözcükte ET b- > Ø: *bol-* > *ol-*. *vur-* sözcüğündeki v ise türeme sestir (< v+ur-). Söziçi ve sonu ET b > v: *sebin-*, *eb* > *sevin-*, *ev*; su sözcüğünde b > Ø: *sub* > *suv* > *su*. Yan-sılamalar ve betimlemeli sözcükler dışında Türkçede hemen hemen bulunmayan f sesi öfke sözcüğünde b kaynaklıdır: *öfke* < *övke* < *öbke*. b > f değişimi Azerbaycan batı kümesi ağızlarında karakteristik bir özellik haline gelmiştir: *gelib* > *gelif*. Doerfer *Taşırıbermiş* kişi adının 1150 yılındaki kaydına dikkat çeker.⁷⁹ p söziçinde ve sonunda korunur: *tepe*, *alp*, *ip*. Söziçinde veya sonunda kısalan uzun ünlü ardında p > b: *kab(V)* < *kāp*, *gibi* < *kēp* 'kalıp, resim' + iyelik eki. ET sözbaşı

t- korunur veya ötümlüleſir > EO t- ~ d-. *taſ* > *taſ* ~ *daſ*; bu deęiſim önünlölü sözcüklerde daha eski olup dağılımı çeſitli ağızlarda deęiſkenlik gösterir: *dök-* ~ *tök-*. Söziçi ve sonu -t- -t korunur *ata*, *at* veya uzun ünlü ardında ötümlüleſir: *od(V)*, *dörd(V)* *did(V)*, *güd(V)*, *tad(V)* < *öt*, *tört*. < *tüt-*, *ët-*, *gët-*, *güt-*, *tât-*. Doerfer'e göre t- > d- gelişmesinin zamanlaması ſöyle: sekizinci - onuncu yüzyıllarda t-, onbirinci yüzyılda artünlölü sözcüklerde t-, önünlülerde D-, onikinci yüzyılda her iki durumda D-, onüçüncü - ondördüncü yüzyıllarda artünlölülerde D-, önünlülerde d-; kimi durumlardaysa asimilasyondan dolayı t-: *taſ* > *daſ* > *taſ*. EO eklerdeki d ünsüzünün ötümsüz biçimi gösterilmez; AT bugün de +dA, +dAn; çokheceli fiillerde -(I)t- ettirgenlik ekindeki t EO'da, Azerbaycan Türkçesinde ve Gagauzcada iki ünlü arasında ötümlüleſir. /k/ standart Türkiye Türkçesinde yanındaki ünlülere göre ön ve artdamaksıl deęiſkeleri bulunan bir ses, Azerbaycan Türkçesinde ise iki ayrı sesbirim sözkonusudur. ET artdamaksıl k sözbaſında genelde korunur: *kara*, *kuſ*, *kız*; *ka+ zamir kökü türevlerinde k > h veya Ø: *hangi*, *hani*; Gag. *haçan*, *açan*, *angi*, *anı*; öte yandan aynı kökten *kaç* sözcüğü bulunmaktadır. Azerbaycan Türkçesinin⁸⁰ genel seslik özellikleri olarak art ünlölü sözcükler baſında k- > g-: <qar> /gar/. Bu deęiſim Anadolu batı kümesi ağızlarında ve Doğu Rumeli'nin Rodop ağızlarında da yaygındır. k sözsonunda ve içinde korunur: *tok*, *sakal*; veya k > x > h: *daha*, *dahi*, *yahſi*. Çokheceli sözcüklerin sonundaki k > g. AT söziçi ve sonu k kısa ünlüden sonra > x: *yuxu*; ünlü kısalması sonucu ise ötümlüleſir k > g > ğ: *ağar* - . EO'da görülen /k/ > /x/ Azerbaycan Türkçesinde kurallı olarak /x/; Doğu Rumeli ağızları ve standart Türkçe için x sesi yabancısıdır. Azerbaycan Türkçesinin doğu ağızlarında sözsonu /k/ > ğ; ancak standart söyleyiſte sözsonunda her iki ünlü (/ğ/ veya /x/) kabul edilmektedir. /x/

yansılamalarda da bulunur: *xışıl-da-* = *hışır-da-*. Yazı dilinde birincil uzun ünlülerin kısalması sonucu ötümlüleşen patlamalı ünlüler sözsonunda ötümlü gösterilir, söyleyişte ise kısmen ötümsüzleşir. *h-* > $\emptyset$ *haykır-/aygır-* veya türeme: *indi ~ hindi* ('şimdi') olabildiği gibi **p-* > **f-* > *h-* gelişmesinin izini de taşıyabilmektedir: *ayva ~ hayva*. ET öndamaksıl *k-* > OT *k-* ~ *g-*: *göz, köz* < *köz, kōz*. Değişim *t-* > *t-* ~ *d-* değişimiyle koşutluk, dağılımı diyalekt ve ağızlarda değişkenlik gösterir: *gönül ~ könül*. *k* söziçinde ve sonunda korunur: *teke, sekiz, kök*. ET söziçi ünlülerarası *k* birincil uzun ünlü ardında > *g* > *ğ*: *göğ(V)*, (kur)bağa < *kōk*, bāka. Söziçinde, ek başında, *g*'li işletim eklerindeki ET *g* > $\emptyset$ EO'da: *+(y)I* < ET *+(V)g*; *+(y)A* < ET *+gA*; *+ArU* < ET *+gArU*; *-(y)AsI* < ET *-gA+sVg*; *-(y)IcI* < ET *-gU+çI*; *-(y)AlI* < ET *-gAlI*; *-(y)InCA* < ET *-gInçA*; *-(y)A* < ET *-gA*. Sonuçta işletimde */y/* 'geçiş ünsüzü' yiten */g/*'nin yerini almış oluyor. Türetim eklerinde genellikle ET */g/* > $\emptyset$; ancak */g/* kimi ünsüzle biten tabanlara gelen türetim eklerinde korunabilmekte: *sürgün*. Yazımda */g/*'nin sızıcılaşması izlenemez. ET sözsonu *-g* > OT $\emptyset$ çokheceli sözcüklerde; tekheceli sözcüklerde > *ğ*. Krş. 1040 yılı kaydı *Temür Yalığ* ('Demir Yaylı', Selçük'ün babasının lakabı). Şu eklerde ET *g* > $\emptyset$: *-Ak* < *+gAk*; *+lu* < *+lVg* *-I/* $\emptyset$ < OT *-U/I/* $\emptyset$ < ET *-(V)g*: *ağrı, soru, boya*; *+(y)A* < *+gA*, *-(y)An* < *-gAn*; *-AlA-* < *-gAlA-* *+GArU ilgerü, tuzla, tarla, tat*. *-(Y)IcI* < *-gUçI/* *-VgçI*. *göster-* < *görset-* /*körset-* < **körüg+se-t-*. Yuvarlak ünlülü çevrede *ğ* > *v* değişimi olmuştur: *koğ-* *kov-*, *döğ-* *döv-*, *oğ-* *ov-*, *ög-* *öv-*, *sög-* *söv-*; AT *öy-*, *söy-*. Öndamaksıl */g/* standart Azerbaycan Türkçesinde ünlülerarası durumda kuralca */y/* olur: *sévd-yim*; kimi ağızlarda */g/* korunabilmektedir.⁸¹ */ğ/* > $\emptyset$ /*y* ve */ŋ/* > */n/*, */m/* gelişmeleri Doğu Rumeli standart dil türünde onsekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde tamamlanmıştır. Batı Rumeli, Anadolu ve Azerbaycan ağızları ayrı bir gelişme çiz-

gisi izlemiştir. ET, OT /ɲ/ standart dilde çoğunlukla n, kimi sözcüklerde m olmuş: *deniz, sinek, sinir, diñle-, yen, domuz* < ET *teniz, siñek, siñir, tıñla-, yeñ, toñuz*; AT *sümük* < ET *süñük*. OT iyelik: *senüñ, sözünüz*, ilgi: *gözün*, buyrum 2. kişinin çoğulunda: *bilün gizlenüz* ve iyelik eklerinden gelişmiş olan fiil 2. kişi eklerinde: *keçdün, iletdünüz* görülen /ɲ/, düzenli olarak /n/ olmuştur. Türkmencede korunmuş olan /ɲ/, Anadolu batı kümesi ağızlarının özelliğidir. Batı ağız kümesinin dışında /ɲ/ sesine ancak Batı Rumeli'de Prizren'de ve Azerbaycan batı ağız kümesinde raslanıldığı belirtilmiştir. Doğu ağızlarında ise /ɲ/ ünsüzünün yol açtığı çeşitli değişimler arasında ünlü nazallaşması gibi olgular da görülebilir.⁸²

Bir biçimbirimin bir işlevi olduğu, bir işlevin bir biçimbirimle gösterildiği kuralının dışında kalan geniş zaman ekiyle ona koşut olarak kimi zarfîil ve ettirgenlik eklerinin üçlü değişkelerinin (-Ar-, -(I)t-, -Ur-, -dUr- (< -t-Ur-) *getir-* < *keltür-*, isimfiil -Ar/ -Ur/ -(I)r/ -mAz, zarfîil -(y)A/U/I, -(y)ArAk/UrAk/IrAk görev ayrımı OT'ye gelince belirsizleşmiş olduğundan anlamsız çokbiçimliliğin tekbiçimlileşmesi eğilimi görülebilmekte: OT -(y)ArAk/UrAk/IrAk zarfîili > -(y)ArAk. OT:n -(y)A/U/I zarfîili ikiye bölünmüş: -(y)I/ -(y)A. -(y)Iver - tezlik fiillerinde -(y)I zarfîili, ünlü eki birleşiklerde -(y)A zarfîili kullanılır. şimdiki zaman biçimi de bu birleşikten oluşmuştur. -(y)Am - < -(y)A/U/I uma- . al- bil- bul- dur- gel- gör- kal- ol- öl- var- ver- vur- fiillerinden başka (san- ve kon- dönüşlü) -(U)r/ -(I)r eki EO'da *biñ-, deg-, géy-, gir-, kıl-, yat-* fiillerine gelirdi. AT'de tekbiçimlileşme tamamlanmış, bütün fiillerde -(y)Ar eki kullanılır. Artsürelî dilbilimi açısından yanlış olan bir açıklamanın eşsürelî dilbilimi açısından doğru sayılabildiği belirtilmeli; örnek olarak -mAdAn olumsuz zarfîil eki < -mA+DAn gibi bir birleşme sonucu olmayıp -mAdAn/mAdIn < ET -mAtI(n) kökenlidir; ancak -mAdAn

önce gibi birleşik bir biçim ekin bugün çıkma durumuyla ilişkilendirildiğini gösterir.

Hazaî'nin öne sürdüğü biçimlik ölçütlerine gelince, +gIl ve -UbAn gibi ekler Azerbaycan ağızlarında bugün de görülebildiği gibi, EO karşılaştırma eki +rAk, *şekerden tatlurak* 'şekerden daha tatlı' Türkiye Türkçesinde ancak *ekşimtirak* gibi kalıplaşmış bir ekte ve *küçürek*, *ufarak* gibi sözcüklerde kalmıştır. Bugünkü *i-* < ET *er-* . 3. kişi ise OT *turur* > *durur* > +dUr > bugünkü +Dır dönüşümü sonucudur.

Standart Azerbaycan Türkçesinde ünlüyle biten sözcüklerde yükleme durumu eki +nI biçimindedir. +nI ekinin kullanımı ağızlarda da yaygındır. Əzizov'a göre +(y)I eki Kazak, Şemkir, Xanlar, Goranboy, Daşkesen, Gedebeş gibi Oğuz ögelerinin güçlü olduğu bölgelerde kullanılır. Nahçıvan, Laçın, Muğan bölgelerinde bu eki kullanan ağız adacıkları olduğu gibi Cebrayıl, Zengilan, Kelbecer ve Abşeron (Bakû) rayonlarının kimi köylerinde de kullanımı görülebilir.⁸³

Eski Türkçede iki fiil biçimi, buyrum kipi ile görülen geçmiş zaman fiil biçimlerinde kişiler belli eklerle ifade edildiği halde diğer kip ve zamanlarda bunlar kişi zamirleriyle ifade edilmişlerdir. Buyrum ekleri dışındaki kişi ekleri iki küme: iyelik eki kökenli ve *ben*, *sen*, *biz*, *siz* kişi zamirlerinden oluşmuş olanlar. Zaman olarak görülen geçmiş zaman /-D(i)/ dışındaki zamanlar isimfiillerle oluşturulurdu.⁸⁴

EO buyrum kipi ekleri şöyle: 1. k. t. -(y)AyIn/AyUm/AyIm, 2. k. t. Ø/ -gIl, 3. k. t. -sUn, 1. k. ç. -(y)AlUm, 2. k. ç. -(U)η/(U)ηUz, 3. k. ç. -sUnlAr. -d+iyelik kökenli görülen geçmiş zaman EO 1. kişi tekil: *gördüm*, 2. kişi tekil *gördün*, 2. çoğul *gördünüz* 1. kişi çoğul ise -Uk: *gördük*, *geldük*; 3. kişide ünlü düz: *gördi*. ET'de iyelik eki kökenli kişi ekleri yalnızca görülen geçmiş zamana eklenirdi. EO'da çoğul 1. kişi dışında

şarta da getirilir. EO'da şart ve istek kiplerinin 1. kişi çoğuluna önce zamir kökenli $+vUz$, sonra $+k$ getirilir. ET'de çoğul 1. kişide de kullanılmış olan iyelik eki yerine EO'da önce yalnızca görülen geçmiş zamanda kişi eki olarak kullanılmış olan $+k$ yaygınlaşıp bütün bitmiş fiillerde çoğul 1. kişi eki olma eğilimindedir: *gidek, gelmişik, gidecekmişik* vb. Görülen geçmiş zaman dışındaki fiil işletimi bitmeyen fiil + kişi zamiri kaynaklı. EO'da 1. kişi tekil ekinin $+vAn/vAnIn/vAm/(I)n$ gibi değişkeleri görülür; en yaygın olan $+(y)Am$ AT'de bugüne kadar korunmuş. TT'de tekil 2. kişi ekinde $A>I +sIz$ etkisiyle; AT'de $+sAn$ biçimi korunmuş. Çoğul 2. kişide iyelik eki etkisiyle $+sIz > +sInIz$; $+sIn > +sIn$. ET'de yalnız görülen geçmiş zamanın çoğul 1. kişi ekine getirilen $+k$ EO'da şart ve istekte 1. kişi çoğulunda önce zamir kökenli $+vUz$, sonra $+k$ getirilmiştir.

Doerfer'in Oğuzcayı sınıflandırmada ölçüt olarak kullanıldığı *ben, sen, biz, siz* zamir kökenli fiil kişi ekleri şöyle:

	1. kişi tekil	2. kişi tekil
1 Türkmençe	<i>-In</i>	<i>-sIn (-In)</i>
2a Doğu Horasan	<i>-mAn</i>	<i>-sAn</i>
2b Kuzey Horasan	<i>-mAn</i>	<i>-sAn</i>
2c Güneydoğu Hor.	<i>-Am</i>	<i>-Ay (-An)</i>
2d Batı ve Güney Hor.	<i>-Am</i>	<i>-Ay (-An -An)</i>
3a Kaşkay ve Aynallu	<i>-Am</i>	<i>-An (-An -Ayn)</i>
3b Kazvin - Hemedan	<i>-Am</i>	<i>-An (-Ay)</i>
4a Kuzey Halacistan	<i>-Am</i>	<i>-An (-Ay)</i>
4b Sonkor	<i>-Am</i>	<i>-sA</i>
5a Zencan	<i>-Am</i>	<i>-sAn~ -An</i>
5b Azerbaycan Türkçesi	<i>-Am</i>	<i>-sAn (-sAn)</i>
6 Türkiye Türkçesi	<i>-Im (-In)</i>	<i>-sIn (-sIn, -In)</i>

	1. kişi çoğul	2. kişi çoğul
1 Türkmence	-Is (-IK)	-sInIz
2a Doğu Horasan	-bIs	-sIs
2b Kuzey Horasan	-mIs (-mIz)	-sIs (-sIz)
2c Güneydoğu Hor.	-IK	-Is (-IyIs)
2d Batı ve Güney Hor.	-AK (-Ay)	-Ays (-AnIIs)
3a Kaşkay ve Aynallu	-AK -AnIz	(-AnIz, -Ayz)
3b Kazvin - Hemedan	-AK	-Iz
4a Kuzey Halacistan	-IK (-UK)	-Iz
4b Sonkor	-AK	-sIz
5a Zencan	-IK	-sIz ~ -Iz
5b Azerbaycan Türkçesi	-IK (-UK)	-sInIz (-sInIz, -sIz)
6 Türkiye Türkçesi	-Iz (-IK)	-sInIz (-sInIz)

Bütün bu biçimler, Eski Türkçede sona gelen kişi zamirlerine dayanarak açıklanabilir: ben/men, sen, biz, siz. Bu biçimlerin şekillenmesine ilk olarak analogik süreçler neden olmuştur; örneğin, sen Türkiye Türkçesinde siz'e kıyasla -sın/ -sin olmuştur, ve -sız/siz ilerde geçmiş zaman eki -nIz'e kıyasla -sInIz haline dönüşmüştür vs. Tekil birinci kişideki -A- ünlüsü de yüklem ekleri arasına sızmıştır. Bütünüyle, bu yüklem şekilleri, Oğuz ağız ve lehçelerinin geniş ölçüde yalnız gelişme tarihini değil, aynı zamanda akrabalık derecesini de yansıtır.⁸⁵

-(y)AçAk EO'da isimfil olarak kullanılırdı. Oğuzca yanında Kıpçakçada da görülür. Gelecek zaman için EO'da kullanılan -(y)IsAr (< * -Vg+sAr) kullanımdan kalkınca -(y)AcAk gelecek zaman kipini oluşturur oldu. TT deyimler dışında kullanımı azalmış -(y)AsI AT bugün yüklem olarak da kullanılabilmektedir.

EO'da sürerlik bildiren birleşikten ardıllaşan şimdiki zaman eki -(I)yor -(y)A/U/I yorı- (yorı- = > yöri- > yörü- > TT

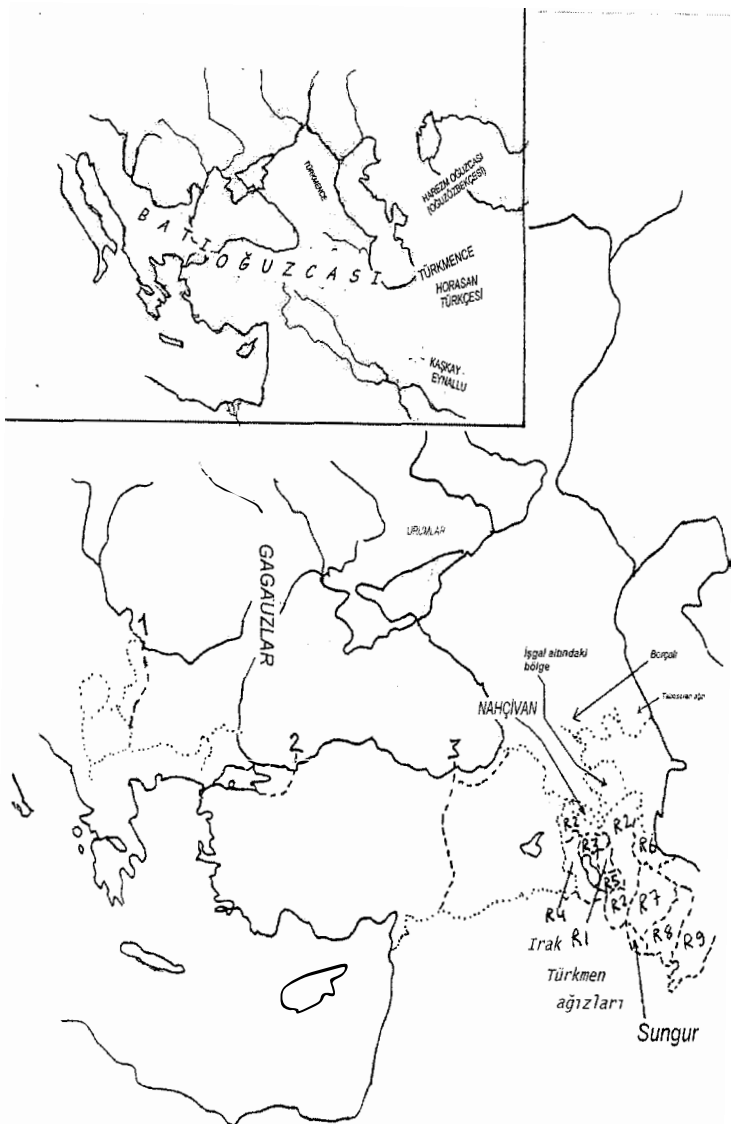
yürü- AT > *yéri-*) bugün de ünlü uyumu dışı. *geleyorur* süreklilik bildirir. Şimdiki zaman işleyişinde ek Doğu Rumeli'de ve Anadolu batı kümesi ağızlarında genellikle geniş ünlülüdür: *görüyom*, *görüyo:sun*, *görüyo:*, *görüyo(ru)z*, *görüyo:sunuz*, *görüyo:lar*. Standart söyleyişte bile /r/ düşmesine yol verilmektedir. L. A. Pokrovskaya şimdiki zaman biçiminin Gagauzca'nın merkez ağzında - er: *aler*, *işler* güney ağzında -ıy/ -iy: *alıy* -*işliy*.⁸⁶ olduğunu belirtir. Günümüz yazı dilinde şimdiki zaman eki -er/ -êr/ -êêr, olumsuzu -mêêr/-meer biçimindedir: *alêr* 'alıyor', *çikêr* 'çıkıyor', *sorêr* 'soruyor', *bulunêr* 'bulunuyor', *yaşêêr* 'yaşıyor', *oyneêr* 'oynuyor', *toplêêr* 'topluyor', *duuêr* 'doğuyor', *suuêr* 'soğuyor', *koyer* 'koyuyor', *sayer* 'sayıyor', *düyer* 'duyuyor', *verer* 'veriyor', *biler* 'biliyor', *görer* 'görüyor', *güler* 'gülüyor', *taşıyer* 'taşıyor', *okuyer* 'okuyor', *örüyêr* 'örüyor', *söleer* 'söylüyor', *bekleer* 'bekliyor', *saayer* 'sağıyor', *büüyêr* 'büyüyor', *almêêr* 'almıyor', *çikmêêr* 'çıkıyor', *sormêêr* 'sormuyor', *bulunmêêr* 'bulunmuyor', *vermeer* 'vermiyor', *bilmeer* 'bilmiyor'.⁸⁷ Batı Rumeli'de şimdiki zaman eki -y biçimindedir. Anadolu kuzeydoğu kümesi ağızlarında ki ek dar, düz veya dar yuvarlak ünlülüdür: *gelir*, *alıyu*; doğu kümesi ağızlarında ekin ünlüsü dardır: *geliy*, *geli*, *gelér*; Ə zizov'a göre, Azerbaycan'da Oğuz kökenli (-ır, -er, -ey, -ıy vb.) şimdiki zaman ekleri yanında Kıpçak tipli (-*Adurur*, -*Avar*, -*AdI*) şimdiki zaman biçimleri Guba, Gusar, Haçmaz, Zağatala, Gax, kısmen Bakı - Şamaxı ağızlarında yaygındır.⁸⁸

DİVALEKT DAĞILIMI

Türk dilinin bölge ağızlarının oluşması ve dağılımı yüzyıllarca sürmüş olan yurtlanma ve yurtlandırma- larla ilgilidir. Ağız araştırmalarının Türklükbilimi içinde eski bir geleneği bulunduğı halde ne yazık ki günümüzdeki çalışmaların yeterli olduğu söylenemez. Oğuz ağız kümelerinin bugün ana çizgileriyle saptanabilmiş olması son anda olmuştur. Birçok durumda da araştırma sonuçlarının bir bölümünün tarihsel lehçebilimine girdiğini görürüz.

Türkçenin bugün Karadeniz'i çevreleyen bölgede on beş ayrı devletin sınırları içerisinde konuşulmakta olduğundan eşgüdümlü karşılaştırmalı alan araştırmalarının güçlükleri kendiliğinden anlaşılır, ancak dilbilimi açısından bölgeyi bir bütün olarak ele almak gerekir. Ahmet Caferoğlu'nun belirttiği gibi "Diyalektologlara düşen vazifeler arasında yalnız tarihçi ve etnografyacı olmak kâfi gelmez. Bir de araştırdığı sahanın coğrafi ve edebî bilgilerine de yakından nüfuz etmek lâzımdır. Bunsuz diyalektolojik araştırmalar, boşuna harcanmış emek olarak sayılabilir."⁸⁹ Oğuz Türkçesi de dilbilimi ölçütleriyle çeşitli diyalektlere ayrılan bir dil olarak incelenbilir. Kaşgarlı Mahmut bundan neredeyse bin yıl önce Türk-

8. harita: Oğuz lehçeleri dağılımı

----- lehçe veya alt lehçe sınırları
 siyasi sınırlar

1 sayılı çizgi Batı ve Doğu Rumeli ağızlarını ayıran sınırı gösterir, 1-2 sayılı çizgiler arası Doğu Rumeli veya merkez ağız bölgesi olup, 3 sayılı çizgi Azerbaycan ağızlarının batı sınırını gösterir

çenin yabancı dil olarak öğretilmesi amacıyla yazdığı eserinde yaptığı alan araştırmasının da sonuçlarını vermektedir. Oğuz Türkçesinin son sınıflandırma denemeleri ellili yıllarda yapılmıştır. Bugün, soğuk savaş dönemi gerilerde kaldığı halde ağızlar bir türlü bir arada incelenememekte, kabataslak da olsa bir sınıflandırma yapılamaktadır. Ağızların adlandırılması da ayrı bir sorundur; Ahmet Buran'ın da belirttiği gibi,⁹⁰ "Anadolu Ağızları" sözü, Türkistan yerine konan "Orta Asya" adı gibi etnik kimlikten arındırma maksadına hizmet eden bir sözdür. Eski dönemlerin adlandırılışında olduğu gibi Oğuz Türkçesi ağızlarından söz etmek yerinde olur.

Bugünkü Hazarötesi Türkmenlerinin çekirdeğini, dokuzuncu yüzyılda Sırderya Oğuzelinden Mangışlak'a yerleşen ve sonra kuzeyden de güneyden de göçen Oğuzlarla ilişkileri kesilen bir Oğuz topluluğu oluşturur. Bunların onaltıncı yüzyılda güneydoğuya geçmeleri, güney yolu büyük göçten Horasan'da artakalan Oğuzların Harezmi Oğuzları ve Horasan Türkleri olmak üzere iki gruba bölünmelerine yol açmıştır. Hazarötesi Türkmenlere sonradan başka ögeler de katılmış, bir bölük de Rusya'nın Stavropol bölgesine yerleşmiştir. Harzem'deki Oğuz ve Kıpçakça ağızları aynı zamanda Özbekçe/Doğu Türkçesinin ağızları olarak sayılmaktadır ki bu şaşılacak bir durum değildir. Bunlardaki eskicil görünüşlü ekler Doerfer'e göre Özbekçenin etkisiyle değişmiş değil, fakat desteği ile korunmuş olmalıdır.

Harezmi Oğuzcasında ve Türkmençenin kimi doğu ağızlarında güçlü bir Uygur etkisi görülmektedir.⁹¹ Buna karşılık, Doerfer'in belirttiğine göre Horasan Türkçesi ile Sunqur Türkçesi Farsçanın güçlü etkisi altında bulunmaktadır. Temelde Türkçe olmakla birlikte farsçadan o derece etkilenmişlerdir ki, bunları karışık diller olarak adlandırabiliriz.⁹² Sunqurca Farsça yanında Kürtçenin de etkisi altındadır.

Benzer durum kimi Azerbaycan Türkçesi kenar ağızları için de sözkonusudur.⁹³ Bunlarda Türkçenin sesbirim düzeninin yerine farsça sesbirim düzeni geçmiştir. Beşli ünlü düzeni /a e o u i/ dünya dillerinde (bu arada e'nin açık ve kapalı türleri bulunmakla birlikte Farsçada da) yaygındır. /ö, ü, ı/ gibi ünlüler görece yenidir. Dillerarası etkileşmelerde bu ünlülerde 'geriye dönüşler' gözlemlenebilir. Örneğin, /ö/, /e/'den gelişmiş olup tekrar /e/'ye dönüşebilir. Nitekim Ali Şir Nevai, Türklerin Farsçayı kolay öğrendiklerini, Farslarınca Türkçeyi konuşmaya çalıştıklarında çok zorlandıklarını belirtir. Azerbaycan ve Doğu Anadolu ağızlarında soru cümlesinin ek kullanılmadan, vurguyla kurulması da kuşkusuz Fars etkisinden ötürüdür.

Timur Kocaoğlu siyasi devletin ortadan kaldırılmasıyla yazı dilinin de son bulmasının bir örneğini Harezmi bölgesinden verir: 'Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Harezmi bölgesinde onyedinci ila yirminci yüzyıllar arasında Hive Hanlığı bulunuyordu, 1920 yılında ise yerine Harezmi Cumhuriyeti kuruldu. 1920 ile 1924 yılları arasında Harezmi Cumhuriyeti'nde o sıralardaki Buhara Cumhuriyeti'ndeki özbekçe yazı dilinden oldukça farklı bir Harezmi yazı dili geliştirilmiş, ancak 1924 yılında Türkistan'daki Buhara Cumhuriyeti gibi Harezmi Cumhuriyeti'nin de ortadan kaldırılmasıyla bu Harezmi yazı dili de son bularak, yerini bugünkü özbek yazı diline bırakmıştır. Yani, 1920'ler başında ayrı bir yazı dili olma durumunda olan Harezmi, bugün artık özbekçenin Oğuz ağızlarını teşkil eder ve Harezmi bölgesinde yaşayanların konuşma dili olarak varlığını sürdürmektedir. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin Harezmi bölgesinde yaşayan kimseler kendilerini hem özbek saymakta hem de yerel kimlik olarak

“Harezmlî” diye tanımlıyorlarsa da, bu “Harezmlilik” bir millet kimliği düzeyinde değildir.⁹⁴

Türkmence, geniş ölçüde Batı Anadolu Türkçesini andıran biçimler gösterir. Tekil birinci kişi eki bile Batı Anadolu ağızlarına uymaktadır. Türkmencenin önemli bir özelliği eski ünlü uzunluklarını korumuş olmasıdır. Türkmence ağızları iki ana ağız kümesinde toplanabilir: a) Teke, Sarık, Salır, Göklen, Yomud, Ersarı vb. b) Nohur, Anav, Eski, Suhrı, Arabacı, Kırac, Çandır, Mukrı, Hatap, Bayat, Çeges vb. /s/ ve /z/ ünsüzleri ikinci kümede korunduğu halde bunlar birinci kümede dişlerarası ünsüzlere dönüşmüştür: /s/ > /θ/, /z/ > /δ/.⁹⁵

Horasan Türkçesi tanımlamasıyla Kuzey Horasan’da, kuzeyden Türkmenistan Cumhuriyeti’ne, batıdan Türkmen Sehrasına, doğudan Afganistan’a ve güneyden Tuz Çölü kenarlarına kadar uzanan bölgedeki Türkçe ağızlar topluluğu kastedilmektedir. Kuzey Horasan’ın şehirlerinin, *Meşhed*, *Biryurd* (*Bocnurd*), *Küçan*, *Deregez*, *Şirvan*, *Serexs*, *Cuğtay*, *İsfarayin*, *Faric*, *Raz*, *Aşkan* (*Aşhana*) ve *Cekana* çevresindeki köyler, *Nadir*’in *Kelatı*, *Bam Sefiabad*, *Geraili* bölgesi, *Sebzivar* ile *Nişabur*’un arasındaki köyler ve bu iki şehirde yaşayanların birçoğu Türktürler. Horasan Türkçesinin bütün ağızlarını birleştiren şey, Türkmenceye belli geçişlerdir, örneğin eski b- bār ‘var’ ve ber- ‘vermek’ kelimelerinde korunmuştur. Güneye doğru inildikçe ise, Horasan Türkçesi Azerbaycan Türkçesinin daha çok etki alanına girmektedir. Doerfer’e göre, Azerbaycan Türkçesinin en doğu ağzını Hazar denizinin güneydoğu kıyısında konuşulan Galûgâh ağzı oluşturur. Galûgâh’ta kişi ekleri şöyledir: -Am, -sAn, -IK, -sUyz.

Cevad Hey’et, Horasan Türkçesini, Batı, Kuzey-Doğu ve Güney grubu olarak üçe ayırır: 1) Batı grubu: Bocnurd ve çev-

resi, Coqatay, Harve Ulya; 2) Kuzeydoğu grubu: Şirvan, Qü-
 çan, Daragaz, Kalat ve onun çevreköyleri ve Türkmenistan'ın
 sınır bölgesi; 3) Güney grubu: Nişapur, Sebzevar, Cuveyn.⁹⁶

Doerfer, Vambery'nin daha 1867 yılında⁹⁷ İran'da konu-
 şulan Oğuzcayı Kafkas ötesi dili = Asıl Azerbaycan Türkçesi
 ve Hemedan yöresinde ve Fars eyaletinde göçebe halkın ko-
 nuştığı Türkçe olmak üzere iki ana kısma ayırmış olduğunu
 hatırlatır. Doerfer'e göre, daha Zencan'dan başlayarak Güney
 Oğuzcaya geçiş görülür, fakat bu daha Azerbaycan Türkçesi
 olarak sayılabilir. Kazvin'in güneyinden başlayıp, hemen he-
 men Hemedan'a kadar olan ağızlar, daha çok Güney Oğuz-
 ca olarak tasvir edilmelidir, yani Kaşkaycaya benzer. Burada
 kişi eklerinde neredeyse bütünüyle A ünlüsü yerleşmiştir. Ni-
 hayet yaklaşık 32. enlemden başlayarak Kaşkay-Aynallu için
 tipik olan son ekleri buluruz.

Büyük Resuloğlu 1995 yılının yazında Güney
 Azerbaycan'da Türk lehçeleri üzerine geniş bir alan araştır-
 ması yapmıştır.⁹⁸ Resuloğlu'na göre Güney Azerbaycanda ko-
 nuşulan Türkçenin dokuz lehçesini göstermek mümkündür.
 Bu bölgeler 8. haritada gösterilmiştir. Özellikle dil-toplum
 ilişkileri açısından değerli olan bu araştırmanın sonuçları
 burada genişçe özetlenecek. Resuloğlu'nun sözünü ettiği do-
 kuz bölgeden biri Hemedan bölgesi, bir ötekisiyse Halaççanın
 konuşulduğu bölgedir. Halaççanın, özü bakımından yaşayan
 en eskicil Türk dili olarak sayılabileceğini belirten Doerfer'in
 araştırmalarından sonra Halaçça ayrı bir grup olarak ele alı-
 nır olmuş olsa da, Halaççayı Azerbaycan Türkçesinin lehçeleri
 arasında ele alan Resuloğlu Xelec bölgesi hakkında önemli bil-
 giler verir; ona göre: Xelec lehçesi (R9) Tahranın yerli Türkle-
 ri yani Şehriyar, Kerec ve Tahranın güney ovalarında yaşayan
 Türklere, Sayınqala, Sava, Qum'un batısı ve Selefcaqan'dan
 Erak'a, Xumeyin'e varmadan, Azna Aliguderz'in yakınlarına

kadar olan köy ve kasabalar, Mehellet'den Tefriş'in etrafına, oradan Lorustan'la Xelecestan'ı birbirinden ayıran dağlara kadar uzanan bölgeleri içine alır. Bu bölgedeki şehirlerin tümü ikidillidir. Tahran, Qum, Kerec şehirlerinde konuşulan dil bu şehirlerde Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden gelen iç-göçmenler yaşadığı için Azerbaycan'ın genel lehçesi görünümündedir. Ancak onların haricindeki şehirlerde ve yukarıda adı geçen köy ve kasabalarda Xelec lehçesi işlenir. Tefriş şehri dört bir yandan Türk dilli ahali ile çevrilmiş olsa da şehirde Türkçe konuşan yok denecek kadar azdır. Erak-Xumeyin ortalarında Türk köyleri bitiyorsa da Xumeyin şehrinde Türkçe konuşan çoktur.

Resuloğlu'nun dediğine göre, Save ve Erak gibi şehirlerde altmışlı yıllarda bütün ahali Türk dilinde konuşuyordu, ancak onlar bugün ikidilli şehir olarak yavaş yavaş farslaşmaktadır. Tahran'ın güneyindeki İslamşehr ve batısındaki Hesexan Qalası şehirlerinin nüfuslarının neredeyse tümü içgöçmen olduğuna göre buradakilerin dili genel Azerbaycan Türkçesi karakterini taşıyor, çünkü bu ahali yerli olmayan, ancak Azerbaycan'ın bütün bölgelerinden yoksulluk ve işsizlikten kaçan Türklerdir. Bazı yerlerde ise yerli Türkçe ile karışarak özüne mahsus bir şiveye dönüşmüştür. Xelec Türkçesinde de Hemedan Türkçesinin özelliği vardır. Ancak o özellikle birlikte, bu lehçede ses uyumuna kökü Türkçe olan sözlerde bile riayet edilmiyor. Bu konuda bu lehçe Xorasan (Qücan - Bocnurd -Dereqez) lehçesine yakındır.

Yine Resuloğlu'na göre Ebher, Takistan, Kazvin, Elemut qalasının güney hissesinden tutmuş Elburz dağlarının eteklerinden geçerek Kazvin düzünün bütünlüğünü içine alan *Hemedan lehçesi* (R8) İştihartadan Buin Zehraya, oradan Avuc kasabasına geçerek Hemedan düzünün bütünlüğünü içine alarak Bahar şehrinden uzanarak Esedabad gediğini

aşır aynı adı taşıyan kasabanın Kengaver'e doğru olan uzantısından kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğusundan Melayir-Toysergan arasını İstihard ovasına bağlayan bütün bu bölgeleri içine alır. Bu bölgede bütün köylerin dili Türkçe olmasına rağmen Hemedan ve Kazvin gibi şehirler iki dillidir; Melayir ve Toysergan gibi şehirlerin büyük çoğunluğu ise Farslaşmıştır. Hemedan ve Kazvin'de yetmişli yıllara kadar herkesin Türkçe bildiği bir gerçektir. Ancak bugün yavaş yavaş çocuk ve gençlerden başlayarak şehir ahalisi bu dili unuttur. Bununla birlikte köylerden akın, bu büyük şehirlerde Türkçenin ölmesine engel olmaktadır. Bu lehçenin çok eski ve köklü lehçe olmasına bakmayarak fars sözleri ona dahil olmuştur. Ancak Türkçe dil kuralları, özellikle fevkalade güçlü olan fiil sistemi bozulmamıştır. *tüken-*, *tören-* gibi eski Türk sözlerinin çok işlendiği bu lehçede fiilin ikinci ve üçüncü kişilerde *gelirsen* sözüne *geliren*, *alırsan* sözüne *alırın*, *gelirsiz* sözüne *geliriz* ve *alırsız* sözüne *alırız* denilmektedir. Görüldüğü gibi sözün son sessizlerine tabi olarak ses uyumuna uyulmaktadır. Bu lehçenin başka bir özelliği de sözlerin uzatılmasıdır. Yukarıdaki *geliren* sözü uzatılarak *gelirēn* şeklinde söylenir. Söylenmesi gereken başka bir husus da bu bölgedeki ikidilli şehirlerde kökü fars veya arap sözlerinden gelen sözlerin formasına göre sözdeki ünlü uyumunun bozulmasıdır. Örnek olarak *bahar* sözüne *behar*, *nahar* sözüne *nehar* denildiği halde, kökü Türkçe olan sözlerde ünlü uyumuna uyulmaktadır. Bu lehçenin en önemli özelliği bazı köylerde Güney Azerbaycan'ın başka bölgelerinin tersine, *+mI* soru ekinden istifade edilmesidir.

Bu bölgede ve Xelec lehçesi bölgesinde çokça Elseven (Şahseven) köyleri mevcuttur. Zencan lehçesi içinde gösterilen ayrı düşmüş Sunqur lehçesi bu lehçeye de dahil edilebilir.

Zencan lehçesi (R7) Qızılüzən çayının Tarim ve Mencil istikametinde yeniden doğuya burulduğu mecrasının gü-

ney hissesinden başlar, Zencan, Hidec yakınlıklarında Sultan Olcaytunun yaylağı ve yazlık payitahtı Sultaniye'den ve Xudabende'den geçip Beycar'ın güneyinden Kürdistan'a dayanan bölgeleri çevreleyerek doğuya doğru Sunqur ve Qurve lehçesini içine alır. Mahnişan'dan Kuzekunan'a ve oradan Qızılüzən çayının Qız körpüsünden Qaf dağları ve Qızqala-sının eteklerine kadar uzanan geniş bölgeyi içine alan bu lehçe doğuya doğru gittikçe Hemedan lehçesine yakınlaşır. Bu lehçede *r* dahil bütün ünsüzler korunur. Doğu istikametinde Hemedan ve Kazvin'e yakınlaştıkça *gelirsen* yerine *geliren* denmeye başlanır.

Erdebil lehçesi (R6) Erdebil, Xalxal, Nemin, Astara, Enzeli'den uzanarak Şirinsu bölgesinden Mencil Türklerinin, oradan da Qızılüzən çayının Mencil istikametine dönen, yani Xalxal beyliği ile Tarım beyliği arasındaki kısmının kuzeyini çevreleyen ve bu arada Hasret dağlarındaki Yedimeşe köyünden başka bütün o bölgede az çok farkla konuşulan lehçedir. Kuzey Azerbaycan'ın güney beyliklerinden özellikle Yardımlı'ya çok yakın bir lehçedir. Kuzey Azerbaycan'ın Baku lehçesinde Erdebil lehçesinin izleri görülebilir. Bu yakınlığı çoktabii görmek lazımdır, çünkü Şah İsmail Xetainin Erdebil - Elsevenlerle kuzeye doğru yürüyüşlerinde yerli Türkçe ile karışan bu lehçe son iki yüz yılda Bakının bir petrol şehri gibi inkişafından sonra kuzeye, özellikle Bakıya yüz çeviren güney işçileri de bölgede öz tesirini muhtelif sahalarda gösterdiği gibi dil sahasında da göstermiştir. Bu müddette Bakıya gelen güneylilerin büyük ekseriyeti Erdebil bölgesindendir. Kuzey Azerbacanın birçok bölgesinde ve Bakıda görüş soruşturulması aparılırsa onların yüzde ellisinden yularısının, birinci veya ikinci veya dördüncü babasının güneyden ve onun da çoğunun Erdebil-Sarab bölgesinden olduğu aşikar olacaktır. Lenkeran Türklerinin büyük bölümü özellikle

geçmiş han aileleri öz mensubiyetlerini Xetai ile bağlamaları dikkat çekicidir.

Resuloğlu'na göre, Erdebil lehçesinde *gelirem* yerine *geleyirem* şekli işlenir. Çok hallerde *r* sesi düşse de özellikle köy ağzında söyleniş bu formadadır. Bu lehçenin Tebriz lehçesiyle farkı, birinci kişi çoğul eklerinde, Tebriz'de fiile son ünlünün ön veya art ünlü olmasına bakılmaksızın *-yux* eklendiği halde Erdebil lehçesinde ünlü uyumu kuralına bağlı kalınır.

Maraga lehçesi (R5) Sehend dağlarının güney eteklerindeki köy ve şehirlerinde; Maraga'dan doğuya doğru Sereskend sınırlarına kadar yani Qartovol ve Şellevend deresine, Daşatan'dan güney dogrultusuna Sayınqala, Miyandoab (Qoşaçay) aralığından Sovuqbulaq yakınlarına ve Cigati, Tigati çaylarının düzlük ve ovalarından Melikan, Binab, Ecebisir ile Azerşehr aralığına kadar devam eden bölgede konuşulur. Maraga'nın uzun süre İlhanlı payitahtı olduğunu hatırlatan Resuloğlu, halk arasında 'yastı danışıq şivesi' tanınan bu ağzın bir kaç özelliğini sayar: Konuşma şivesi ne Tebriz lehçesi gibi çok uzanır, ne de Karadağ lehçesi gibi çok sert ve keskindir, o ikisinin arasında bir yer tutar. *r* sesi yok denilecek kadar az işlenir, ister sözün evvelinde ister ortasında *y* sesiyle karşılaşılır: *Rehim* yerine *Yehim*, *gelirem* yerine *geliyem*, *ara* yerine *aya* işlenir. Ünlüler önlü sıraya geçer: *qalacağam* yerine *qalacem*, *geleceyem* yerine *gelecem* geçtiği gibi bazı ad, sıfat ve eklerde de söyleniş farkı görülür. Örnek olarak *qaraya qeye*, *sarıya sayı* denilen bu lehçenin bariz numunesini Qoşaçay düzündə görmek mümkündür. Qoşaçaya çok yakın olan ve onun doğusunda yerleşen Sayınqala lehçesi Qoşaçaydakinden tamamen farklıdır. Ona göre de o bölgenin lehçesi Karadağa dahil edilir ki, bir kuşak gibi Güney Azerbaycanın ortasından geçer, Maku'ya kadar devam eder.

Resuloğlu'nun Uygur-Avşar adını verdiği Urmu lehçesi (R4) Sovuqbulaq yakınlığından Sulduz qarapapaqlarına oradan da Urmu-Salması-Xoy ve Türkiye hudutlarına kadar uzanan bölgede konuşulur. İyelik ekinin üç lehçede kullanımından bir örnek:

Edebi dil

atamın, atanın, atasının, atamızın, atanızın, atalarının

Tebriiz

atamın, atavın, atasının, atamızın, atuzun, atalarının

Karadağ

atamın, atovun, atasının, atamızın, atovuzun, atalarının

Urmu

atamın, atayın, atasının, atamızın, atayızın, atalarının

Urmiye ile Salması arasındaki Quşçu gediginin kuzeyindeki Qarabağ bölgesindeki konuşma dili esas lehçe ile farklı olarak Kuzey Azerbaycan'ın batı diyalektine yakındır. Urmunun 10 -12 km uzaklığındaki Yiyen Çonqaralı köylerinde konuşulan dilde köylerin adında olduğu gibi eski *η* ünsüzü de korunmuştur. Örnek olarak bu ve bazı onlara yakın köylerde *gelirsen* yerine *geliren*, *qalırsan* yerine *qalırən* denilmektedir. Ünlü uyumuna uyulmakta, ancak gelecek zaman eki ön ünlüdür:

Edebi dil	<i>yiyeceyem</i>	<i>qalacagam</i>
Tebriiz	<i>yiyecagam</i>	<i>qalacagam</i>
Karadağ	<i>yiyeciyem</i>	<i>qalaciyem</i>
Urmu	<i>yeyeceyem</i>	<i>qalaceyem</i>

Bu lehçenin en güzel örneği Urmunun 8 km batısındaki Qarahesenli köyü olmakla beraber, o çevreki köyler yani Zey-

nalli, Yorqanlı, Balov, Gecin, Velinde, Qala, Torpaqqala, Qaragac da gösterilebilir. Meraklı olan hal ise Urmudaki sünni köyleri ve Salmasdaki Mugul gibi sünni köylerinde daha düzgün Türkçenin konuşulmasıdır. Ayrıca Salmasın Mugancıq, Xoyun Pere, Sulduzun Memmedyar gibi köylerinin ağızlarını da unutmamak lazımdır. Bu lehçede konuşanların da Karadağ lehçesinde olduğu gibi *r* sesinden sözlerin başlangıcında istifade ettikleri görünmedi. Öyle sözlerin başına bir *i* veya *ı* sesi artırarak işletilir. Ancak Tebriz ve Maraga lehçesinin tersine *r* sesi sözlerin ortasında istifade edilmektedir.

Kuzey Azerbaycan'ın Naxcivan ve özellikle Ordubad ağzına yakın olan *Yamçi lehçesinin* (R3) merkezi Merend şehri sayılabilir. Sofıyan, Yamçi, Güney mahalı, Şebuster, Xamine, Dize xelil, Deryan, Şanican, Gemiçiden sonra Urmu gölünün kuzeyi, Qapsar, Zunuz, Gelinqaya, Elemdar-Gerginin güney köyleri ve Merend düzündə Yamçi, Yekan mahallarından Evoglu, oradan da Ağçay'da yavaş yavaş Karadağ lehçesine yakınlaşır. Bu lehçede *qablama* yerine *qebleme*, *qapaq* yerine *qepeq* dedikleri gibi, *qardaş* yerine *qerdeş* sözü işlenir. Ancak ünlü uyumuna uyulur. Fiil az uzatılır, Tebriz lehçesiyle Karadağ lehçesi arasında yer tutar. Sofıyan ve etrafında bütün fiillerin ikinci kişinin geçmişteki halini göstermek için *gelibdi* yerine *geliddi*, *vurubdu* yerine *vuruddu* denilir. Uygur-Avşar yani Urmu lehçesine tabi olan Salmas şehirlerinde de aynı hadise görülmektedir.

Karadağ lehçesinin (R2) konuşulduğu yerler, Tebriz lehçesinden ayıran Mehranrud çayının hemen doğusundaki Dize köyünden başlar, Sehend dağlarının doğu eteklerindeki Meteneq, Iranaq, Seysandan geçer, Seresköy, oradan Maraga eyaletinin doğusundaki Şayınqaladan geçip, Bostanabad, Mi-yana, Sarab, Karadağ ve Eherden sonra Xive ve Muganın bir bölümünü kaplar. Dar bir boğazla Arazın kıyısıyla Culfa'yı

geçer ve Qaraqışlaq, Beycan, Erebler, Nazik, Mergenler, Qaraquluqlar, Merkit ve Qayqac'dan sonra Qereeyni'den sonra yavaş yavaş Urmu lehçesine yakınlaşır. Bu lehçede, genellikle ünlü uyumuna uyulsa da, *geleciyem*, *gelecekler* denildiği gibi, *alaciyem*, *alaceyik*, *alacekler* denilmektedir. Bu bölgenin bazı köylerinde *x* sesi yoktur. Özellikle arap kökenli sözlerde *x* yerine *h* işlenir. Örnek olarak: xurmaya *hurma*, xanıma *hanım* denilir. *r* ile başlayan sözlerin başına *i* sesi artırarak *Rehim*'e *İrehim* denilen bu bölgede bu gün çok yerlerde ölmüş ve hatta kuzeyin edebi dilinden çıkmış bazı özellikler şimdi de korunmaktadır. *-cık* küçültme ekinin kullanımı yaygındır: *Bıldır puturaq olan bizim alma bağında bu il ağaclar azcacıq getirib.*

Tebriz lehçesi (R1) Tebriz ve çevresindeki irili ufaklı şehir ve kasabalarda konuşulan dildir. Bu lehçe Tebrizin güneyinde yerleşen Usku, Xosrovşehr, Azerşehr ve onların tabiliğinde olan köylerde işlendiği gibi, Sehendin kuzey eteklerinde yerleşen köylerin, Mehranrud çayının batısındaki bölgede olan Vasminc ve etrafı ile, Herbi, Bere, Liqvan, Sparaxan, Xeletdukan gibi yerlerde de az farkla bu lehçe konuşulmaktadır. Özellikle Tebrizde ünlü uyumu bozulmakta, *geleceyem* yerine *gelecagam* işlenir. Bu lehçede *qardaşa qeydeş*, *Rehime - Yehim*, *gelirem* e *geliyem* denildiği gibi Tebrizlilerin *gelsek* yerine *gelsax* işletmesine bakmayarak adıgeçen köylerin bazılarında (Herbi-Bere) onun *gelsox* şeklinde işlendiği görülmektedir. Ayrıca, bu lehçede sözler uzatılmaktadır. Tebriz lehçesinin başka bir özelliği de şimdiki zamanın üçüncü kişisindeki fiillerin sonuna onun son seslisine tabi olarak ünlü türemesi: *geliri*, *qalxırı* gibi. Resuloğlu ayrıca Tebriz lehçesindeki sözdağarcığının zenginliğine dikkati çeker. Yine, ona göre, Tebriz şehrinin içinde yakın geçmişe kadar üç ayrı konuşma forması mümkün idi:

-Kuzey batı mahallelerinde yani Şamqazan, Hokmabad, Munnecim, Qaragac;

-Deveçi, Emreqiz, Lilava, Xetib;

-Şeşgilan, Bagmeşe, Xiyaban, Maralan ve merkez.

Kuzey Azerbaycan'da doğu ağız kümesi ağızları, Hazar Denizi'nin batı kıyı kesiminde, Derbent - Kuba - Şamahı - Bakû - Salyan - Sabirabad çizgisinde, batı ağız kümesi ağızları, Kür ve Aras ırmakları arasındaki Karabağ, Kazak, Daşkesen, Gedebeş bölgelerinde ve Gürcistan'ın güneyinde konuşulmaktadır. Kuzey kümesi de denilen Balaken, Zagatala, Kah, Şeki ve Vartaşen rayonları ağızları, özel küme oluşturmeyen geçiş ağızları olarak nitelendirildiği gibi, Kür ırmağının doğusundaki Ağdaş, Göyçay, Üçar, Zerdab rayonları ağızlarının da geçiş ağızları niteliğinde olduğu belirtilmektedir. Ermenistan'da sürgünlerden önce Azerbaycan Türkçesinin güney ve batı ağızları konuşulmaktaydı. Celilabad ve İmişli rayonları ağızlarıyla halen işgal altında olan Cebraşıl, Zengilan ve Kubadlı ağızlarının da geçiş ağızları niteliğinde olduğu belirtilmektedir.⁹⁹

Anadolu doğu kümesi ağızlarının ise, Azerbaycan Türkçesinin batı ve güney ağız kümelerinin birer uzantısı oldukları görülebilir. Güneydoğuda Urfa ağızı Anadolu doğu kümesi ağız bölgesini Tellafer, Altunköprü, Tazehurmatu, Tuzhurmatu, Kifri, Beşir, Emirli, Karatepe ile Kerkük, Erbil, Dakuk, Mendeli, Haneşin gibi dil adacılarıyla yaşamakta olan Irak Türkmenleri ağızlarına bağlar.¹⁰⁰ Bayır-Bucak Türkleri ağızı araştırılmamıştır.¹⁰¹

Azerbaycan Türkçesi ağızlarıyla Anadolu doğu kümesi ağızlarının özelliklerinden: çokheceli sözcüklerin sonundaki ı, u, ü ünlüleri i ünlüsüyle karşılanır: *gözi*; öğrenilen geçmiş zaman eki *-miş* olarak tekbiçimlidir; /x/ ünsüzü karakteris-

tiktir: *aldıx*; /g/ iki ünlü arasında ve hece sonunda korunur: *döger*; /ŋ/ değişerek veya düşerek yitmiştir; nitekim zamir kökenli çoğul 2. kişi ve bildirme ekleri +sIz biçimindedir: *gelesiz*; çoğul 2. kişi iyelik eki ve iyelik kökenli kişi eki *geldiz*, *babaz* örneklerinde görülen biçimlere girer; +CI eki ötümsüzdür: *yolçı*; sözbaşı /y/ düşme eğilimlidir: *igit*, *ilan*; özellikle sayı adlarındaki patlamalılar ikizleşir: *yeddi*; göçüşme yaygındır: *torpax*; tekil kişi zamirlerindeki yönelme durumu çeşitlilik gösterir; soru cümlesi genellikle vurguyla yapılır.¹⁰²

Bir bölgede birçok dil konuşulabildiği gibi çeşitli diyalekt ve ağızlar da konuşulabilir. Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinin Karadeniz çevresinde geçmişte olduğu gibi bugün de birçok yörede yanyana yaşadığı görülebilir. “Bugün İzmit’ten Artvin’e kadar uzanan sahil şeridinde özellikle İzmit, Bartın, Tirebolu ve Artvin’de yoğun olmak üzere Anadolu’nun her tarafında serpinti halinde Kıpçak Türkçesi özelliklerine rastlıyoruz”.¹⁰³ Azerbaycan Türkçesinde Kıpçakça öğeler daha çoktur. Selçukluların Azerbaycan adlandırılan bölgeye güneyden gelişlerine kadar buradaki Türk varlığını Kafkasların kuzeyinden gelenler oluştururdu; daha sonra ise Selçukluların geldiği güney yoluyla da Kıpçak öğeleri gelmiştir. Ezizov’a göre Azerbaycan’da kimi bölgelerde Kıpçak yerleşmelerinde Oğuzca adacıklar halinde. Bugünkü Iğdır, Kars ve Ardahan illerini içine alan eski Kars ilinde dördü doğu, biri batı kümesine giren beş ayrı ağız saptanmıştır. Bunlardan Ardahan, Posof, Artvin’de konuşulmakta olanı Ercilasun’a göre sürgündeki Ahıskalılarla ortak bir ağız olup, bir Kıpçak diyalekti olarak nitelendirilebilir.¹⁰⁴ Dağıstan’daki Tabasaran ağzı da Azerbaycan Türkçesinin Derbent ağzıyla Kumukça arasında olan bir geçiş ağzı olarak nitelendirilebilir. Resuloğluna göre, Yamçı lehçesinin arazisine dahil olan ve Urmu gölünün kuzeyinde yerleşen Qıpçaq köyünün halkı bambaşka bir lehçe-

ye iyelenmiş olup, araştırmasında kayıt edilen lehçelerden hiç birine bağlı değildir.

Anadolu kuzeydoğu kümesi ağızları Trabzon ve Rize illeri ile Artvin ilinin Hopa, Arhavi, Borçka ilçelerini içine alan bölgede konuşulur. Yoğun nüfuslu kıyı şeridini kuzeyde deniz, güneyde kıyılara koşut olarak uzanan dağlar sınırlar. Anadolu kuzeydoğu kümesi ağızlarının seslik özellikleri Karahan'ca şöyle sıralanır: çokheceli sözcüklerin sonundaki ı, u, ü ünlüleri i ünlüsüyle karşılanır: *gözi*; öğrenilen geçmiş zaman eki *-miş* olarak tekbiçimlidir: *olmuş*; ünlü artsıllaşması ek ünlüsünden kök ünlüsüne kadar uzanır: *t'ut'un*; ünlünün ön sıraya geçmesi bütün ünsüzlerin yanında meydana gelebilir: *kizi* 'kızı'; belirli kimi sözcüklerde ilk hecedeki yuvarlak ünlüler düzleşir: *elmek* 'ölmek'; ek ünlüsü yuvarlaklaşır */gelur/*; ünlü-ünsüz uyumsuzluğu vardır: *kiz* 'kız'; *η* ünsüzü yoktur; +CI türetim eki ötümsüzdür: *yolçi*. Bunlardan başka, bu ağız kümesinin bir bölümünde ünlülerarası */g/* korunur, sözbaşı *k-* > *ç*¹⁰⁵

Batı Rumeli ağızları, Bulgaristan'da Lom - Vraca - Sofya - Samokov - Köstendil çizgisinin batısında, başlıca Makedonya ve Kosova'da konuşulur. Balkanlar'daki başlıca Türk yerleşim bölgeleri, daha Osmanlı'dan da önce, -bugün de olduğu gibi- Makedonya, batısı ve doğusu ile Trakya, Rodoplar, Deliorman, Dobruca ve Bucak olmuştur. 1956'da Németh tarafından saptanan Batı ile Doğu Rumeli diyalektleri arasındaki sınır belirgin olup aynı zamanda Slav Bulgarcasının 'yat' diye adlandırılan diyalekt sınırıyla koşutluk gösterir. Batı Rume- li ağız kümesinin seslik özellikleri Németh'e göre, çokheceli sözcüklerin sonundaki ı, u, ü ünlüleri i ünlüsüyle karşılanır; öğrenilen geçmiş zaman eki *-miş* ünlü uyumları dışında *kalıp -miş* olarak tekbiçimli; *i > ı* sözcüğünde ve sözsonu kapalı hecede: *elinde*; birçok sözcükte *ö > ó*, *o, ü > ú*, *u; ö > ü* kırk kadar

sözcükte; kimi eklerde A sıkça tekbiçimli: +ler, -se; söziçi /g/ sızıcılaşmadan korunur; ön ünlülü sözcüklerde k-, g- > ç-, c-: *celdi*; h > Ø.

Batı Rumeli ağızlarının Kuzeydoğu Anadolu ağızlarıyla olan benzerliklerine Németh dikkat çekmiştir. Onun dediğine göre aradaki benzerlikler bir rastlantı sonucu olamaz. Batı Rumeli ile Kuzeydoğu Anadolu ağızlarının benzerliği konuşanların ortak kökeniyle açıklanabileceğini düşünen Németh'in de dediğine göre, Osmanlılar Rumeli'ye yalnızca Anadolu'nun sahip oldukları topraklarında yaşayan Türkleri yerleştirebildiler. Rumeli'de ilk Osmanlı Türk yerleşmesi ondördüncü yüzyılda Gelibolu - Edirne çevresinde oldu. İlk yerleşenler Karesi Elinden götürülenlerdi. Leyla Karahan Németh'e atfen 'Doğu Karadeniz bölgesinden gelip yerleşen Batı Rumeli halkı, Doğu Karadeniz özelliklerini devam ettirmiştir' (s. 181). Németh böyle dememiştir. Bir kere Kuzeydoğu Anadolu Batı Rumeli'den daha geç Osmanlı'nın eline geçmiş... Bulgaristan Türk... s. 161 (Vural Yıldırım'ın çevirisi): 'Osmanlılar XV. yüzyılda egemenliklerini Anadolu'nun Kuzeydoğu bölgelerine yaydılar ve buradaki müslüman, yani Türk öğelerini - muhtemelen değişik dönemlerde - Batı Rumeli'ye yerleştirdiler. Batı Rumeli ve Kuzeydoğu Anadolu ağızlarının benzerliği ancak bununla açıklanabilir. Batı Rumeli'de hangi Türk ağızlarının birbiriyle karıştığını ve bugünkü durumun nasıl oluştuğunu bilmiyorum. Bu dil tarihi sürecine ait bir Kuzeydoğu Küçük Asya ağzının doğrudan doğruya Batı Rumeli'ye atladığını düşünmek saflık olur. Yalnız şunu söyleyebiliriz, Batı Rumeli ağzının oluşmasında Kuzeydoğu Anadolu Türkçesinin kesin rolü olmuştur.' Osmanlı Türk... s. 14: 'Öyle zannediyorum ki, Doğu Rumeli'nin, ağızlarının teşekkülü bakımından en önemli olan ahalisi Batı Anadolu'dan, Batı Rumelinin, ağızlarının teşekkülü bakımından en önemli

olan ahalisi de Doğu Anadolu'dan buraya, yani Rumeli'ye iskân edilmiştir.¹⁰⁶ Doerfer ağız bölünüşünden söz ederken bir yandan Batı Rumeli ağızlarıyla olan yakınlıktan, bir yandan bitiştiği bölge ağızlarından belirli fark gösterdiklerinden 'Kernar Osmanlıcası' sözünü kullanır.

Németh'in de belirttiğine göre, /ö/ > /o/, /ü/ > /u/ değişmesi ne Rumeli Türk ağızlarının tasnifinde ne de Batı Rumeli ağızıyla Rize - Trabzon ağızları arasındaki bağın tahkikinde önemli bir rol oynuyor. Friedman, Németh'i tamamlayıcı açıklamalar yapar: Batı Rumeli'de Bulgarca yerine Sırpça. /ü/ sesinin korunmuş olup /u/'ya dönmemesi Arnavutça desteğinde; ö>ü; ö>o; ¹⁰⁷

Çokheceli sözcüklerin sonundaki /ı, u, ü/ ünlülerinin /i/ ünlüsüyle karşılanması, buna koşut olarak -miş ekinin tekbiçimli olması, başka bir sözle, dudak uyumunun oluşmaması, söziçi /g/'nin korunması gibi eskicil biçimler Doğu Rumeli ve Batı Anadolu ağız kümelerini çevreleyen Batı Rumeli, Kuzeydoğu, Doğu Anadolu ve Azerbaycan ağız kümelerinde görülen ortak özelliklerdir. Anadolu batı kümesi ağızlarında dudak uyumu gelişmiş, söziçi /g/ sızıcılaşmış. Kümenin belirgin özelliği Türkmencede olduğu gibi /ŋ/ ünsüzünün korunmuş olmasıdır. Standart dilin dayandığı Doğu Rumeli ağız kümesinde ise dudak uyumunun ünlü düzeninde üstünlüğünü kazanmasıyla /ğ/ ve /ŋ/ ünsüzlerinin ses düzeninden yitmeleri olgusunun 16.-17. yüzyıllarda geliştiği, 18. yüzyılın sonuna gelince gelişmesini tamamlamış olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁸

Anadolu batı kümesi ağızları Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Kocaeli, Sakarya, Manisa, İzmir, Aydın, Muğla, Bilecik, Bolu, Kütahya, Eskişehir, Uşak, Afyon, Denizli, Burdur, Isparta, Antalya, Kastamonu, Bartın, Zonguldak, Karabük, Çankırı, Ankara, Çorum, Yozgat, Kırıkkale, Kırşehir, Aksaray, Konya, Karaman, İçel, Ordu, Giresun, Samsun, Sinop,

Tokat, Amasya, Sivas, Kayseri, Nevşehir, Niğde, Adana, Osmaniye, Adıyaman, Kahramanmaraş, Malatya, Hatay, Kilis, Gaziantep illeriyle Urfa'nın Birecik ve Halfeti ilçelerini de içine alan geniş bir bölgede konuşulur. Kıbrıs ve Oniki Ada ağızları da bu kümeye girer. Karahan batıda Boğazları sınır gösterir; gerçekte ise Doğu Rumeli ağız kümesi Bolu iline kadar uzanır.

Dudak uyumu Batı Anadolu ağız kümesi içinde yaygındır; ilerleyici benzeşme gerileyici benzeşmeden daha güçlüdür; buna koşut olarak öğrenilen geçmiş zaman eki -mIş ünlü uyumuna uyar. /g/ iki ünlü arasında ve hece sonunda sızıcılaşır: *bağır-*, *değ-*. /ŋ/ sesinin korunmuş olması Anadolu batı ağız kümesinin belirgin özelliğidir: *deniz*. Zamir kökenli tekil 1. ve 2. kişi ekleri ile bildirme ekleri dar ünlülüdür. Çoğul 2. kişide ek +sInIz biçimindedir: *gelirim*, *gelirsin*, *gelirsiniz*; çoğul 2. kişi iyelik ekiyle iyelik kökenli kişi eki +ŋIz biçimindedir: *babanız*, *geldiniz*.¹⁰⁹

Tahsin Banguoğlu, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisindeki Anadolu ve Rumeli ağızları hakkındaki yazısında Anadolu ağızları için şunları söyler: 'Batı Anadolu ağızlarında kelime ve hece sonunda r akıcı ünsüzünün hemen daima eriyerek önceki ünlüyü uzattığı görülür. Bu ağızlarda şimdiki zaman kipi eklerinde /r/ iz bırakmadan silinmiştir. Orta Anadolu ağızlarında önseste patlamalı artdamak ünsüzü /k/'nın ötümlüleşmesi yaygındır. Yazı lehçesinde ancak birtakımı ötümlüleşmiş olan öbür kimi patlamalı önses ünsüzleri de adigeçen gelişmeler ile koşut olarak daha çok ötümlüleşmiş görülür. Buna karşılık Eski Türkçeden beri önseste hemen daima ötümlü olarak görülen patlamalı çift dudak ünsüzü /b/ yine tutarlı olarak b > p değişmesine çok yerde uymamıştır. Orta Anadolu ağızlarından kimilerinde patlamalı öndamak seslerinden k ve g önlü sıradan kelimelerde, özellikle ö ve ü

ünlüleri yanında artdamağa kayarlar ve bu ünlüleri de bir derece kalınlaştırırılar. Böylece burada Türkçenin ön - artdamak ünsüzleri arasındaki düzenli bakışım zedelenmiş olur. Çok eski olmadığı anlaşılan bu değişme en çok Kuzey Anadolu ağızlarında kulağa çarpar. Güneydoğu Anadolu ağızları yer yer epey farklı görünürler. Burada en çok Gaziantep ağız bölgesinde komşu yabancı dilin, Arapçanın Türk ses düzeni üzerindeki kimi etkileri kulağa çarpar. Kimi art ünlülerin ve artdamak ünsüzlerinin yer yer boğaz seslerine dönmüş oldukları görülür. Azerbaycan ağız kümesinin bir bölümünü oluşturan Doğu Anadolu ağızlarında patlamalı ötümlü ön ve artdamaksılar iç ve sonseste süreklileşmez, buna karşılık aynı durumlarda patlamalı ötümsüz ön ve artdamaksılar süreklileşir. Kuzeydoğu Karadeniz ağızlarında öndamaktan başlayarak /g d c b / ünsüzleri önseste ötümsüzleşir. Bu eğilim Orta Anadolu ağızlarındakinin tam tersinedir. Bu ötümsüz önsesler Eski Türkçeden kalma değil, eski yerli dillerin etkisiyle olmuş olmalıdır. Bu ağızlarda bir de ötümlü ve ötümsüz c > dz ç > ts değişmesine rastlanır.’

Doğu Rumeli ağızları, Trakya’da (doğusunda olduğu gibi batısında da) Türkiye’nin Marmara bölgesinde, Rodoplar ve Kuzeydoğu Bulgaristan başta olmak üzere Bulgaristan’da, anılan çizginin doğusunda ve Romanya Dobruçasında konuşulur. Bucak’taki Gagauzların konuştukları dil de Doğu Rumeli ağız kümesinin bir uzantısı görünümündedir.¹¹⁰

Mefkure Mollova’ya göre Rumeli ağız bölgeleri: a) merkez bölge: Trakya’da, doğusunda da batısında da, Bulgaristan’da, Romanya’da Türkçenin konuşulduğu yerlerde, b) merkez bölgenin bir altbölümü olarak, Batı Trakya’nın kuzeyine de uzanan Doğu Rodoplar ağız bölgesi, c) periferik batı ağızları olarak belirlenebilir. Doğu Rodop ağızlarının belirgin özelliği artünlülü sözlerin başındaki k- > g- değişimi.¹¹¹ Doğu

Rumeli ağız kümesi içinde Rodop ağızlarının ayrı ve önemli bir altbölüm oluşturduğunu belirten G. Hazai, Rodop Türk ağızlarını, a) Asenovgrad ve Peştera, b) Nevrokop ve bugün de derli toplu bir Türk bölgesi olan c) çevreleriyle Kırcaali ve Mastanlı kentleri olmak üzere üç bölgede inceleyen Hazai'ye göre bu ağız kümesinin özellikleri: 1) Ünlü kaymasının derleşmesi eğilimi: *pínir* < peynir, *mídán* < meydán, *pída* < peydá. 2) Dudak ünsüzlerinin yanındaki yuvarlak ünlülerin düzleşmesi: *yımışak* < yumuşak, *yımırta* < yumurta, *tabıt* < tabut, *mıtlak* < mutlak. 3) Sözbaşındaki patlamalılarda görülen ötümlüleşme: *gız* < kız, *gara* < kara, *goş-* < koş-, *gız-* < kız-; hemen hemen bütün art ünlülü sözcükler bu kurala uygundur. 4) Sözüortasında ve sonundaki kimi ünsüzlerin değişmesi ya da düşmesi: a) ç sesinin t'den önce ş'ye dönmesi: *uшту* < uçtu. b) ğ sesinin düşmesi: *dūru* < doğru, *sūk* < soğuk. c) h sesinin ünlüler arasında ya da ünsüzler önünde düşmesi: *má-rebe*, *mácur*, *ítiyar*. d) r sesinin düşmesi: *bádak*, *tála*, *gidä:ken*, *baka:ken*, *gidel'lä*, *bakal'l'ä*. 5) Genel kural halini almış birtakım benzeşme olayları: nl>nn, rl>ll: *anna-*, *dinne-*, *gidelle'*. 6) Ünlüyle biten adların işletiminde iyelik ekli biçimler y'li olur: *babayın paşayın*. 7) zamirlerdeki n sesinin düşmesiyle yanındaki ünlülerin derleşmesi: *bä:m* < benim. 8) EO tekil 1. kişi ekinin korunmuş olması: *yaparın*, *giderin*, *gelirin*, *giççen* 'gideceğim'. 9) Şimdiki zaman -vAr eki: *gitverin*, 'gidiyorum' *alvarın*, *kapparın* vb. 10) -t' ve -ç ünsüzleriyle biten tabanlara gelecek zaman eki gelince: *giççen* 'gideceğim', *işçen* < *iççen* 'içeceğim', *aşçan* < *aççan* 'açacağım'. 11) -mĀna zarffil eki: *sabah olmāna yimā gitvellä*: 'sabah olduğu için yemeğe gidiyorlar'.¹¹² Burada yalnız 5. değil, 4. paragrafta gösterilenler de bir ağız özelliği olmayıp, genel kural halini almış birer seslik olgudurlar.¹¹³ Rodop ağızlarını Kuzeydoğu Bulgaristan Türk

ağızlarından ayıran en önemli özellikler olarak yukarıda 3, 6, 7, 8, 9, 11. paragraflardaki sayılan özelliklerin Kuzeydoğu Bulgaristan ağızlarında bulunmayışı gösterilmektedir.

Vladimir Drimba şimdiki zaman biçimbirimi; *ey*, *eğe*, *eği* ve böbrekteki *öb* ses öbekleri ile *h*’nin durumu, vurgunun eski yerini koruyup korumaması, *būday* - *kızılca* - *ekin*, *balkan* - *dā* - *orman* ve *ana* - *nine* - *anne* sözcüklerinin dağılımını ölçüt olarak kullanıp Romanya Dobruçasında üç ağız kümesinin, kuzey, güney ve güneybatı ağızlarının bulunduğunu belirtir.¹¹⁴

L. A. Pokrovskaya Bucak’daki Gagauzların Komrat-Çadır ve Valkaneşt (orta ve güney) olmak üzere iki ağzının bulunduğunu belirtip aşağıdaki karşılaştırmaları verir.¹¹⁵ Ağız bölgeleri referandumdan sonra sınırları birbirinden ayrı iki yönetim bölgesinde bulunmaktadır.

Komrat-Çadır

gecä

saksan

pençerä

sölpeşmää

evä

ük

dereyä

alêim/ alıym

kimä

burdêim/burdıym

gözlär

parêilan/ parıylan

iştän

Valkaneşt

gece

saksaan

pençere

sörpeşmee

eve

üük

dereye

alayım

kime

burdayım/

buradayım

gözler

paraylan

işten

<i>alêcam /alıcam</i>	<i>alacam</i>
<i>gelmää</i>	<i>gelmee</i>
<i>yapêcek/ yapıcek</i>	<i>yapacak</i>
<i>gözçääz</i>	<i>gözçeez</i>
<i>bakêceydım/ bakıceydım</i>	<i>bakacaydım</i>
<i>köpää</i>	<i>köpee</i>
<i>inää</i>	<i>inee</i>
<i>bän / b'an</i>	<i>ben</i>
<i>sän, / s'an</i>	<i>sen</i>

Kırım'ın bugünkü dil durumu üzerine kapsamlı bir çalışma henüz yapılmamıştır. Donetsk bölgesindeki Urumların diliyle birlikte araştırılması yararlı olacaktır.

GÜNÜMÜZDE STANDART TÜRLER

Çağdaş Türkiye Türkçesi

Ünsüzler ses tellerinin titreşimine, çıkış biçimlerine ve çıkış yerlerine göre şöyle tablolanır:

p b	t d	k g
ç c		
f v	s z	ş (j) h
y		
m	n	
l r		

Ünlü sesbirimleri:

i ü	ı u
e	
ö	o
a	

/l/, /r/, /v/, /z/, /n/ sesbirimlerinin değişikleri bulunmaktadır. Birçok ağızdakinin tersine çağdaş alfabede k ve g harf-

lerinin gösterdiği sesler standart dilde ikişer ayrı sesbirim değil, ön ve artdamak değişkeleri bulunan birer sesbirimdirler. Türkçenin alfabesinde yazıbirim olarak yer alan <ğ>, ‘yumuşak g’ ise, standart söyleyişte /g/ sesbiriminin ünlülerarası durumundaki değişkesidir.

Ünlüler çene açısının durumuna göre geniş: /a/, /e/, /o/, /ö/ veya dar: /ı/, /i/, /u/, /ü/; dudakların biçimine göre düz: /ı/, /i/, /a/, /e/ veya yuvarlak: /o/, /ö/, /u/, /ü/; dilin devinimine göre art: /ı/, /a/, /o/, /u/ veya ön: /i/, /e/, /ö/, /ü/ ünlüleri diye bölüştürülür. Art ünlüler arasında yer alan /ı/ ünlüsü çıkış yeri açısından orta ünlü olarak da gösterilmektedir. /e/, /i/, /o/, /u/, /ö/, /ü/ sesbirimlerinin değişkeleri vardır;¹¹⁶ bunlardan /e/ sesinin açık ve kapalı değişkelerinin etimolojik açık - kapalı /e:/é/ ayrımını yansıtmadığı gözden kaçmamalıdır.

Türkçe sözcüklerde bulunabilen hece tipleri şunlardır: V CV VC CVC VCC CVCC. İki ünlü arası ünsüzlerin sonuncusu, kuralca sonraki heceye girer: *ye-şi-lim-si*, *kırk-ma-la-rı*, *el-li*, *o-ra-ya*, *dü-şün-dü-ğün-den*, *gö-rü-lü-yor*. Hecenin özünü bir ünlü oluşturur. -(I)yor eki dışında /o/ ile /ö/ ünlüsü yerli sözcüklerde ancak ilk hecede bulunur, öteki ünlülerse her hecede bulunabilir.

Sözbaşında bir ünsüz bulunabilir: *parmak*, *boy*, *tilki*, *töre*, *don*, *dikili*, *kapı*, *gacırtı*, *göl*, *çöl*, *caydırıcılık*, *cici*, *civciv*, *saklı*, *sökük*, *zaman*, *zengin*, *zil*, *şen şakrak*, *şiş*, *jeton*, *fırın*, *fokurtu*, *varlıklı*, *verimsiz*, *hani*, *yıkık*, *mor*, *nitelik*, *leş*, *lekeli*, *radio*, *renk*. /g/ artünlülü çevrede ancak *gaga*, *gıcık*, *gırtlak*, *gurulda-* gibi yansıma veya betimlemeli sözcüklerde sözbaşında bulunur. /c/ ve /z/ ancak *cıvıltı*, *cici*, *cay-*, *zırıltı*, *zırla-*, *zıpla-*, *zıbar-* gibi yansılamalarda ve betimlemeli sözcüklerde, /h/ *hani*, *hırıltı* gibi sözcüklerde, çok az sayıda yerli sözcükte (*öfke*, *ufak* gibi) görülen /f/ ancak *fısılda-*, *fırıldak* gibi yansılamalarda ve betimlemeli sözcüklerde, /v/ türevleriyle *var var-*,

ver- sözcüklerinde ve *vızıltı*, *viyaklama* gibi yansılamlarda, /m/ ile /n/ ancak *mama*, *murıltı*, *meme*, *memeliler*, *memelik*, *nine*, *ninni* gibi betimlemeli sözcüklerde, yansılamlarda ve *ne* zamirinde sözbaşında bulunur. /l, r/ ünsüzleri yansılamlarda bile sözbaşında bulunmaz. /j/ ancak yabancı sözcüklerde bulunur. Sözsonunda ötümlü /b, d, g, c/ ünsüzleri dışındaki ünsüzlerden herhangi biri veya /lç, lk, lp, lt, nç, nk, nt, rç, rk, rp, rs, rt, st/ (yansılamlarda /şt/) sıralanışlarınınca ikisi bir arada bulunabilir: *ölç!*, *ilk*, *kalk!*, *alp*, *alt*, *salt*, *dinç*, *sevinç*, *denk*, *ant*, *borç*, *ark*, *kırk*, *sarp*, *çarp!*, *ters*, *dört*, *kart*, *sert*, *üst*. Eşadlıları ayırt etmek için *ad/at*, *od/ot*, *sac/saç* gibi sözcüklerde ve kimi yabancı sözcüklerde: *sinolog*, *sonsesler* ötümlü gibi yazılsalar da söyleyişte bunlar da ötümsüzdürler. /v/ yalnızca tekheceli yerli sözcüklerde sözsonunda bulunur: *ev*, *av*, *kav*, *öv* - . Söziçinde her ünsüz bulunabilir. /g/ yerli sözcüklerde iki ünlü arasında ğ'ye dönüşür; Ünlülerarası durumda *sonses* /k/, /ø/'la nöbetleşir: *göğü* [gö'ü], *yüreği* [yüre'i]. Sözcüğün içsesindeki özdeş nitelikli ünlüler arasında, sözcüğün *sonsesinde* bir ünlüden sonra ve önünde bir ünlü, ardında bir ünsüz varsa söyleyişte yitirilen <ğ>, ünlülerin uzamasına neden olur: *uğur*, *dağ*, *yağmur* /u:r, da:, ya:mur/. Sözcüğün içsesinde bulunan ve söyleyişte yitirilen <ğ>'nin önünde ve ardında ayrı nitelikli ünlüler bulunuyorsa konuşma dilinde ünlü kayması oluşur: *a.it*, *do.a*; *a:z*, *a:r*, *ba:ş*, *ya:ş*, *da:t-*, *ça:r* - . Birlikte bulunduğu ünlüler düz ön ünlülerse, <ğ>, /y/ sesine dönüşebilir. /y/ yarı ünlüsünün çıkış yeri /i/ ünlüsüne yakın olduğundan, ünlü kayması ortaya çıkar: *eğitim* /eyitim/, /e.itim/.

Söziçinde en çok üç ünsüz yanyana gelebilir. Üç ünsüz bir araya geldiğinde ilk ikisi yukarıdaki hece sonu ünsüz sıralanışlarından birine uyar, üçüncüsü ünsüzle başlayan bir ardılın ünsüzü olduğunda da /ç, t, k, l, s, m/ ünsüzlerinden biridir: *tepe*, *kaba*, *ata*, *ada*, *ekim*, *okunan*, *açık*, *küçük*, *asılı*,

kişi, koşu, buji, kefe, üfür-, kova, daha, kaya, kuma, ana, alan, ara, avcı, şimşek, sarımsı, belli, ölçtüm, ölçsün, ölçme, kalktım, kalkma, kalksın, altmış, artçı, inceltmek, incitme, kulp-suz, kentli, arslan.

Bürün öğeleri Konuşma Dili ve Söyleyiş Sözlüğünde açıklanmıştır.¹⁸⁷ Çağdaş standart dilde birincil uzun ünlü bulunmadığından sürenin anlam ayırt edici özelliği ancak yabancı kökenli sözcüklerde görülebilir: *katil/kātil*. Bunun yanında, uzun ünlüler ses yitimiyle oluşan özel durumlarda görülebilir: *düğün, dağ*. Sonsesinde ünsüz bulunan bir sözcükle önsesinde ünlü bulunan bir sözcük arasında söyleyişte ulamayı ortadan kaldırmak amacıyla verilen kısa ara, kavşak, anlam ayırıcı özelliktedir: *balkon* 'açıkmiş balkona çıkmış. Bir tümce veya sözce içinde bulunan birden çok bilgi öbeği arasında verilen kısa aralar, duraklar, anlam ayırıcı özelliktedir: *İzinsiz inşaata giren iki çocuk yaralandı* (inşaatin veya çocukların girişinin izinsiz olabilmesi gibi). Ton, ezgi birimine bağlı olarak genellikle tek sözcükten oluşan bildirilerde anlam ayırıcı bir özellik taşır. Ton değişimlerinin tümü cümlelerin ezgisini oluşturur. Konuşma dilinde belirleme işlemi iki yoldan olur: ilkinde, yazı dilinde olduğu gibi odaklanacak öge yüklemnin önüne getirilir. İkincisindeyse, sözdiziminde değişiklik yapılmaksızın, belirtilmek istenen ögenin vurgulu heceyi daha baskın bir tonda sesletilirken, öncesinde veya sonrasında verilen bir durakla pekiştirilir. Cümlelerin ezgisi, odaklama yapılan bilgi öbeğinde en yüksek noktaya ulaşır.

Türkçedeki sözcük vurgusuna gelince, zarflar, ünlemler ve abartma sıfatları dışındaki (birleşik olmayan) sözcüklerde yani adlar, sıfatlar, zamirler, sayı adları ve çokheceli yalın fiil gövdelerinde vurgu son hece üzerindedir. Sözcük ek aldıkça vurgu son heceye kayar. Yabancı kökenli sözcüklerde vurgu son hece üzerinde olmayabilir: *efe'ndi, ma'sa, parlame'nto,*

pe'ncere, sanda'lye vb. Kimi Türkçe veya Türkçeleşmiş ya-
lın adlar içinde vurgu son hece üzerinde değil: *a'nne, ye'nge, ha'la* (Ar. hale 'teyze'). Birtakım eski birleşiklerde vurgu ye-
rini koruyup grup veya öbek vurgusudur: *alı'koy-, gide'dur-*
, baka'kal-, te'yeze (<ta'y'eze), *kaplu'mbağa* (<kaplu bağa),
kerte'nkele, (<kelte keler) *bu'ra* (<bu ara), *şu'ra* (<şol ara) *o'ra*
(<ol ara) *ne're* (<ne ara) vb. Kimi ekler vurgu almaz: +CA: *iyi'ce* krş. *iyice*, +(ylA): *tuzla* krş. *tuzla!* ve *Tuzla, yazın - yazın*,
+dA: *yollar da* krş. *yollarda*, +mI: *evi mi?* krş. *evimi*, ekfiil: *taş-*
tı (*taş idi*), krş. *sular taştı, gülse - gülse, yağdır - yağdır! varım*
- varım, gülsün - gülsün! kişi ekleri, olumsuzluk eki: *görme!* -
görme, olumsuz zarffiiller -mAksızın ve -mAdAn.¹¹⁸ Vurgusu
ilk hece üzerinde olan iki heceli ekler: -(y)A'mA-, -(y)l'ncA,
-I'yor, -(y)A'rAk; abartma sıfat ve zarfları: *a'pak, yapa'yalnız*
vb. Yer adları çeşitlilik gösterir.¹¹⁹

Biçimbirimlerin eklenme sırasında öncüllere de varan
türlü seslik olgular görülebilir: Sonsesinde ötümsüz ünsüz
bulunan çoğu ad soylu sözcükler ünlüyle başlayan bir ardıl
aldıklarında ünsüz ötümlüleştire: p>b, t>d, ç>c, k>g>ğ: *kap -*
kabı, umut - umudu, denk - dengi; tekheceli birçok sözcükte
ötümlüleştire yokken (*ok - oku ip, sap, ipe sapa gelmez*), fiil-
lerin yalnızca birkaçında ötümlüleştire olmaktadır: *dit-, et-,*
git-, güt-, tat-, et- edin- dit- didikle- git- gider- güt- güdümlü
tadımlık yarat- yaradılış Yaradan yut- yudum.

Kimi türetim ekleri, /k/ ile biten çokheceli sözcüklere
eklenince, sözsonu k düşer: *çabucak, yumuşacık, ılıman, kü-*
çümse-, ufarak, alçal - . Kimi çokheceli sözcükler kimi ün-
lüyle başlayan ekleri alınca söziçi vurgusuz ünlü düşer: *gönül*
- gönlüm, çevir- - çevrilen, türetmede: çevre.

Sözcüğün ilk hecesindeki (öncüldeki) ünlü, çıkış yeri
ve biçimi açısından taşıdığı özelliklerini sonraki (ardıldaki)
hecede bulunan ünlüye ulaştırıp, kendisine benzetir. Damak

uyumuna göre art ünlüyü art, ön ünlüyü ön ünlü izler. Dudak uyumuna göre ise düz ünlüyü düz ünlü, yuvarlak ünlüyü dar yuvarlak veya geniş düz ünlü izler. İki kural birleşince ünlülerin hecelerdeki dağılımı şu örneklerde görüldüğü gibi olur: *parasızlıktan mı, dökülmedi, geçiştirildiğinden, olamadığından mı, koruyuculuğundan* vb.

Birleşik fiiller de içinde olmak üzere birleşik sözcükler yukarıdaki kuralın dışında kalırlar: *yazabilmek, gözbağı, karabiber*. Kimi Türkçe sözcüklerde ön sıraya geçme sözkonusudur: *anne, elma, inan-, şişman, hani, dahi*, kimilerinde ise dudak uyumundan kaçma görülür; ünlü, düz geniş ünlüden sonraki dudak ünsüzüyle benzeşerek dar yuvarlak olur: *çamur, kabuk, kavur-, savruk, tavuk, yağmur*. Pek çok alıntı sözcükte doğal olarak ünlü uyumu yoktur. Kimi ekler uyumdan kaçmaktadır: şimdiki zaman eki -(I)yor, +ki *oradaki; çünkü*, +leyin *sabahleyin*, +(I)mtırak *ekşimtırak*, +DAş/+Daş *ülküdaş, kardeş*. Ardıllaşan ile ilgeciyle *i-* fiili ünlü uyumuna bağlanır: *boruyla, küskünmüş*.

Ardılın önsesindeki ünsüz öncülün sonsesindeki ünsüzle ötümlü açısından benzeşir: *ağaçta, evde, dalgın, seçkin, okuldan, sirkten*. Ünlüyle başlayan düşmeli bir işletim eki ünsüzle biten tabanlara gelince ekin ünlüsü düşer: *tarla - tarlam, göz - gözüm*; ünsüzle başlayan düşmeli bir işletim eki ünsüzle biten tabanlara gelince ekin ünsüzü düşer: *gölge - gölgeye, tarla - tarlaya göz - göze*. İlgi ekinde, /y/ yerine /n/ gelir: *tarlanın*. 3. kişi iyelik eki veya +ki ekini, durum eki izlerse, ikisi arasına /n/ gelir: *tarlasına, tarladakinden*. Ardıllaşan ile ilgeciyle *i-* fiili bu kuralın dışında: 3. kişi iyelik eki +(s)I(n), üleştirme +(ş)Ar. Söz türetmede gövde sonu ünlü, ekbaşı ünlüyle kaynaşır: *çalkala- < çalka- -AlA-*.¹²⁰

/y/ sesinin daraltıcı etkisiyle *yiyecek, söyleyemem, ağlıyor, arıyor, görmüyor/ arayacak /arıyacak/, ağlayacak /a:li:cak/*,

vermeyecek /vermi:cek/, diyeceksin /di:ceksin/. -(y)AcAk eki, ünsüzle biten bir fil köküne eklendiğinde /y/ ünsüzü bulunmadığı halde söyleyişte ekin ilk ünlüsü daralır: olacak /olucak/, verecek /vericek/, görececek /görücek/, gideceğim /gidicem/. i - fiilin 2. zaman ardılları: verdiğim /verdi:dim/, vermemiş /vermeli:miş/, gelmeliysem /gelmeli:sem/, CV (de- , ye-) yazıya geçirilen -yor, de - ye - yiyici, diye, diyen.

Konuşma dilinde görülen söziçindeki nb > mb değişimi *onbaşı /ombaşı/, sonbahar /sombahar/* kimi yabancı kökenli sözcüklerim yazımına da geçmiş: *cambaz, sümbül*. Söziçinde /l, n, r/: *yanlış /yañmış/, dinlemek /dinnemek/, gelirler /geliller/*. Söziçindeki /s/ /z/ sesini kendisine benzetir: *tussuz, yassın, gelmesse*. /ş/ ile bir arada kalınca /s/ düşebilir: *kalmışsın /kalmışın/*. Söziçinde /g, k, y, j/ sesleriyle birlikte bulunan /n/ sesi genizsi: */eñgin/*. /t/ ve /ş/ seslerinin kaynaşmasından oluşan /ç/ sesi söziçinde bir başka ünsüzle birlikteyken /t/ sesini söyleyişte yitirir: */güşlük, iştım, kaştım/*; bu değişim, /c/ yani d+j için de söz konusu: */Nejla/*. Söziçinde zayıf /h/ sesi söyleyişte çoğu zaman yitirilmekte: *kahve, daha /ka:ve/, /da:/, hastahane /hasta:ne/*. /r/ ünsüzü özellikle *bir* sözcüğünde ve -(I)yor ekinde düşer: *bir daha /bi da:/ /geliyomu, seviyo/, kaçırıyorsun /kaçıyosun/, biliyor musun /biliyomusun/*. Bir araya gelen üç ünsüzden biri sesletimde yitirilir: */raslamak, çiftlik, assubay, çiftçi, rasgele/*. rVr, lVl, rVl, lVr, nVn, nVn, lVl, rVr gibi ses birleşmelerinden kaçınılma eğilimi birçok dilde görülebilir. Türkçede çatı eklerinden edilgenlik ekinin -(I)n - değişkesi bundan kaynaklanır.

Türkçenin ses düzeninde de diglossia bulunmaktadır. Alıntılarda ünlü uzunluğu anlam ayırt edici olabilir: *katil - kâtil, âşık, yerli aşık* gibi. Alıntılarda yalnız ünlüler değil ünsüzler de ardıl ünlülerini etkileyebilir; böylece, Türkçede ünlü uyumunun işleyişi sözcüğün son hece ünlüsü veya ön-

damaksıl /k'/, /l'/ ünsüzleriyle ekler arasındadır. Türkçe ses düzenine aykırı ünsüz yığılması araya ünlü katılarak çözülür: *tren - tiren*, *plan - pılan*, *kral - kıral*, *elektrik - elektirik* gibi. Sözsonunda ünlü eksiz sesletimde katılır: *fikir - fıkri*, *filim - filmi*, *kutup - kutbu*, *liberalizm /liberalizim/ - liberalizmi*; kuraldışı: *terim terimi*. Sözbaşındaki ünlü yığılmasını çözmek için sözcüğün başına ünlü eklemek önceleri yaygındı: *iskele < İt. scala*. Nitekim bugün de *snackbar*, /*sinekbār*/ veya /*esnekbār*/ olabilmektedir.

Oya Adalı, Türkiye Türkçesi biçimbirimlerini şöyle gösterir:

...sözlüksel...		...görevsel...		
özgür	bağımlı	özgür	bağımlı	
			türetme	işletme
<i>ev</i>	<i>yat-</i>	<i>gibi</i>	<i>+İlk</i>	<i>+DA</i>
<i>göz</i>	<i>gel-</i>	<i>kadar</i>	<i>+CI</i>	<i>+(I)m</i>
<i>dün</i>	<i>oku-</i>	<i>ben</i>	<i>-GI</i>	<i>-mİş</i>
<i>güzel</i>	<i>al-</i>	<i>ve</i>	<i>vb.</i>	<i>vb.</i>
<i>yavaş</i>	<i>bak-</i>	<i>ah</i>		
<i>vb.</i>	<i>vb.</i>	<i>vb.</i>		

Öncüllük - ardıllık karşıtlığı Türkçe biçimbirimler arasında kesindir. Kendi başlarına varlıklarını ortaya koyan biçimbirimler özgür, tek başlarına varlıklarını ortaya koya-mayan biçimbirimler bağımlıdır. Türkçede öncül biçimbirimlerden fiiller, ardılsız kullanılmadığından bağımlı biçimbirim sayılır. Dilin sözvarlığında bulunan, gerçek dünyanın nesnelerini veya olgu durumlarını gösteren biçimbirimler sözlüksel, yeni anlamda birimler türeten veya dizim ilişkilerini düzenleyen biçimbirimler görevseldir.¹²¹

Türkçenin sözvarlığında yaklaşık yarısı ad, yarısı fiil olmak üzere V, CV, VC, VCC, CVC, CVCC yapıları toplam beş yüz kadar sözcük bulunur. Tekheceli adlardan V yapıları bir örnek vardır: *o*. CV: *bu, ne, su, şu*. görüldüğü gibi, /su/ dışındakiler zamir. Tekheceli fiillerden V yapıları yok, CV yalnız *de-, ye-*. Türetmeyle işletmede V, CV yapıları sözcüklerde kuraldışı durumlar gözlenir: *ondan, suyu, neyin, deyim, yiyinti*. Türkçe sözcük kökleri bir veya iki hecelidir. Kök durumundaki sözcüklerin çoğu temel sözvarlığını oluşturan sözcüklerdendir.

Türkçe ardıl bir biçimbirim bir ünlüden veya birden çok sesbirimden oluşmuş ise ses uyumlarına bağlı, bütünleyici bir dağılım gösteren değişkeleri, eşbiçimlikleri bulunur.¹²² Örnek olarak, işletim ardıllarından görülen geçmiş zamanın sekiz değişkisi vardır: *-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü*. Değişen öğeler büyük harfle gösterilir, sözü geçen ardıl -DI biçiminde gösterilir. Artı işaretleriyle adlarla bitişen biçimbirimleri, eksi işaretleriyle fiillerle bitişen biçimbirimleri veya ardıl isteyen bağımlı öncüller gösterilir.

Görevsel, bağımlı biçimbirimlerden türetme ardılları ad veya fiilden yeni anlamda ad veya fiil türetir. Addan ad: *+Aç topaç, +Ak başak, topak, odak, oğlak, +An oğlan, kızan, köken; +CA ılıca, büyükçe, almanca, kabaca, başkaca, alaca, budalaca, karaca, kısaca, ustaca, ılıca, osmanlıca, +CAcIk yavaşacak, +CAğIz kızcağız, +CAk oyuncak; salıncak < salıngaç, +CI balıkçı, +CIk annecik, beyincik, dedecik, köprücük, kurtçuk, yavrucuk; kısacık, minnacık, +CIl bencil, +DAş çağdaş, +DIrIk boyunduruk, +Ieyin sabahleyin, +II emekli, +IIk güzellik, gençlik, +mAn kocaman, +sI çocuksu, +sIz duygusuz, +(I)k topuk, +(I)msI sarımsı, +(I)mtırak ekşimtırak, +(I)ncI birinci, dördüncü, +(I)t yaşıt, eşit, +(I)z ikiz, +(ş)Ar üçer, beşer; addan fiil: *+A- boşa-, dile-, kana-, +(A)l- azal-, küçül-, +Ar-sarar-, +lA-* ardılıyla adlardan türetilen fiillerin çoğu geçişli:*

avla-, *büyüle-*, *kucakla-*, *sula-* ; geçişsizler de var: *başla-*, *güneşle-*, *terle-*; sıfatlardan türetilen fiillerse genellikle geçişsiz: *genişle-*, *serinle-*, *şişmanla-*; geçişli olanları da var: *karala-*, *temizle-*, *yenile-*; yansılamalardan türetilenler geçişsiz: *gürle-*, *patla-*, *horla-*, *havla-*, *miyavla-*, *+lAn- güçlen-*, *+lAş- güçleş-*, *+sA- susa-*, *+sIn- yüksün-*, *+(I)msA- benimse-*, *iyimser*, *+Ik- gözükle-*, *+IrgA- yadırğa-*. Fiilden ad: *-Ak uçak*, *-Aç tıkaç*, *-AğAn gezegen*, *olağan*, *-Ak kaçak*, *-AkII dokunaklı*, *oturaklı*, *-AlAk yatalak*, *bakalak ol* ‘göz kulak olmak’, *-AnAk gelenek*, *görenek* *-CA düşünce*, *eğlence*, *sakınca*, *-GA bölge*, *dalga*, *-GAç süzgeç*, *-GAn çalışkan*, *-GI bilgi*, *-GIç dalgıç*, *-GIn dalgın*, *-I*, *-(Ø) yazı*, *boya*, *bildiri* *-GA bölge*, *-GAç süzgeç*, *-mAca bilmece*, *boğmaca*, *bulmaca*, *-mAç yırtmaç*, *-mAlI uzatmalı*, *-mAn azman*, *-mIk kıymık*, *-tI*, *-(n)tI söylenti*, *ürperti*, *-(I)k dökük*, *-(I)klı dayanıklı*, *-(I)II asılı*, *dayalı*, *-(I)m yudum*, *-(I)n tütün*, *-(In)ç korkunç*, *-(I)t geçit*. Çatı eklerinden başka, fiilden fiil: *-(A)lA- çalkala-*, *gevele-*, *kürele-*, *-(I)ştIr- eleştir-*, *-AkIA- tartakla-*, *-(I)msA- gülümse-*, *çekimser*. Yansılamalara eklenen ardıllar: *+dA- çatırda-*, *şırılda-*, *+GIr- çağır-*, *kışkırt-*, *püskür-*, *haykır-* *+tI çatırtı*, *+dAk kıkırdak*, *fırıldak*, *+AdAk şıppadak*, *gümbedek*.

Türetim ekleriyle işletim ekleri arasındaki sınır kesin değil, kimi işletim ardılları türetimde yer alır: *geceleri*, *gibi*, *sözde*, *toptan*, *bugünkü*, *yemek*, *yanlış*, *barış*, *çıkartma*, *bilmece*, *doğramacı*, *uzatmalı*, *gelecek*, *geçmiş*, *gelir*, *çıkılmaz*, *tutarlık*, *tutarlı*, *tutarsız*, *tutarsızlık*, *Yaradan*, *sürücü*. İşletim ekleri dökümünde gösterilen çatı ekleri (*sevin-*, *seviş-*, *sevdire-*, *sevil-*) türetim/işletim kayganlığının iyi bir örneği, çatı eklerinin türetim eki işleyişi yaygındır. Köke yaklaştıkça türetimlilik artar.

Türetimi bir fiille (*gör-*) bir adı (*göz*) örnek alarak görelim: *görmek*, *görünmek*, *görüşmek*, *ağızlardaki görükmek*, *gös-*

termek (<**körügset-*), *göre*, *göreceklik*, *görelî*, *görece*, *görelilik*, *görecelik*, *öngörü*, *görenek*, *görev*, *görevlendirmek*, *görevli*, *görgü*, *görgü*, *kuralları*, *görgü tanığı*, *görgülü*, *görgüsüz*, *sözügeçen görük-* fiilinden *görkem*, *görkemli*, *görmek*, *görmezlikten*, *gelmek*, *görücü*, *görülmemiş*, *görünmez*, *görüngü*, *görüntü*, *görüntülemek*, *görünüm*, *görünüş*, *görüş*, *görüş açısı*, *görüşme*, *gösterge*, *gösteri*, *gösterim*, *gösteriş*, *gösterişli*, *gösterişsiz*, *gösteri yürüyüşü*, *göstermelik*, *göstermeparmağı*; *göz*, *gözcü*, *gözcülük*, *gözlük*, *gözlükçü*, *gözlüklü*, *gözlüksüz*, *göz aydınlığı*, *gözakı*, *göz alıcı*, *gözaltı*, *göz ardı etmek*, *göz atmak*, *göz gezdirmek*, *gözbağı*, *gözbağcı*, *gözbebeği*, *göz boyamak*, *gözdağı*, *gözde*, *göze almak*, *göze batmak*, *göze girmek*, *gözenek*, *gözerimi*, *gözetim*, *gözetlemek*, *gözetmek*, *gözevi*, *göz hapsi*, *gözkapağı*, *göz kararı*, *göz kırpımı*, *göz kulak olmak*, *göz önünde tutmak*; *gözlemek*, *gözlem*, *gözlemci*, *gözlemevi*, *gözlemlemek*, *gözpınarı*, *gözü aç*, *gözü açık*, *gözükmek*, *gözü kalmak*, *gözü kapalı*, *gözü kara*, *gözü pek*, *gözü tok*, *gözü tutmamak*, *gözyaşı*, *gözyuvası*, *açıkgöz*, *paragöz*, *göze*. Kökenbilimince *güzel* (< *gözel*) sözcüğü de *göz* sözcüğü ile ilgilidir. *güzel* sözcüğünden *güzelce*, *güzelleşmek*, *güzelleştirmek*, *güzellik* gibi türevlerle *güzel sanatlar*, *güzellik enstitüsü*, *güzellik kraliçesi*, *güzellik salonu*, *güzellik yarışması*; *çayırüzeli*, *dünya güzeli* gibi birleşikler oluşturulur. Görüldüğü gibi, yeni anlamlı birimler birleştirmeye de türetilir. Birleşmelerin ortak özelliği anlam birliği göstermeleri, kalıplaşmış olup olmaları onların birleşik birim olmalarına engel değil: *doğalgaz*, *çevre kirlenmesi*, *gecekondu*, *ortadirek*, *çağı yakalamak*. İkiiden çok sözcükten yapılmış birleştirmeler genellikle öğelerin anlamıyla kullanılmaktadır: *İkinci Dilbilim Kongresi*.¹²³

Eski *bıç-* fiili bugün *biç-* biçimindedir. *bıç-* biçiminin türevlerinden *bıçak*, *bıçakçı*, *bıçaklı*, *bıçaksız*, *bıçakla-*, *bıçkı* sözvarlığında yer edinmişlerdir. *biçir*, *biçimli*, *biçimsiz*, *biçki*

görece yeni türevlerdir. *buçuk* sözcüğü de bu köktendir. *gibi*, *öte*, *ötürü* gibi sözcüklerin kökleri terim olarak kullanılan *kip* sözcüğü dışında standart dilde kullanılmaz. Özellikle ünlüyle biten gövdelerin birçoğu bugün gerçekleşmez, böylece onlar yeniden kök durumuna gelmektedirler. *çaba* örneğinde fiilden türetilen fiilden (*çabala-* < *çab-ala-*) yeni taban türetilmiş. Sözvarlığında olduğu gibi ardıllarda da yabancı ögeler görülebilir: *düzenbaz*, *kurultay* vb. Türkçede *kumsal*, *yoksul*, *yeşil*, *kızıl*, (krş. *yeşer-*, *kızar-*), *gözel* ~ *güzel*, *uysal* gibi sözcükler bulunursa da bunların *güncel*, *birincil*, *duygusal*, *özel*, *okul*, *görsel işitsel* gibi sözcüklerin türetilmesinde örnek alındığı söylenemez, buradaki ardıl ögeleri $\pm((s)(A))l$ gibi gösterimi gerektirir. Tatarcadan alıntı *-(A)v*, *görev*, *ödev*, *sınav* gibi yaygın sözcüklerde kalmıştır. *birim*, *ortam*, *eriyik*, *indirge-*, *deneyim*, *uzay*, *yüzey*, *olay*, *deney* örneklerinde bilinen öncüllere hayali ardıllar getirilmiştir. *teknik* kökence yabancı olsa da, söylenişi kolay; *uygulayım* gibi ucubeler günün modası ögeler, *omomatik*, *refahmatik*, *işkolik*, *çalışmkolik* vb. ile zevksizlik yarışındadırlar. Türkçede adlarla fiillerin ortak kökleri bulunmaz. *tat-* ile *tat* (< *tāt-*, *tātıg*), *dövüş-* ile *dövüş* (< **dövüşüş*) *ayık* ile *ayık-* ‘ayıl-’ eşadlılık örnekleridir. *yazın* ‘yaz mevsiminde’ ile *yazın* ‘edebiyat’ ve *sarar-* ile *başar-* eşadlı ardıllarla türetilmiştir.

Tekbiçimbirimin tek görevi olduğu kuralının geçersizlik örneklerine gelince, geniş zaman ekiyle ettirgenlik ekindeki kuraldışılıkların nedenini dil tarihinde aramak gerek. Edilgenlikte ise neden fonolojiktir. Kuraldışılıklar yazı dilindeki donmaktan ileri gelebilir. Azerbaycan Türkçesinde geniş zamanın anlamsızlaşan çokbiçimliliği tekbiçimliliğe: *-(y)Ar*. Bugünkü standart Türkiye Türkçesinde birleşik olmayan *kip* olarak tekilde istekle buyruk örtüşür. Çoğulda ise buyruk istek yerine de kullanılır.¹²⁴

Çağdaş Türkiye Türkçesinin işletme biçimbirimleri topluca şöyle gösterilebilir (parantez içindeki ünlüler ünlüyle biten tabanlara gelince, parantez içindeki ünsüzler de ünsüzle biten tabanlara gelince düşerler):

+lAr +(I)m +(n)In +ki(n) +dA +(y)Im +(y)DI

+(I)n +(y)I +mI +sIn +(y)mIş

+(s)I(n) +(y)A +DIr +(y)sA

+(I)mIz +DA +(y)Iz

+(I)nIz +DAn +sInIz +(y)ken

+lArI +CA +lAr

+(y)lA

-mAG

-mA

-(y)Iş

-(I)n- -(I)ş- -(I)r- -(I)l- -mA- -(y)An

-(I)t- -Ar/ -mAz

-Dır - -(y)AcAG

-Ar - -(y)AsI

-DIG

-mIş

-(y)IcI

-(y)A

-(y)AlI

-(y)ArAk

-(y)IncA

-(y)Ip

-DIkçA

	<i>-mAksIzIn</i>
	<i>-mAdAn</i>
<i>-DI</i>	<i>+m</i>
<i>-sA</i>	<i>+n</i>
	$\emptyset$
	<i>+k</i>
	<i>+nIz</i>
	<i>+lAr</i>
	<i>mI</i>
<i>-(y)AcAG</i>	<i>+(y)Im</i>
<i>-Ar/(I)r</i>	<i>+sIn</i>
<i>-mAz</i>	$\emptyset$
<i>-(I)yor</i>	<i>+(y)Iz</i>
<i>-mIş</i>	<i>+sInIz</i>
<i>-mAll</i>	<i>+lAr</i>
	<i>-(y)A</i>
	<i>-(y)AyIm</i>
	$\emptyset$
	<i>-sIn</i>
	<i>-(y)AlIm</i>
	<i>-(y)In/ -(y)InIz</i>
	<i>-sInlAr</i>

*-(y)AcAk ol-, -Ar/-mAz ol-, -mIş ol-; -(y)Abil-, -(y)Adur-, -(y)Agel-,
 -(y)Akal-, -(y)Ako(y)-, -(y)Ayaz-, -(y)Iver-, -(y)AmA -*

AZERBAIJAN TÜRKÇESİ

Azerbaycan Türkçesi yazı dili tarihi Selçuklu ve Osmanlı Türkçesi yazı dili tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Azerbaycan Türkçesini karakterize eden $k > x$ gibi değişimler Orta Oğuzcanın genel eğilimlerinden kaynaklanır. Bunlar gibi seslik özellikler Azerbaycan'da güçlenip Osmanlı'da zayıflamıştır. Türkçe, bugün Azerbaycan Cumhuriyetinde ve Gürcistan'da Latin alfabesi, İran'da Arap alfabesiyle yazılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde /e/ ve /k/ sesbirimleri değişkeleri bulunan birer fonemdirler. Azerbaycan Türkçesinde ise kökenden é:e karşıtlığı korunmuştur: *el* 'el' *él* 'el, il'. /k/ standart Türkiye Türkçesinde yanındaki ünlülere göre ön ve artmaksıl değişkeleri bulunan bir sestir. Azerbaycan Türkçesinde ise bu ses ancak alıntılarda bulunur: *kino*, *nöqtə* /nöktə/.

Azerbaycan Türkçesi için hazırlanmış yazım ve söyleyiş kılavuzlarında sözsonu patlamalı ve patlamalı sızmalı ünsüzler için şöyle açıklamalar bulunmaktadır:

yazılış	söyleniş
-d	-d -t
-k	-k -g -y
-q	-x -ğ -ğ
-c	-c -ç -j -ş

Artdamaksıl k sözbaşında kurallı olarak g (yazımda <q>) olur: *qal-* /gal-/ , *qol* /gol/; söziçinde k > x: *yıxıl-* çixış; k ikizleştiği takdirde korunur: *doqquz* /dokguz/; Çokheceli sözcüklerin <q> ile gösterilen sonsesi söylenişte /x/ olur: *otaq* /otax/; doğu ağızlarında ise sözsonu patlamalı ötümlüleştirebilir: *otaq* /otağ/. Standart söylenişte her iki türlü kabul edilir. Sözbaşı t- /d- ve b- /p- dağılımında olduğu gibi sözbaşı öndamaksıl k- /g- dağılımında Türkiye Türkçesine göre farklar görülebilir: *boz-* *poz-*, *dökül-* *tökül-*, *tın-* *din-* *gönül* *könül*, *göç* *köç*. Söziçinde ve sonunda öndamaksıl k artdamaksıl k gibi sızıcılaşır: *yüklü* /yüx'lü/ *çörək* /çörəx'/; ötümlüleştirebilir de: *çörek* /çörey/, *ördek eti* /ördey eti/.

Uzun ünlülerin kısalması sonucu ötümlüleştiren patlamalı ve patlamalı sızmalı ünsüzler sözsonunda bulunduklarında kısmen ötümsüzleşir *bulud* /bulut/. /t/ ve /ş/ seslerinin kaynaşmasından oluşan /ç/ sesi söziçinde bir başka ünsüzle birlikteyken /t/ sesini, /d/ ve /j/ seslerin kaynaşmasından oluşan /c/ de /d/ sesini söyleyişte yitirir: *içdi* /işdi/, *ağac* /ağaç/, *ağacdan* /ağaçdan/, *gücsüz* /güjsüz/, *acılık* /ajlık/.

Tekheceli fiillerin yalnızca birkaçında ötümlüleştirebilir olmaktadır: *ud-* ; *et-* *éder*, *gét-* *géder*. Çokheceli fiillerdeki /t/ ettirgenlik eki ötümlüleştirebilir: *öyredir*, *unuduram*.

Kimi sözcüklerin başında görülen h- (*hürk-*, *hin* gibi) eski *p- > *f- > h- değişimini sezdirir.

Sözbaşı /y-/ düşmesi: *ulduz, ürek*, yaygın olup ünlü uyumunu da etkileyebilmektedir: *ilan, ildirım* gibi.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, kimi türetim ekleri, /k/ ile biten çokheceli sözcüklere eklenince, sözsonu k düşer: *kiçik, kiçicik*; temel sözvarlığının kimi ikiheceli öğeleri, belli bir kurala bağlı olmaksızın, kimi ünlüyle başlayan ekler alınca söziçi vurgusuz ünlü düşer: *könül - könlüm*.

+daş eki damak uyumundan kaçmaktadır: *vetendaş*. Ardıllaşan *ile* ilgeciyle *i-* fiili ünlü uyumuna bağlanırken y ünsüzünün etkisiyle ön sıraya geçme görülür: *köbür idi /kö-mürüdü/ qapqara idi /gapgareydi/ yaza imiş yazeymiş alsa idi alsaydı alseydi balta ilə balteynən*

Ardılın önsesindeki ünsüzün öncülün sonsesindeki ünsüzle ötümlü açısından benzeşmesi ancak türetmede görülebilir (üçüncü sıra):

*yapışqan, satqın, pusqu
qudurğan, qızgın, çalğı
döyüşken, keskin, séçki
déyingen, ezgin, sévgi*

Ünlü ile biten tabanlara gelen yükleme ekinde ilgi ekinde olduğu gibi, /y/ yerine /n/ gelir: *kapını bağla* ‘kapıyı kapat’.

/y/ ünsüzünün etkisiyle kendisini izleyen ünlü daralır: *sax-layın /saxlıyın/, yaşayır /yaşıyır/, söyleyir /söylüyür/, oynayır /oynuyur/, yaşayacaq /yaşıyacax/, yaşayar /yaşıyar/, yaşaya /yaşıya/, yaşayası /yaşıyası/, yaşayan /yaşıyan/, anayam /anıyam/, dereye /deriye/; şimdiki zaman olumsuzundaki değişim yazımda da gösterilir: *almayır /almır/ > <almır>*. Konuşma dilinde gelecek zaman biçimi kısalır: *alacağam /alacam/*,*

/alıcaml/, göreceyem /görecem/, /görücem/. Söziçinde çeşitli benzeşmeler görülür: *gəlirlər* /geliller/, *sözümdən* /sözümnen/, *insandan* /insannan/, *qarlı* /qarrı/, *qanlı* /qannı/, *dadlı* /dad-dı/, *qatarlar* /qatarrar/, *gəlinlər* /gelinner/, *bacınla* /bacınnan/. *karal-* *saral-* (< *karar-*, *sarar-*) gibi değişimler yazıma da geçmiş.

Söziçindeki /s/, /ş/ ile bir arada kalınca /ş/ düşebilir: *gelmişsen* /gelmişen/. /r/ sesi özellikle konuşma dilinde +dIr ekinde ekinde düşer: *körpüdür* /körpüdü/. Üç ünsüzden biri sesletimde yitirilir: *dostlar* /doslar/. Sözbaşında ve içinde *ov*, *öv* > *ō*, *ō*: *dovşan* > *do:şan*.

/ŋ/ ünsüzünün yol açtığı Türkiye Türkçesinde de örnekleri (*sonra* /sóra/) görülen geniz ünlülerinin ortaya çıkması belirtilmeli. *görürsünüz* /görürsüz/ ve *görmüşsünüz* /görmüşsünüz/, /görmüsüz/ örneklerinde görüldüğü gibi çoğul 2. kişi eki /ŋ/ düşmesi sonucu +sIz biçimine girer. Bu değişimin yazıma da geçirilmesi yaygındır.

Azerbaycan ağızlarında yaygın olan göçüşmenin birçok örneği yazı diline de geçirilmiştir: *kirbit*.

SÖZVARLIĞI

Dille düşünce arasındaki ilişki sıkıdır. Dilimiz düşünüşümüzü etkiler ancak doğal olarak her düşünce-mizi belirleyemez. Dilde sözler sıralanır, düşünce ise tek boyutlu değildir. Dil, düşünce ve algılama ilişkileri türlü dillerde renk adlarının karşılaştırılmasıyla araştırılmıştır.^{dv} Sıralamada sağdaki varsa soldakinin de adı bulunmalı kuralı geçerlidir.

1	2	3	4	5	6
ak/beyaz	kızıl/kırmızı	yeşil	gök/mavi	kahverengi	mor
kara/siyah		sarı			pembe
				portakalrengi, turuncu	
					külrengi, gri

Türkçedeki renk adları düzenine baktığımızda ilginç bir görünümle karşılaşırız: Birleşiklerde öz, tek başına kullanıldığında alıntı sözcük kullanılır: *karadelik*, *siyah gömlek*; *rüzgar* fakat *yeldeğirmeni* örneğinde de bu olguyu görürüz. Azerbaycan Türkçesinde renk adlarına baktığımızda temel renkler için *ağ*, *qara*, *sarı*, *yaşıl*, *göy* gibi öz sözcüklerin kullanıldığını görürüz. *kızıl* sözcüğüse anlam daralmasına uğra-

arak altın anlamında kullanımı yaygınlaşmış; renk belirten kızıl ancak *qızılgül* gibi kullanımlarda kalmış.

Bir dildeki sözcüklerden kimisinin geçmişi yüzyıllarca geriye gider, kimisi henüz kullanıma girmiş, kimisi yabancı dilden alınmış, kimisi öz kaynaklardan yaratılmış. Bir sözcüğün anlamı, genişleyip yeni bir nesneyi veya konuyu anlatır, daralıp özel bir kavramı belirtir olmuş olabilir. Eski, tanıdık sözcüklerden birleştirme yoluyla yeni kavramları anlatan birleşik sözcükler oluşturulur. Kimi sözcükler karşıladıkları nesne/olaylar kullanımdan kalkınca büsbütün unutulabilir, yeni anlamlarla yüklenmiş olarak kullanıma geri de dönebilir. Yeryüzündeki sürekli değişimden dolayı yeni sözcükler de gereksinir. Görüş açıları değişir, buluşlar yapılır, yasalar düzenlenir, insanlar yeni alışkanlıklar edinir. Yeniye yeni ad gereklidir. Yalnızca buluş sevinci bile yeni sözcükler doğurabilir. Yeni sözcüklerin tutunup tutunmaması ise önceden kestirilemez.

Kâmile İmer'in belirttiğine göre, özleştirme süresince pek çok yeni sözcük türetilmiş ve bunlar daha önce dile girmiş olan yabancı kökenli sözcüklerin yerine kullanılır olmuştur. Tek sözcüklü öğeler: *anı, basın, bilim, öğrenci* vb. Aynı veya değişik sözcük sınıfından iki sözcüğün yan yana kullanılmasıyla oluşturulmuş öğeler de var: *önsöz, bilinçaltı, işveren*. Seksenli ve doksanlı yıllarda yeni kavramların tek sözcükten oluşmuş türetmeler yerine hemen hemen yalnızca iki veya daha çok sözcüklü birleşiklerle karşılanma yoluna başvurulduğu gözlenmiştir; tek sözcüklü türetmeler azdır: *çevreci, çevrecilik* gibi.¹²⁵

Yeni sözcük yaratma yönteminin anlam çevirisi kaynaklı olduğu görülebilir. *uyurgezer, bilinçaltı, demiryolu, kapakızı, beygircü, karaborsa, altın yumurtlayan tavuk, Yeşiller, dazlak; gelir dağılımı, katma değer vergisi*, bu kitapta da kullanılan *konusur, özkonusur* vb.

Bilindiği gibi, bir dilin özü ses ve biçimbirimleri, sözdizim kuralları, anlam örüntüleri ve bürün öğeleri ile temel sözvarlığıdır. İstatistik ölçümlere göre herhangi bir dilin temel sözvarlığı pek az sözcükten oluşur; ortalama bin sözcük herhangi bir metinde geçen sözcüklerin %80'den çoğunu, iki bin sözcük %90 - 95'ini, dört bin %95'ini, sekiz bin %97 - %99'unu; geriye kalan sayıları yüz bini geçen sözcüklerle %1 - 3'ünü kapsar. Temel sözvarlığı aynı zamanda dilin en az değişen ögesi. Bin yılda bu varlığın aşağı yukarı %19'nun değiştiği, %81'inin yaşamını sürdürdüğü görülmüştür. Dilin temel sözvarlığı dışındaki sözvarlığını ise bireyler değişik değişik öğrenir. Dilin en kolay değişen ögesi yine temel sözvarlığı dışındaki sözvarlığıdır. Çok az kimse kendi dilinin tüm sözvarlığının onda birinden fazlasını beller. Eğitimsiz kimse-lerin iki binden biraz çok, eğitim görmüşlerinse en çok dört - beş bin sözcük kullandığı anlaşılır. Yazılı metinlere gelince, kimi ünlenmiş yazarların bile yapıtlarına aktardıkları sözdağarcığı ancak beş bin sözcük dolayındadır. Sözcük sayısı, doğal olarak yazarların niteliklerine ve işledikleri konulara göre değişir; kimi yapıtlarda sözvarlığı olağanüstü genişlemekte, çeşitlenmektedir.¹²⁶

Her dilde kimi sözcükler, öteki sözcüklere oranla daha çok veya daha seyrek kullanılır; okumaya yeni başlayan öğrencilere veya bir yabancı dili öğrenmeye başlayanlara ilk aşamada öğretilmesi gereken sözcüklerin hangileri olduğu, dilin sözcüklerinin hangi sıraya göre tanıtılması gerektiği saptanırken, değişik gereksinimleri karşılayan anadili ve yabancı dil sözlükleri hazırlanırken dildeki öğelerin sıklıklarının bilinmesi gerekmektedir. İki - üç bin sözcüklü dilin temel sözvarlığını içeren, kullanım sıklıklarını da gösteren sözlükler dil öğrenenler ve dilciler için ilk başvuru kaynaklarıdır. Yazılı standart Türkçede en sık işletilen yüz sözcük sıklık sırasına göre şunlardır:¹²⁷

bir	yıl	kadın	bütün
ve	çık-	ev	karşı
ol-	gör-	ise	bul-
bu	gün	diye	böyle
için	biz	bulun-	yaşa-
o	git-	söyle-	düşün-
ben	iş	göz	aynı
de-	şey	gerek-	iç
çok	ara	dünya	ancak
yap-	ki	baş	kişi
ne	bil-	durum	bunlar
gibi	el	yan	veya
daha	zaman	geç-	ilk
al-	ya	sen	göre
var	çocuk	onlar	ön
kendi	iki	yeni	son
gel-	bak-	önce	biri
ile	çalış-	başka	şekil
ver-	büyük	hal	önemli
ama	yok	orta	yüz
sonra	başla-	su	
kadar	yol	gir-	
yer	kal-	ülke	
en	neden	ye-	
insan	siz	yemek	
değil	konu	hiç	
her	yapıl-	bile	
iste-	iyi	nasıl	

Dillerarası sözcük alışverişi sınır tanımaz. Savaş, ticaret, işgal, göç, spor, geziler, turizm, uluslararası evlilikler, buluşlar, ekonomi, toplumsal - politik ilişkiler ve basın - yayın gibi alanlar dillerarası sözcük geçişlerinin aracıları olur.¹²⁸ Birçok sözcük dilden dile dolaşır: *oto*, *posta*, *konser*, *çay*, *şeker* vb. Arapça kökenli *kahve* sözcüğünü Türkler yaymış. Türkçe bir sözcük de, *yoğurt*, dünya dillerine yayılmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde Moğolcadan alınmış sözcükler bulunur: *nöker*, *lap*, *yéke*, *hündür*, *ölke*. Türkiye Türkçesinde Moğolca kökenli alıntılar sayılıdır: *ülke*, *ağa* ve *şölen* gibi. Moğolca kökenli *kaburga* sözcüğü Kıpçakça aracılığıyla gelmiş olmalı;¹²⁹ örneğin Gagauzcada Oğuzcası saklı: *eye*.

borç ve *kent* bir İran dili olan Soğdcadan alınmış; *köy* < Farsça *kuy*. Eski Türkçede kent kavramını karşılayan *balık* sözcüğü vardı; balık adlı yaratığın Eski Türkçesi *balık* idi. Aşağıdaki Farsça'dan alıntı örnekleri ETD'e alınan sözcüklerdir: *çene*, *can*, *ciğer*, *armut*, *alay*, *azar*, *arzu*, *ateş* (*od*), *ayna* (*güzgü*), *bağ*, *bahçe*, *bahar* (*yaz*, *güz*), *bedava*, *beraber* (*birlikte*), *can*, *ciğer*, *dost*, *duvar*, *bağ*, *bahşiş*, *cam*, *çabuk*, *çamaşır*, *çare*, *çarşaf*, *çarşı*, *çerçeve*, *çeşit*, *çeyrek*, *çift*, *çirkin*, *çorba*, *çöp*, *çünkü*, *derhal*, *dert*, *diğer*, *dost*, *duvar*, *düşman* (*yağı*), *eğer*, *endişe*, *ezber*, *fedakar*, *fıstık*, *gül*, *hafta*: *pazar*, *çarşamba*, *perşembe*, *halı*, *ham*, *hasta*, *hem*, *hemen*, *henüz*, *her*, *herkes*, *hiç*, *hoca*, *hor*, *hoş*, *huy*, *kâğıt*, *kâr*, *kavga*, *kemer*, *kenar*, *kör*, *köşe*, *köşk*, *köy*, *kulübe*, *lacivert*, *laf*, *leke*, *merdiven*, *meyve*, *müjde*, *nazik*, *nem*, *paha*, *pamuk*, *para*, *parça*, *pembe*, *pencere*, *perde*, *peşin*, *peynir*, *pilav*, *pirinç*, *pişman*, *rast*, *rehber* (telefon rehberi, fakat kullanım kılavuzu), *renk*, *rüzgâr* (yel sözcüğünün kullanım alanı daralmış), *sade*, *sahte*, *saray*, *sarhoş*, *sebze*, *zerzevat*, *sehpa*, *sepet*, *serbest*, *sermaye*, *siyah*, *şeftali*, *şehir*, *şişe*, *tahta*, *tane*, *taze*, *tembel*, *temiz*, *terzi*, *tıraş*, *tüfek*, *usta*, *ümit*, *ya*, *yaban*, *zehir* (*ağı*), *zemin*, *zengin*, *zil*, *zincir*, *ziyan*,

zor. Hem tek başına, hem birleşiklerde kullanılan *hane* sözcüğü de Farsçadır: *eczane*, *hapishane*, *hastane*, *kütüphane*, *pastane*, *postane*.

Türkçe Sözlük'te Arapça kökenli olarak gösterilen sözcüklerin çokluğu Arapçanın Türkçe üzerinde nasıl bir etkisi olabildiği sorusunu akla getirir. Gerek Türk dillerinin Oğuz grubu, gerekse bütün Türk dünyası için Arapçayla doğrudan doğruya temas bugün yalnızca Irak ve Suriye'de olmaktadır. Osmanlı döneminin *Arap gibi kara* veya *arap-saçına dönmek* (=zenci saçına atıf) gibi deyimler gerçekte Arap dünyasının uzaklığını yansıtır. Arapça hiç bir zaman Türkçenin ses düzenini doğrudan etkilememiş; 'ayınları çatlatma' Türkçenin sesletimine girememiştir. Türkçeye girmiş olan Arapça kökenli sözcükler gerekli olduğundan değil, bilgince görünme özentisi sonucu alınmıştır. Bu bilgince alıntılarını yapanlarsa bu sözcüklerin Türkçeleşmelerini engellemeye çalışmışlardır. Osmanlı Türkçesinde Türkçe sözcüklerden kesin çizgilerle ayrılan bağımsız bir katmanın varlığı görülebilir. Bu katman Osmanlıcaya karma bir dil görünümü verir. Osmanlı toplumunda toplumun alt katmanları üst katmanlardakilerin diline özenmişse de bilgince alıntılanan yabancı sözcüklerin pek azını benimseyebilmişlerdir. Büyük bir bölümü sadece yazıda kalmış bu sözcüklerin sesletimi ise özgün biçimlerinden çok uzak bir söyleyişle olmuştur. Arapçanın ses yapısı Türkçenin ses yapısından çok farklı olduğu için alıntıların çoğu Türkçenin ses yapısına uyum sağlamayıp konuşurların bilinçaltılarında yabancılıklarını korur. Bir örnek olarak, *refah* sözcüğü tümüyle Türkçeye aykırıdır: a ve e sesleri ünlü uyumuna göre bir arada bulunmaz, r sözbaşında bulunmaz, h sözsonunda bulunmaz, f sesiye belli durumlar dışında hala yabancı bir ses olarak algılanmaktadır. Osmanlıcaya vakıf olmak bir

toplumsal ağız olarak 'İstanbul Türkçesi' dediğimiz olguyla yakından ilgilidir.

Arap - Fars öğelerini bilinçli olarak kullanma kültürünün sonucu, onaltıncı - yirminci yüzyıllar arasında Türkçede var olan dilsel ikilik çok güç ortadan kalkmıştır; artıklarının bugün de yaşantılarını sürdürdüğü gözlemlenebilir. Osmanlıcanın karma dil düzeninden kurtulmak için girişilen silkinmenin olumlu sonuçlar vermesi, Osmanlı Türkçesinin dil yapısı ve öz sözvarlığı bakımından Türk özelliğini saklamasıyla açıklanabilmektedir.¹³⁰

Türkçenin sözvarlığındaki Arapça kökenli alıntılardan örnekler ETD'den: *sabun, dünya, çorap, tarife, alkol, kahve, sıfır, saat, dakika, saniye, cep, cadde, sokak, devlet, dikkat, dükkan, hava, hayvan, nokta, şey - eşya (nesne). adam bak- kal, basit, battaniye, bekar, belediye, ceza, ciddi, cumhuriyet, derece, ders, fincan, fiyat, hak, halk, hareket, hazır, hesap, heyecan, heykel, hizmet, hukuk, ilaç, imdat, imza, insan, izin, müsaade, kabul, kale, kalem, kalp, kara, karar, kasaba, kasap, kaza, kira, tedavi, tekrar, tesis, tıp, ticaret, merak, meslek, sandalye, satır, sayfa, sınıf, tatil, silah, şiddet, şikayet, tabak, taksit, takvim, tarih, tehlike, tesadüf, vahşi, veda, vicdan, vücut, zeka, zeki, zihin, zihniyet, ziyafet, teslim, mevki, mazeret, özür, keşif, icat, keyif, kırtasiye, kibar, maaş, madde, maddi, maden, mağaza, mahalle, mahkeme, makara, makam, makas, mal, manevi, zam, zaten, masal, mektup, meşgul, mevsim, meydan, mide, miktar, mizah, muayene, mucize, mutfak, mücadele, mühendis, mümkün, müşteri, nefret, nezle, nöbet, nüfus, ömür, özür, rahat, resmi, ressam, sahil, sahne, sakın, sanat, memur, semt, şube, tam, tamam, tarz, tasarruf, vezne, zafer, zahmet. Görülebildiği gibi bu sözcüklerin de bir bölümü dolaşıcı sözcüklerdir.*

Kürtçe ve Ermeniceden Türkçeye alınan sözcükler çok az olup *torun* sözcüğü dışında temel söz dağarcığında bulunmaz.

Grekçe ve Latince'den: *alay, anahtar, demet, efendi, fesleğen, fırça, fırın, gümrük, kilit, körfez, lamba, lavabo, liman, marul, masa, palamut, pırasa, salyangoz, sınır, sünger, temel*. Venedikliler ve Cenevizlilerden: *pusula, acente, kambiyo*; İtalyancadan: *banka, banyo, bavul, berber, bira, çikolata, fabrika, fırtına, gazete, iskele (<scala), kasa, liste, makarna, makine, moda, nota, numara, pantolon, pasta, patates, piyango, piyano, posta, salata, sigorta, tabela. lokanta* (İtalyanca 'küçük otel' anlamında), *lira*; *kuruş* sözcüğü ise Almanca kökenlidir.

Fransızcadan alıntılarının büyük bir bölümünün de bir çeşit dolaşıcı sözcükler olduğu görülür: *abone, adres, alfabe, ampul, apartman, atom, avukat, bagaj, bant, benzin, bilet, bisiklet, bluz, bulvar, büro, bütçe, ceket, doktor, dosya, duş, ekonomi, ekonomik, ekran, elektrik, eleman, film, fotoğraf, fren, fuar, futbol, gar, garanti, garson, gaz, gişe, gri, grip, grup, ideal, istasyon (<station), jandarma, jeton, jimnastik, kalite, kalori, kamyon, kanep, karakter, kart, kilo, kilometre, koleksiyon, kolye, komik, konferans, konserve, kontrol, kopya, koridor, kriz, kurs, kültür, lastik, litre, lise, lüks, manto, matematik, metre, mikrop, modern, moral, motor, motosiklet, müze, müzik, net, normal, not, okul, okyanus, onur, otel, otobüs, paket, palto, park, pasaport, plaj, plak, plan, plastik, polis, politik, politika, pratik, prensip, problem, program, radyo, randevu, rapor, reklam, rol, roman, salon, santimetre, santral, sekreter, petrol, piknik, sinema, sosyal, sömestr, spor, sürpriz, şans, şık, şoför, taksi, teknik, telefon, televizyon, telgraf, terminal, tip, tipik, tiyatro, trafik, tren, turist, turizm, tuvalet, üniversite, vagon, vapur, viraj, vitrin, vize. Tiyatro, orkestra, matematik gibi sözcükler Grekçe kökenlidir.*

İkili biçimler için örnekleri Hasan Eren veriyor: Eski Türkçede *cevize* *yağak* adı veriliyordu. Bu ad çağdaş Türk diyalektlerinde *yaňak* (> *yıňak*) olarak kalmıştır. Macarca *dió* < *gyió* < *gyivó* adı Türkçeden alıntı. Türkçede ise *yağak* adının yerini Farsça ve Arapçadan alınma *koz* ve *ceviz* almıştır. *ceviz* ile *koz* biçimleri özünde köken bakımından ortaktır. *koz* < farsça *gavz*. *ceviz* < arapça *cawz* < farsça *gavz*. *pancur* ve *abajur* her ikisi de < fransızca *abat - jour*. Bugün de kullanılan Grekçe *pide* < *pita* İtalyancaya geçip *pizza* biçiminde geri dönmüş.¹³¹ Kimi alıntılarda ikili biçimler yanyana kullanılır: İtalyanca *möble paravana taraça* yanında Fransızca *mobilya, paravan, teras*.

Bugün Arapça ve Farsçadan söz alınmamakta, alınmış olanların sayısı da yavaş yavaş azalmaktadır. Arapça ve Farsçadan bin yılda alınan sözcüklerin toplam sayısına yakın fransızca sözcük türkçeye yüz yıldan daha az bir sürede girmiştir. Seksenli yıllardan itibaren gerek çeviri yoluyla gerekse doğrudan alınan sözcükler olarak, Türkçenin en çok etkilendiği dil İngilizce olmuştur. Küreselleşme sözü her ne kadar karşılıklılığı da çağırıştırırsa, dillerarası sözcük ve kavram alışverişinde bugün baskın durumda olan verici dil İngilizcedir. İngilizcenin bugünkü durumunu Sovyet dönemi Rusçanın durumuyla karşılaştırılabilir; Sovyet dönemi kadar bilinçli olarak yapılmıyorsa da yeni bir çeşit hiyerarşi oluşturulmaktadır; İngilizce her alanda tek üstdil durumuna geçmektedir.

Türkçe Ural dillerine, Arnavutçaya, Farsçaya, Rusçaya, Güney slav dillerinden Sırpçaya, Hırvatçaya, Boşnakçaya, Bulgarçaya binlerce Türkçe sözcük vermiştir.

Macarların ataları ile Bulgar Türklerinin komşulukları hem Urallarda hem Kafkas kuzeyinde çok eskilere dayanır. Birçok Bulgar Türkçesi sözcük Bulgar Türkleri ile olan bu

ilişkileri sonucu eski Macarcaya geçmiştir. Macaristan'a yerleşmiş Peçenekler ve Kumanlardan kimi sözcükler kalmış; yüz elli yıllık Osmanlı egemenliği döneminde alınan sözcüklerse görece azdır: *çizma*. Birçok bugünün Türkçesinde yerine yabancılarının kullanıldığı eski Türkçe sözcük Macarcada bugün de yaşamaktadır. Eski Türkçe *üd* yalnızca bugünkü *ögle* ve *öğün* sözcüklerinde kalmış. Macarca *idő* 'zaman' sözcüğünün *id* ögesi < ET *üd*. Türkçede ET *üd* > *öy*; *ögle* ve *öğün* sözcüklerinde kalmış. *ü*>*ö*, *d*>*y*; *öğ'*deki *ğ* sözcüğün tarihini yansıtmıyor, ancak yazımı yerleşmiş. (yazılışları <öyle> ve <öyün> olmalıydı). *öy* veya *kur* (ET *kur* > Macarca *kor* 'zaman, çağ') bugün kullanılmaz, *zaman* ve *vakit* kullanılır.

ET Çinceden *biti- bitig* > EO *biti* 'mektup'; bunlara benzetilerek *betimle-* türetilmiş. Macarca *betű* 'harf' da bu kökten; yazı yaz - kavramını karşılayan *yaz-* fiili eskiden beri var. Macarcaya da r'li biçimiyle geçmiş: *ir* - .

Türkçe Sözlük'te (1988 baskısı) 40.000 dolayında maddebaşı sözcük bulunmaktadır. Adbilgisinin sözcük ve anlambilgisiyle olan ilişkilerinin sıkı olduğunu belirten Aksan'a göre:¹³² "Türkiye'de 40.000 köy adı bulunduğu, bunların - birbirinin aynı olan adlar bir yana bırakılırsa - yine binlerce sözcük, birleşik sözcük, tamlama oluşturduğu göze çarpar. Semt, mahalle, otlak, kışlak, akarsu, dağ, ayrıca büyük bir çeşitlilik gösteren kişi adları da bunlara eklendiğinde ikinci, geniş sözvarlığı elde edilmiş olur". Evcil hayvanlara verilen adlar da buraya katılabilir.¹³³ Hasan Eren'e göre: "Türkçülük akımının güç kazandığı yıllarda, *Kaya*, *Aydın*, *Demir*, *Demirtaş* gibi birtakım adlar yaygınlaşmıştı. Bu adlar arasında tarihten alınma birtakım adlar da göze çarpıyordu. *Oğuz*, *Ertuğrul*, *Yıldırım*, *Yavuz* gibi. Soyadı kanununun çıkmasından sonra bir yandan bu eski adların sayısı artmış, bir yandan da yepyeni Türkçe adlar ve soyadları yaratılmıştır. Türkçe kök-

lerden Türkçe eklerle yapılan yeni soyadlarında *-sAl*, *-mAn* gibi ekler büyük bir sıklık kazanmıştır”.¹³⁴ *Oğuz*, *Korkut* gibi adların konulmasıyla Osmanlı İmparatorluğunda da onbeşinci yüzyılda benzer bir Türkçülük ‘Oğuzculuk’ akımının varlığı sezilmektedir.

Birçok dilin konuşulduğu bölgelerde yer adlarının da çokluk göstermesi doğaldır.¹³⁵ Peçeneklerden ancak özel adları, Kumanlardan özel adlarından başka çeşitli fragmanlarla bir derleme kalmıştır. Oysa varlıklarından ötürü Türkçe üç yüz yıl boyunca Karadenizin kuzeyinde konuşulan tek dil olmuştur. Gagauz yerinin *Tomay*, *Komrat* (< koñur at) gibi bazı yer adları Kıpçak kökenlidir. Ne yazık ki günümüzde Eski Türkçe kimi coğrafi adların yerine sıkça Rusçaları geçmekte: *Özü*, *İdil*, *Yayık* yerine *Dnyepr*, *Volga*, *Ural* denilmektedir. Bugün *Beç* değil, *Viyana*, *Erdel* yerine de sıkça *Transilvanya* denilmektedir.

Genel tasarımlar bir dilbirliğinden kimselerde aşağı yukarı aynı olan tasarımlardır. Değişik sözcükler değişik kişilerde özel birtakım tasarımların doğmasına, bunun yanı sıra, değişik duyguların uyanmasına, değişik çağrışımlara yol açabilir; *balık* sözcüğü bunun çok kullanılan bir örneğidir. Kişisel tasarımlarımız ve duygularımız açısından özel adlar çok değişik çağrışımlara yol açabilir. Özel adlara yakıştırılan olumsuz anlamlardan *Nataşa* kişi adının aşağılayıcı anlamlandırılması veya *Susurluk* yer adından türetilmiş olan *susurlukçu* gibi örnekler verilebilir.

Türk Eli anlamında Türkiye (Turchia) adı, batı (Macarlar ülkesi) ve doğu (Hazarlar ülkesi) olmak üzere Bizans kaynaklarında geçer. Orta - Asya ve Mısır Kölemenleri devleti de bu adla anılmıştır. Haçlı seferleri sırasında Selçuklu ülkesi de batılılarca Turchia diye adlandırılmıştır. Selçuklular, Ön Asya’ya *Rum* ‘Roma’, kendilerine de *Rum Selçukluları* derler-

di; bugün de kullanılan *Rumeli* yer adı bununla aşağı yukarı eşanlamlı. *Urmiye Gölü*, *Erzurum* adları da aynı kökendendir. Daha sonra Grekçe konuşanlara Rum denilmeye başlanmış.

Bir sözcüğün anlamı temel anlam ögesiyle olası çağrışımsal yan anlamlarından oluşur. Sözlük anlamı da denilen temel anlam ögesi bir ses birleşiminin yansıttığı ilk ve asıl kavramdır: *dil* (ağızdaki), *göz* ‘görme organı’ *kız* - ‘ısının artması’. Sözcükler çeşitli aktarmalarla yan anlamlar kazanabilirler. Sözcüklere çeşitli yan anlamları kazandıran aktarmalar başlıca dört doğrultuda olmaktadır: somuta eklenen yeni somut kavramlar: *terazi dili*, somuta eklenen yeni soyut kavramlar: bir iletişim dizgesi olarak *dil*, soyuta eklenen yeni somut kavramlar: *eğri* (matematikte doğru olmayan çizgi) ve örneği az soyuta eklenen yeni soyut kavramlar. Ayrıca, temel anlamla çeşitli yan anlamlarından başka bir sözcüğün üslup değeri, nasıl bir bağlamda kullanılacağı da sözcüğün anlam çerçevesine girmektedir.¹³⁶ Tasarımlar, genel, bir dilbirliğine özgü ve özel, kişiye özgü olanlar diye ikiye ayrılabilir. Yan anlamlarda sıkça görülen bir özellik duygu yüklü olmaları; örneğin yakın geçmişte *kızıl* ve *yoldaş* sözcüklerine yüklenen yan anlamlar bu sözcüklerinin kullanım sıklıklarını da azaltmıştır.

Sözcük anlamları başka bir dildeki karşılıklarıyla açıklanmak istendiğinde sözcük anlamlarının iki ayrı dilde genellikle yüzde yüz örtüşmediği görülür. Örneğin Türkçe *erkek* sözcüğünü İngilizcede *man* sözcüğü karşılar, öte yandan bu sözcük genelde insan anlamındadır. Yine İngilizcede konuşulan dil için *language*, ağızdaki dil için *tongue* sözcüğü kullanılır, ancak *anadili* sözcüğünün karşılığı *mother tongue*. İngilizcede sarı sözcüğünün karşılığı *yellow*, saç sözcüğünün de *hair*; açık renk saç için ancak *light hair* denilebilir. Küreselleşme, yani dünya dillerinde söz ve sözcük anlamlarının

birleşme eğilimi, alışılmamış bağdaştırmalarda: *soğuk savaş yılları* ve bir dizimde yan yana kullanılan sözcükler arasındaki ilişkilerde yani eşdizimlilikte de görülür.

Anlamları aynı veya birbirine çok yakın olan sözcüklere eşanlamlı denir; *gönder-*, *yolla-* gibi. Yabancı sözcüklerin kopyalanması ve yeni sözcüklerin oluşturulması eşanlamlı sözcük sayısını artırır. Ancak, yabancı sözcükler alıcı dilde bütüncül değil de parçalı eşanlamlılığa neden olurlar.¹³⁷ İstanbul Türkçesi dediğimiz standart dilin üst değişkesinde bu olgu çok yaygındır. *hakikat* yerine *gerçek* desek de, *hakiki* deri giyeriz. Yabancı eşanlamlı sözcükler öz sözcüklerin kullanım sıklığını azaltabilirler: *lider/önder*, *zehir/ağı*, *zayıf/arık*. *erte* yerine *sabah* denir; öte yandan *ertele-* ve *sabahla-* gibi türevler bulunmaktadır. Macarcaya da geçmiş olan ET *kép* ‘kalıp, resim’ bugün yalnızca *gibi* ‘eşi, benzeri’ sözcüğüyle dilbilgisi terimi *kip* biçimlerinde saklanmıştır. Eşanlamlı öz sözcük zamanla büsbütün dilden düşebilir. Ar. *asker* Türkçe *çeri* ve *sü* sözcüklerini düşürmüştür; *çeri* sözcüğü *yeniçeri*, *çeribaşı* gibi birleşiklerde; *sü* de bir dereceye kadar *subaşı* ve *subay*da kalmış denilebilir. *tolmaç* bir çok dile girmişken Türkçede *dilmaç* yerine *tercüman* kullanılır. Eski *ög*, *us*, *es* sözcüklerinin karşılادıkları kavramı bugün Arapçadan alıntı *akıl* karşılar. *ög* ve *us* anlam değişmesine de uğrayarak *öğren-* *uslu*, *uslan-* gibi sözcüklerde kalmış; *es* Kıpçakçada da kullanıldığı gibi Macarcaya da geçmiş. *Bor* veya *çakır* yerine *şarap* denir, çakırsa *çakırkeyif* sözcüğünde kalmış. *yeğni* veya *yüngül* yerine *hafif*; *vağlık* yerine *mendil* deriz.

Bir sözcüğe birden çok anlamın yüklenmesi anlam bulanıklığına neden olabilir. Eşanlamlı yabancı sözcükler dilde kullanım zenginliği yaratır gibi görünebilir, ancak yabancı eşanlamlı sözcükler kavram bulanıklığına ve gereksiz çokanlamlılığa yol açabilir.¹³⁸ İstanbul Türkçesinde bunun örnekleri çoktur.

ısır-/dala-/dişle- fiillerinin üçü de standart dilde anlam ayrıntılarıyla kullanıldığı gibi birbirinin yerine geçerler; *ısır-* yerine Azerbaycan'da *dişle-*, Gagauzlar'da *dala-* fiili kullanılır. Türkçede *sıçan* hem küçüğü hem büyüğü için kullanılmakta, standart dilde ise küçüğü *fare*, büyüğü *sıçan* adlanmaktadır. Yabancı sözcüklerin kopyalanması gibi yeni sözcük oluşturma akımı da eşanlamlı sözcük sayısını artırır. Türkçe Sözlük'te, hatta Tezcan'ın sözlüğünde yüzlerce bu gibi eş ve yakın anlamlılık örneği bulunabilir: *çağrı - davet, güvenli, güvenlik - emin, emniyet, faaliyet - etkinlik, çalışma, fayda - yarar, sonuç - netice, his - duygu, hususi - özel, umumi - genel, tedbir - önlem, teferruat - ayrıntı, yoksul - fakir, tebrik - kutlama, tamir - onarım, şahıs, şahsiyet - kişi, kişilik, sıhhat - sağlık, sene - yıl, sefer - yolculuk, kez, misafir - konuk, zayıf - arık, düş görme, düş kurma - rüya, hayal, zevk - tat, nihayet - son, nispet - oran, nefes - soluk, ziraat - tarım, zıt - karşıt, vefat - ölüm, hatıra - anı, kabahat - suç, kabiliyet - yetenek, harp - savaş, hat - çizgi, hata - yanlışlık, nehir - ırmak, çay, münasebet - ilgi, ilişki, müracaat - başvuru, mukayese - karşılaştırma, mesafe - ara, uzaklık, mesele - sorun, mesela - örneğin, matbaa - basımevi, matbu - basılı, kuvvet - güç, mana - anlam, mani - engel, ilave - ek, katma, ilim - bilim, şirket - ortaklık, şüphe - kuşku, ifade - anlatım, ihmal - savsaklama, kıymet - değer, tesir - etki, vazife - görev, ödev, vaziyet - konum, durum, unsur - öge, evvel - önce, elbise - giysi, hürriyet - özgürlük, idare - yönetim, tereddüt etmek - duraksamak, terk etmek - bırakmak, tertip etmek - düzenlemek, affetmek - bağışlamak, emretmek - buyurmak, telaffuz etmek söylemek, terbiye etmek - eğitmek, tercih etmek yeğlemek, temin etmek - sağlamak, asıl - kök, köken, cesur - yürekli, cevap - yanıt, cins - tür, defa, kere - kez, devam etmek - sürmek, fevkalade, harika - olağanüstü, lazım, lüzum - gerekli, gerek, lezzet - tat, imtihan sınav, isim - ad,*

işaret im, izah etmek - açıklamak, kader - yazgı, alinyazısı, kanun - yasa, kayıp - yitik, yitim, kıyafet - kılık, giysi, kusur - eksiklik, manzara - görünüş, masraf - gider, meclis - toplantı, mecmua - dergi, meçhul - bilinmeyen, meşhur - ünlü, muhafaza etmek - korumak, muhtelif - türlü, çeşitli, muntazam - düzgün, düzenli, müddet - süre, müdür - yönetici, müessese - kurum, mühim - önemli, mükafat - ödül, nasihat - öğüt, neşe - sevinç, noksan - seyahat - gezi, yolculuk, suni - yapay, suret - kopya, sürat - hız, teneffüs - solunum nefes - soluk, tenzilat - indirim, vasıta - araç, tasdik etmek - onaylamak, tavsiye etmek - salık vermek, hal - durum, hekim - doktor, ihtiyar - yaşlı, ikaz - uyarı, maalesef - ne yazık ki, ehliyetname - yetki, özellikle sürücü belgesi, siyasal, siyasi - politik, sanayi - endüstri, iktisat - ekonomi, sabretmek, tahammül etmek dayanmak, katlanmak, AT dözmek, inkar etmek - AT danmak vb.

metin ve mizah gibi sözcükler bile Türk dilbirliği üyelerinin tümü için ortak değil; Azerbaycan Türkçesinde ve Gagauzcada mizahın Rusçası kullanıldığı gibi eşkökenli *humor* sözcüğü Türkiye’de de görülmektedir. Standart dilin bisikletin veya flaşının halkça karşılıkları *tekerlek, tekerlekçi, yıldırım* olabilmektedir. TS ilk baskısındaki *yüngül* sonraki baskılardan çıkarılmış; Azerbaycan Türkçesinde *yüngül* sözü bugün de bulunmaktadır.

Önceleri yabancı sözcükler öz dildeki eşanlamlılarını unutturdukları gibi, bugün Türkçeleri yaygınlaşan eşanlamlı yabancı sözcüklerin kullanım sıklıklarının gittikçe azalması gözlemlenebilir. Sözcük ölümünün Türkçede aşınmaktan çok unutulma yoluyla olduğundan bunun doğal tepkisinin de dirilme olduğunu söyleyebiliriz.

Eşadlılık çokanlamlılıktan apayrı bir olgu olduğu halde birbirleriyle karıştırıldığı olmuyor değil. *gün* (güneş, gündüz, 24 saatlik süre) ve *yaşantı* (yaşanılan bir an, yaşanılan şart-

lar) çokanlamlılık, söylenişleri aynı, anlamları ayrı olan *yüz*, *yüz*, *yüz-*, *yüz-*, *kurum*, *kurum*, *kurum*, *büyü-*, *büyü* ise eşadlılık örnekleridir. *soy* 'sülale' sözcüğünün eşadlısı olan Dede Korkut'taki *soy soyla-* sözündeki *soy*, *sab* > *sav* 'söz' sözcüğünden gelir; *sav* ise anlam daralmasına uğrayarak bugünkü dilde 'ileri sürülen söz' anlamında ve *savcı* türevinde kalmıştır. Sözcük ancak bağlamıyla anlamlı olduğu için eşadlılık bir karışıklığa yol açmaz. *én* (genişlik) ve *eη* ('en iyi' gibi) açık ve kapalı e seslerinin ayırt edilmemesiyle *η>n* değişiminin standart Türkçede yarattığı eşadlılığa iyi bir örnektir. *saç/sac*, *at/ad*, *ot/od* ünlü uzunluklarının yitmesinden sonra eşadlılığı artırmıştır.

çiçek sözcüğü *gül* sözcüğünün üstkavramı, *gül* de *çiçeğin* altkavramı; *gül* ile *pat* ise koşut kavramlardır. Altkavramlar ikiden çok olmalı, **kısrakla öteki atlar* denilemez. Altanlamlılık gibi karşıt anlamlılık: *genç* - *yaşlı*, *büyük* - *küçük*, *ölü* - *diri*, *kadın* - *erkek* ve parça - bütün ilişkisi: *ağaç* - *orman* gibi anlam olguları gözlemlenebilir.

Anlam ağlarının öge çözümlemesinde akrabalık adları çok kullanılmıştır. Aşağıda kadın / erkek ve önceki kuşak veya yaşça büyük / sonraki kuşak, yaşça küçük gibi özellikler +/- işaretleriyle gösterilir:

<i>ana, anne</i>	++	<i>kaynana</i>	++
<i>baba</i>	- +	<i>kaynata</i>	-+
<i>teyze</i>	++	<i>enişte</i>	-+
<i>hala</i>	++	<i>kaym [birader]</i>	-±
<i>dayı</i>	-+ ,	<i>bacanak</i>	-±
<i>amca</i>	-+	<i>baldız</i>	+ - ±
<i>abla</i>	++	<i>elti</i>	+ - ±
<i>ağabey</i>	-+	<i>görümce</i>	+ ±
<i>kardeş</i>	± -	<i>yenge</i>	++
<i>oğul</i>	--	<i>gelin</i>	+ -
<i>kız</i>	+ -	<i>damat, güvey</i>	--

Dünürlükte yaş farkı kan akrabalığında olduğu kadar belirleyici değildir. Temel sözvarlığı içine girdiği halde akrabalık adlarında anlam kaymaları yaygındır. *hala* sözcüğü Arapça olup teyze anlamındadır. Nitekim Azerbaycan Türkçesinde sözcük bu anlamla kullanılır. Hala içinse Azerbaycan Türkçesinde *bibi* denilmektedir. Görümce için de baldız kullanılır. Güveye *küreken*, *yezne* denilir. *bacı qardaşda* yaş gözetilmez. Ana veya anne ve baba için *ana* ve *ata* kullanılır; Standart Türkiye Türkçesinde *ata* ancak *kaynata* sözcüğünde kalmıştır.

Yeni bir kavramın karşılığı olarak yeni bir sözcük türetilmediği gibi dilde var olana yeni bir anlam yüklenebilir. Anlam değişimleri genel olarak uzun bir süre içinde oluşur. *yıldız* sözcüğünün *film yıldızı*, *yıldız oyuncu*, *yıldız falı* veya *dalga* sözcüğünün *kısa dalga*, *orta dalga* gibi kullanımları, *ırkçılık* sözcüğünün çeşitli ayrımcılıklar yerine kullanılması anlam genişlemesi örnekleridir.

Genelleşmenin örnekleri çoktur: *jilet, giyotin, röntgen, konyak, şampanya, kolonya, dizel, nikotin, sandviç, pantolón, gravyer, boykot, lepiska, pastörize* gibi adlar birer özel ad iken genelleşmiş, bir tür adına dönüşmüşlerdir. *portakal* sözcüğü de *Portekiz* anlamlı özel addan gelmektedir. Bu ülke kanalıyla gelen meyvenin adı *portakalrengi* gibi yan renk adında da görülür. Genelleşme söz türetim yollarından biridir; böyle sözcükleri büyük harfle yazmağa çalışmamalıdır.

Anlam daralmasının örnekleri de çoktur. Şeftali, kayısı gibi meyvelerin genel adı olan *erik* standart dilde bugün bir tek bitkinin ve meyvesinin adıdır. *oğlan* ve *oğul* sözcükleri önceleri hem kız hem erkek çocuğu için kullanılırken onsekizinci yüzyıldan bu yana daralmış anlamıyla kullanılır. İstanbul Türkçesinde anlam daralması sıkça görülür; örneğin Türkçenin kullanıldığı her yörede, Rumeli, Anadolu ve Azerbaycan'da, çocuk anlamına gelen *uşak* sözcüğü standart dilde anlam daralmasına uğramıştır.

Çeşitli anlam kaymaları yaygındır: temel anlamı 'gezgin' olan *turist* sözcüğü yabancı veya kaçak anlamında kullanılır. *subay* sözcüğü Azerbaycan Türkçesine Moğolcadan girmiş olup bekâr anlamındadır. Türkiye Türkçesindeki *subay* sözcüğü ise *sübey, sübaşı* örneklerince düşünülmüştür. *kelime* veya *sözcük* yerine *terim* diyenler oluyor.

Türk sözcüğü gibi, Oğuz, Kıpçak, Türkmen sözcükleri de günümüzde olduğu gibi çağlar boyunca çok çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. İlk kez Orhon yazıtlarında görülen türk sözcüğü boybirliği başındaki soylular anlamından ulus adına dönüşmüştür. Eski Türkçede yönler renklerle belirtiliyordu: ak 𐰇, kara, 𐰚, gök 𐰚, kızıl 𐰚. Bugün Göktürklerden, Göktürk devletinden söz ediliyorsa da Kök Türk adında eski bir Türk boyu yoktur; kök türk batıdakilere göre doğuda egemen olan yönetici topluluk anlamına gelirdi. Türk sözünün bugünkü

anlamını kazanması ancak sözü edilen devletin yıkılışından sonra olmuştur;¹³⁹ nitekim ondördüncü yüzyıl yazarlarından Şeyhoğlu élim türkdür, dilüm türkdür diyebilmektedir.

ogur, *oguz* sözcükleri boybirliği anlamından belirli boy-
ların adına dönüşmüşlerdir. Çağdaş Türklüğün oluşmasında
pek önemli öge olan, dokuzuncu - onbirinci yüzyıllarda Aral
çevresinde yabgu yönetiminde yaşadıklarını gördüğümüz
Oğuzlar bunun bir örneği; tarihteki karabörklü / karakalpak
/ karapapak'ların adı da benzer bir anlam kayması örneği-
dir. Oğuz Türkleri, Oğuzca bugün tarih ve dilbilimi terim-
leri olarak kullanılmaktadır. Yarıgöçebe yaşayışını sürdüren
bütün Oğuz Türklerine Türkmen deniliyordu. Daha sonra
yerleşikliğe geçen Türkmenlere yalnızca Türk denilmeye
başlandı. Onaltıncı yüzyılda yarı göçebe olarak yaşayan Türk
boyları Türkmen ve Yörük adları ile anılırdı. İkili adlandır-
ma etnik bir ayrılığı belirtmezdi. Türkmenler Kızılırmak'ın
doğu ve güneyindeki bölgelerde bulunurlardı, Yörüklerse
Anadolu'nun batısında bulundukları gibi bilindiği üzere
Rumeli'nin çeşitli yerlerinde yurtlandırılmışlardır. Bugün
ise, Anadolu'da Türkmen adının Alevi kavramıyla özdeş-
leştirildiği durumlar görülebilir. Irak ve Suriye Türkmenle-
riyle Türkmenistan, İran ve Afganistan Türkmenleri bu adı
günümüzde kullanmaktadırlar. Türki - Türkü dil adı olarak
bugün de kullanılmakta; eşkökenli türkü ise yır sözcüğünün
kullanım alanını daraltmıştır.

Selçuklu atabeg soylarından *Böriler* (1104 - 1154), adla-
rını kurucusu *Toktekin*'in *Böri* adlı oğlundan almıştır. *börü*
bugünkü Oğuzcada ölmüş; *börü* yerine *kurt*, *canavar*, *yaba-*
nı gibi adlar geçmiştir. Latincesi, İngilizcesi *millet* olan *darı*
Türklerin eskiden beri tanıdıkları bir tahıl bitkisidir; bugün-
kü *darı* ve *tarla* sözcükleri ortak kökün türevleridir. Daha
sonra ise Yeni Dünyadan gelen, Latincesi *ze*, İngilizcesi *corn*

olan başka bir tahıl bitkisine darıya benzetilerek *mısır darısı* adı verilmiş. Aynı bitkiye örneğin İtalyancada ‘Türk buğdayı’ denir. Darı tarımı azalınca mısır darısı adı kısalıp mısır veya darı sözcükleri tek başına bu yeni bitkiyi anlatır olmuşlardır. Başka bir eksilti örneği *hurma* ve *trabzonhurması* meyve adlarının kullanımında görülebilir.

Deyimlerin kullananlarca anlamsız kalıplara dönüştüğü olur: gürbüz çocuk için *tosun gibi* diyen tosunun ne olduğunu bilmeyebilir. Deyimlerin şarkı sözlerinde papağan gibi sıralanması da benzer bir örnek olarak gösterilebilir. Yerli-leştirilmede ise, yabancı adların uyandırdığı çağrışımlar yerli sözcüklerle birleştirilir: *demirhindi*, *gardolap*, *mercanköşk*, *atlıkarınca* gibi.

SONNOTLAR

- 1 Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri.
- 2 AbulFaraç c. 1, 292 - 3.
- 3 Golden, Peter B. (1996), 97 - 107. Bugünkü Karakalpaklar bunlarla ilgisi olmayan bir topluluktur.
- 4 Donald Edgar Pitcher: An Historical Geography of the Ottoman Empire. Leiden, E. J. Brill, 1972. XVII. harita; The Bysantine Empire Compared with the Empire of Mehmed II.
- 5 A. Straşimirov: Biblioteka za učenika. Sofya 1985, 264. sayfadan alıntı; çeviren Zeynep Zafer.
- 6 Kemal Karpat: Ottoman population 1830 - 1914; Demographic and Social Characteristics, Madison 1985.
- 7 E. H. Sturtevant. TE, 37.
- 8 İmer, Dil ve Toplum, 44, Çağlar König, Toplumdilbilim açısından 'Dil' ve 'Dil Türleri', 59 - 70.
- 9 Sözvarlığı bölümünün anakaynaklarından Nuran Tezcan'ın sözlüğü de kısmen bu toplumsal ağzın sözdağarcığını yansıtır; dolayısıyla tümüyle Türk dilbirliğinin ortak sözvarlığı değildir.
- 10 İmer'in (Dil ve Toplum) aktardığı biçimle, 49. s
- 11 Németh, Gy, Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine, 161.

- 12 İmer, Dil ve Toplum, 49 - 50.
- 13 Güray Çağlar König, Toplumdilbilim açısından 'Dil' ve 'Dil Türleri', 59 - 70.
- 14 Güray Çağlar König, Dil ve Cins: Kadın ve Erkeklerin Dil Kullanımı, 25 - 36.
- 15 J. Aarssen, A. Backus, 1996.
- 16 HYD, 81. anadili, anadil değil!
- 17 Korhonen, 122 - 140.
- 18 Friedman, 1982.
- 19 TE, 238. - 264. ve 352. - 367. Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü, 18. - 27. TDÜİ, 77.
- 20 TE, 291 - 293. (Doerfer'in bir yazısının çevirisi.)
- 21 Aynı yer
- 22 CIA yıllıklarından.
- 23 Banguoğlu, Tahsin. 1987, 223.
- 24 Değişik bir örnek: Demirkapı denilen yere yakın, Tuna'nın bir adası olan Adakale'nin Türk halkı barış yapılırken unutulduğundan yüzyıllarca kendi halinde yaşamış, ta ki Çavuşesku onları sürgün etmişti.
- 25 TDÜİ 77.
- 26 Adalı, 1979.
- 27 Korhonen 1994.
- 28 Saleh Muhammedoğlu (Aliev). 1998
- 29 Doerfer. Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu. TDAY 1980 - 1981 (1 - 16.), 16.
- 30 HYD, 102.
- 31 Banguoğlu. Eski Türkçe Üzerine. 13.3.1962 günü Robert College'de verilen konferansın metni. TDAY 1964, 77 - 84
- 32 TD 44.
- 33 Burada verilen sayılar çeşitli kaynaklardan derlenmiş olup gerçek durum Halaçça gibi az sayıda konuşuru olan diller için fazla iyimser de olabilir.
- 34 Timur Kocaoğlu

- 35 TD, 112. s.
- 36 Gerhard Doerfer. İran'da Türkler. Türk Dili, Sayı 431 Kasım 1987. 23.11.1987 Türk Dil Kurumunda yapılan konuşmanın metni. G. Doerfer. Die Stellung des osmanischen im Kreise des oghusischen und seine Vorgeschichte. Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft, Teil I / hrsg. von György Hazai. - Wiesbaden: Harrassowitz; Budapest: Akad. Kiadó, 1990., 13-34. s.
- 37 András Róna – Tas, On the Development and Origin of the East Turkic “Runic” Script, Acta Orientalia XLI.1987. András Róna – Tas, An Introduction to Turkology. Szeged 1991. S. Ya. Bayçarov. Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri. Çeviren Muvaffak Duranlı. KBY 1684. Ankara, 1996.
- 38 György Györffy, János Harmatta. Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében. Honfoglalás és nyelvészet. 145. - 162.; 69. sayfadaki harita da bu kaynaktan yararlanılarak hazırlandı.
- 39 Bir paradoks olarak, Uygurların kalıp baskı yöntemiyle bastıkları son kitap 1687 yılında çıkmıştır.
- 40 Hamid Nutki, Yazı gaydaları (imla kılavuzu). Varlık 1365/1987, sayı 9 - 10/91 - 92. 3. - 63. s. Ayrıca kitap halinde: Yazı gaydaları (imla kılavuzu). Tehran, 1365/1987.
- 41 Mustafa Argunşah. Gagauz Türklerinin kullandığı alfabeler. Türk Dili 513, 1994. Dionis Tanasoğlu. Komrat kalkıntısı - 90 yıl (1906 - 1996). Ana Sözü 3 - 4 (327 - 328) 30.1.1996.
- 42 A. B. Ercilasun. Latin alfabesi konusunda gelişmeler. Türk Dili 523, Temmuz 1995.
- 43 Anzerlioğlu, 2002.
- 44 Lars Johanson, Nurettin Demir. E - sesinin Türk Latin abeceleriyle gösterilmesi hakkında. TDA 4 (1994), 173 - 178.
- 45 TD, 14 - 43.

- 46 Birçok araştırmacı orta dönemi onbirinci yüzyılda başlatır.
- 47 J.Németh. Osmanlı Türk Dili Tarihi Araştırmalarının Yeni Yolları. TDK Bilimsel Bildiriler 1957, 1 - 14.
- 48 Peter Golden. Hazarların Dili. TDAY 1971. 147 - 157.
- 49 İsen, Mustafa (1997), 173-4.
- 50 Tekin, Şinasi, olga - bolga..., 69
- 51 Ömer bin Mezid, Mecmua'atü'n - nezair. Metin - Dizin - Tıpkıbasım. Hazırlayan Mustafa Canpolat. TDK 500. Ankara, 1995.
- 52 Alpay Kabacalı. Türk Kitap Tarihi. İstanbul, 1989.
- 53 Sertkaya 2001, Semih Tezcan. En Eski Türk Dili ve Yazını. Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe. TTK, Ankara, 1994. 271 - 325.
- 54 Eski çağların kam - şamanın öteki dünyaya geçip dönme motifi: İlhan Başgöz. Dream Motif and Shamanistic Initiation. Reprinted from Asian Folklore Studies No. 1, 1966.
- 55 Ahmet B. Ercilasun. Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler. TDAY 1986, 13 - 16.
- 56 Orhan Şaik Gökyay yayınında.
- 57 Fahrettin Kırzioğlu. Köroğlu Boylarında Oğuz Düzeni Sayısı. Reşit Rahmeti Arat İçin. TKAE, Ankara 1966, 323 - 330.
- 58 Osman Sertkaya. Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri. TDDE 18, 133 - 138; 19, 171 - 184; 20, 157 - 184; 22, 169 - 189.
- 59 Doerfer, HTS, 23.
- 60 Elvira Grunina, TDK Bilimsel Bildiriler 1972. 65 - 71.
- 61 Peter Golden. Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni bir Bakış. Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988. TDK 655. Ankara, 1996. 47 - 63.

- 62 Tekin, Şinasi, 1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga - bolga' Sorunu. TDAY 1973 - 74. 59 - 157.
- 63 Şecere i Terakime. Haz. Zuhul Kargı Ölmez. TDAD 3. Ankara, 1996. 264.
- 64 Gaspıralı, 2004.
- 65 Sadoğlu, 2003.
- 66 TDÜİ, 217.
- 67 Kahraman, 2002
- 68 Aynı yer.
- 69 Hudiyev, 1988.
- 70 Harun Güngör, Mustafa Argunşah. Gagauzlar
- 71 Ercilasun, Ahmet B, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara, 2004, 433 s.
- 72 György Hazai. Türk Dilinde Tarihsel Gelişme Dönemleri, 58. ; Türk Dilinin Gelişiminde Ondördüncü Yüzyılın Yeri, 64.
- 73 G. Hazai. Türk Dilinin Gelişiminde Ondördüncü Yüzyılın Yeri, 66.
- 74 Talat Tekin. Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. TDAD 13. Ankara, 1995.
- 75 Emine Yılmaz Ceylan. Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü. TDA 1, 1991. 151 - 165.
- 76 KDTSS. 20.
- 77 Doğan Aksan. İstanbul ağzı üzerine gözlemler. 5. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23 - 28 Eylül 1985. İstanbul, 1985.
- 78 Karahan, 115.
- 79 ET ve EO için: M. Mansuroğlu. Das Altosmanische. Philologiae Turcicae fundamenta 1. Wiesbaden 1959., 161 - 182. Türkçesi: Tarihi Türk Şiveleri. TKAE. Faruk Timurtaş. Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri. TM XVIII. İstanbul 1976. 331 - 368. Faruk Timurtaş.

Eski Türkiye Türkçesi. XV Yüzyıl. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 2157. İstanbul 1977. Kemal Eraslan. Eski Türkçede İsim - fiiller. İÜY. Orta Kıpçakça için Ali Fehmi Karamanlıoğlu. Kıpçak Türkçesi Grameri. TDK 579. Ankara, 1994.

80 Doerfer, HTS 31.

81 Memmed Tağı Zehtabi. İran türkcesinin sarfı. 1976.

82 - G - > - Ø - , - G > - Ø değişimleri için Doerfer, HTS 33.

83 Şirəliyev, 204, 1. §.

84 Əzizov, a. g. m.

85 Şinasi Tekin. Eski Türkçe. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara 1976, 142 - 192.

86 Doerfer, İran'da Türkler, Türk Dili, Sayı 431 Kasım 1987

87 L. A. Pokrovskaya, Grammatika Gagauzskogo yazıka. Kişinev, 1990.

88 L. A. Pokrovskaya. Sabaa Yıldızı 1, 1996, 62.

89 Əzizov, a. g. m.

90 Ahmet Caferoğlu. 'Anadolu ve Rumeli Ağızları Araştırmalarının Bugünkü Durumu' Bilimsel Bildiriler 1957, 65 - 70, Ankara, 1960.

91 Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni, TDKY 697, 89-96. s.

92 HTS, 25 s.

93 Doerfer, Temel Sözcükler..., 2. s.

94 Osman Nedim Tuna. Ebi Verdi. TDAY 1984, 115-145. s.

95 Timur Kocaoğlu, Bugüne Kadar Az Tanınan Harezm Türk Edebi Dili ve Özellikleri 5, Milletler Arası Türko-loji Kongresi, 1985, Timur Kocaoğlu, Türk Diline Sos-yo - Politik Bir Bakış, Türk Dili, 548, Ağustos 1997, 113 - 121.

96 TE

97 Cevad Hey'et, "Horasan Türkçesi", Anayurttan Atayur-da Türk Dünyası, sayı: 5, S.22. Doerfer, G., "The Turcic

languages of Iran”, The turkic languages, (yay.: Lars Johanson ve Eva A. Csato), Routledge yayınevi, London ve New York, s.275.

- 98 (Cagataische Sprachstudien, Leipzig, s. 6)
- 99 Böyük Resuloğlu, Güney Azərbaycanda türk lehçeleri, Yaz 1995. Resuloğlu araştırması hakkında şunları söyler: “Dilci olmadığımı göre bu araştırmanı elmi aparmaq imkanım yox idi. Amma bir meseleye inanırdım, Güney Azərbaycanda bu güne kadar bizim milli varlığımızın muxtelif sahelerinde heç bir emeli-elmi tedqiqat aparılmadığına göre benim ortaya çıxartdığım lehçe ferqleri elmi bakımdan düzgün olmasa bele, gelecekte elmi tedqiqat ve araştırmaların aparılması üçün bir ışıq yolu gösterecekdir.”
- 100 Ezizov, a. g. m., Cevat Heyet. Tebriz lehçesi hakkında (M. Mahmudov’un yazısı (1988) üzerine). Varlık 72-1, 1989.
- 101 Sadettin Buluç. Mendeli (Irak) Ağzının özellikleri. Bilimsel Bildirler 1972, 181-183. s. Sadettin Buluç. Tellafer Türkçesi Üzerine. TDAY 1973-74. TDÜİ, 111-124 s.
- 102 Mehmet Şandır. Bayır-Bucak Türkleri (Suriye’de yaşayan Türkler). Yesevi 26, Şubat 1996.
- 103 Karahan, 56. s.
- 104 Karahan, 181. s., Korkmazx.
- 105 Ahmet B. Ercilasun. Kars İli Ağızları. Gazi Üniversitesi Y. 29. Ankara, 1983.
- 106 Karahan, 98. s. k>c değişimine Azerbaycan’da Nahçıvan ağzında da raslanır: Şireliyev, 200. s.
- 107 Bulgaristan Türk... s. 161 (Vural Yıldırım’ın çevirisi): Osmanlı Türk... s. 14. Türkçe çevirinin 160. sayfasında bir dizgi yanlışı var; kuzeybatı olacağı yerde kuzeydoğu denmiş.

- 108 Németh. Osmanlı Türkçesi..., 12. s. Victor A. Friedman. Balkanology and Turkology: West Rumelian Turkish in Yugoslavia as Reflected in Prescriptive Grammar. Amsterdam 1982. 33 s.
- 109 György Hazai. Türk Dilinde Tarihsel Gelişme Dönemleri. TDK Bilimsel Bildirel 1963, 57-60. s.
- 110 Karahan, 115. s.
- 111 G. Doerfer. Das Gagausische, PhTf.I. 260-71. Edward Tryjarski. Balkan Dialects. HTS 414-453.
- 112 HTS 432.
- 113 György Hazai. Rodop Türk Ağızları. Bilimsel Bildiriler 1957. 127-130. s.
- 114 Şireliyev, 202. s., 12§.
- 115 HTS 437.
- 116 L. A. Pokrovskaya. Sovremenniy gagauzskiy yazık, s. (kurs lektsiya) Komrat, 1997. 32-41. s.
- 117 KDTSS, 18.
- 118 KDTSS; cümle örnekleriyle de bu bölümün başlıca kaynağıdır.
- 119 Ömer Demircan. Türkçenin Seseşizimi. 137.
- 120 KDTSS, 26 , Talat Tekin: Türkçede Kelime Vurgusu. DA 1991.
- 121 Bağlama ünlüsü ve geçiş ünsüzü yeterli açıklama yolu olmayabilir. Banguoğlu, düşmeli eklerden söz eder.
- 122 Oya Adalı. 18. - 27. ,
- 123 Adalı, 15.
- 124 Kamile İmer. Türkçenin Sözvarlığındaki Yeni Öğeler DA 1991.
- 125 Bu konuda Ahmet Bican Ercilasun'un Türk Gramerinin Sorunları konusunda düzenlenen toplantıda okunan 'Türkçede emir ve istek kipi üzerine' bildirisiyle bildiri üzerindeki tartışma sorunu aydınlatır. bkzn. Türk Gramerinin Sorunları. TDK 600. 61 - 72.
- 126 P. Kay, B. A. Berlin. Basic Color Terms, 1969.

- 127 İmer, Yeni Öğeler...
- 128 HYD, 343 - 346.
- 129 Göz, İlyas, 2003. Birinci baskı hazırlandığı sırada ETD'den başka bir sıklık sözlüğü olmadığı için bu eserden alınmış olan sonraki örnekler olduğu gibi bırakıldı.
- 130 Göz, İlyas, 2003. Birinci baskı hazırlandığı sırada ETD'den başka bir sıklık sözlüğü olmadığı için bu eserden alınmış olan sonraki örnekler olduğu gibi bırakıldı. Günay Karaağaç. Türkçe ve Komşuları. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi V. İzmir, 1989. 67 - 80.
- 131 TS 88, XIX.
- 132 Németh'in bir yazısı üzerine Hasan Eren'in Türk Dili dergisindeki tanıtma yazısı: Türk Dili 1955, 716 - 718.
- 133 Hasan Eren: Türkçede doublet örnekleri. Türk Dili 523, temmuz 1995.
- 134 HYD, 429; Dron, İ. V. Kuroglo, S. S. Sovremennaya Gagauzckaya toponimiya i antroponomiya. Kişinev, 1989.
- 135 Emine Gürsoy - Naskali. Türkçede Kedi İsimleri. TKA 1994Ankara 1996., 181 - 193.
- 136 Hasan Eren, Türk Dilinin Kurucusu ve Kurtarıcısı Atatürk, Türk Dili S. 467, 248. Ankara 1990. Ayrıca Saim Sakaoğlu. Türkçede Soyadları. 1979, 375. - 422. Oğuz Yorgancıoğlu. Kıbrıs Türklerinde İsim ve İsim Verme Yolları, Soyadı Alma Yöntemleri. Kıbrıs Araştırmaları Dergisi 2 (2) 1996. İrfan Morina. Prizren'de Türkçe Soyadların Kökeni. V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri. Ankara, 1997. 129. - 150, Aydın Paşa. Azerbaycan şehs adları. Bakı, 1996.
- 137 Türker Acaroğlu: Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara, 1988. Eziz Elekberli. Qedim türk - oğuz yurdu - "Ermenistan". Bakı, 1994.
- 138 HYD, 504. s.

- 139 Mehmet Demirezen, Türkçeye İngilizceden geçen sözcükler ve eşanlamlılık. DA 1991.
- 140 Demirezen, aynı yer.
- 141 Németh, Osmanlı Türk..., Semih Tezcan. Gibt es einen Namen Kök - Türk wirklich? Türkischen Sprachen und Literaturen. Wiesbaden, 1991. 357 - 375.

KISALTMALAR

AT	Azerbaycan Türkçesi
AÜDTCFY	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını
DA	Dilbilim Araştırmaları
ET	Eski Türkçe
ETD	Nuran Tezcan. Elementarwortschatz Türkisch - Deutsch. Harrassowitz, Wiesbaden 1988.
HTS	Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft. Teil I / hrsg. von György Hazai. Wiesbaden, Harrassowitz Budapest Akad. Kiado, 1990.
HYD	Doğan Aksan. Her Yönüyle Dil. TDK, Ankara, 1995.
İÜY	İstanbul Üniversitesi Yayınları
KBY	Kültür Bakanlığı Yayınları
KDTSS	İclâl Ergenç. Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü. TDAD 8. Ankara, 1995.
EO	Orta Oğuzca veya Ercilasun 2005'te Eski Oğuzca
R	Böyük Resuloğlu, Cənubi Azərbaycanda Türk ləhcələri, yaz 1995.
TD	Talat Tekin, Mehmet Ölmez. Türk Dilleri. TDAD 20. Ankara, 1995.

TDA	Türk Dilleri Araştırmaları
TDAD	Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi
TDV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDED	Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TDÜİ	Ahmet B. Ercilasun. Türk Dünyası Üzerine İncelemeler. Ankara, 1993
TE	Talât Tekin. Türkoloji Eleştirileri. Ankara, 1997
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	Türkiyat Mecmuası
TS	Türkçe Sözlük
TT	Türkiye Türkçesi, İstanbul Türkçesi
TTK	Türk Tarih Kurumu

HARİTA AÇIKLAMALARI

1. Harita: Dördüncü ve beşinci yüzyılda Bulgartürklerinin göç yolları ile Türk kağanlığının sınırları.s.10
2. Harita: Büyük Bulgaristan, Tuna ve İdil Bulgarları, Hazar Devleti. s.12
3. Harita: Onuncu yüzyılın başı; Peçenek boyları. s. 14
4. Harita: Onbirinci yüzyılın sonu. s.18
5. Harita: Ondördüncü yüzyılın başında beylikler ve boyarlıklar: 1. Karaman, 2. Çandar, 3. Osman, 4. Germiyan, 5. Hamit, 6. Teke, 7. Menteşe, 8. Aydın, 9. Saruhan, 10. Karesi oğulları, 11. Dobruca despotluğu, 12. Tırnova, 13. Vidin boyarlığı. s.25
6. Harita: Onbeşinci yüzyılın ortasında Osmanlı ülkesi. s.28
7. Harita: Eski Türk oymayazılarının bulunduğu yerler. s. 82
8. Harita: Oğuz diyalektlerinin dağılımı. s. 100

KAYNAKLAR

Aarssen J., A, **Backus Turks van de straat – Sokaktaki Türkçe**, Prometheus, Amsterdam, 1996.

Abul Faraç, , c, 1, 292 - 3, TTK, Ankara.

Acaroğlu, **Türker, Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, Ankara, 1988.

Adalı Oya, **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, TDK, Ankara, 1979.

Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni, TDKY 697, Ankara, 1999.

Ahmet Cevdet Paşa - Fuat Paşa, **Kavâ'id-i Osmaniyye**, (hızl) Nevzat Özkan, TDK, Ankara 2000.

Akalın, Mehmet (çeviren), **Tarihi Türk Şiveleri** TKAey, Üçüncü baskı, Ankara, 1998.

Aksan, Doğan, **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi** AÜDTCFY, Ankara. 1971.

Aksan, Doğan, **İstanbul ağız üzerine gözlemler**, 5, Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 23 - 28 Eylül 1985, İstanbul.

Aksan, Doğan, **Her Yönüyle Dil**, (üç cilt 1977 - 82, üçü bir arada TDK, Ankara 1995. (=HYD).

Aksan, Doğan, Neşe Atabay, İbrahim Kutluk, Sevgi Özel, **Sözcük Türleri**, TDK, Ankara 1983.

Ali - Şîr Nevâyî, **Muhâkemetü'l - Lügateyn**, (hızl,) F, S, Barutçu - Özönder, TDKY 656, Ankara, 1996.

- Ana Sözü**, 25,9, 1993, 3, s. İşaret eden Mustafa Argunşah
Anzerlioğlu, Yonca, **Karamanlı Ortodoks Türkler**, İstanbul, 2002.
- Argunşah Mustafa, **Gagauz Türklerinin kullandığı alfabeler**, Türk Dili 1994, 513.
- Ata, Aysu, Harezmi – **Altın Ordu Türkçesi**, İstanbul, 2002.
- Atabay, Neşe, Sevgi Özel, Ayfer Çam, **Türkiye Türkçesinin Sözdizimi**, TDK, Ankara 1981.
- Azerbaycan dilinin dialektoloji atlası**, Bakı, 1990.
- Bainbridge, Margaret, (ed,) **Dünya’da Türkler**, İstanbul, 1995.
- Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni**
20 - 24 Nisan 1998 Bildiriler TDK, Ankara, 1999.
- Banguoğlu, Tahsin, **Eski Türkçe Üzerine**, 13,3,1962 günü Robert College’de verilen konferansın metni, TDAY 1964, 77 – 84.
- Banguoğlu, Tahsin, **Oğuzlar**, TDAY,
- Banguoğlu, Tahsin, Dergah Yayınları **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisindeki Anadolu ve Rumeli ağzları hakkındaki yazısı**.
- Banguoğlu, Tahsin, **Türkçenin Grameri**, İstanbul, 1974.
- Banguoğlu, Tahsin, **Dil Bahisleri**, İstanbul, 1987.
- Başgöz, İlhan, **Dream Motif and Shamanistic Initiation**, Reprinted from Asian Folklore Studies No, 1, 1966.
- Bayatlı, Hidayet Kemal, **Irak Türkmen Türkçesi**, TDK, Ankara, 1996.
- Bayçarov, S. Ya., **Avrupa’nın Eski Türk Runik Abideleri, Eski Türk Runik Yazısının Kuzey Kafkasya Bölgesinin Volga - Don ve Tuna Bölgeleriyle İlişkisi**, Çeviren Muvaffak Duranlı, KBY, Ankara 1996.
- Bozkurt, Fuat, **Kabil Avşar Ağzı**, TDAY 1977, 205 – 261.
- Buluç, Sadettin, **Mendeli (Irak) Ağzının özellikleri**, Bilimsel Bildiriler 1972, 181 – 183.
- Buluç, Sadettin, **Tellafer Türkçesi Üzerine**, TDAY 1973 – 74.

- Caferoğlu, Ahmet, **Anadolu ve Rumeli Ağızları Araştırmaları-nın Bugünkü Durumu, Bilimsel Bildiriler** 1957, 65 – 70.
- Caferoğlu, Ahmet, **Türk Dili Tarihi**, İstanbul, I 1964, II 1969.
- Canpolat, Mustafa, Ömer bin Mezid, **Mecmua'atü'n-nezair**, Metin - Dizin - Tıpkıbasım, TDK, Ankara, 1995.
- Ceylan Yılmaz, **Emine Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü**. TDA 1, 1991. 151 - 165.
- Ceylan, Emine, **Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi**, TDK, Ankara 1997.
- Çağlar König, Güray, **Dil ve Cins, Kadın ve Erkeklerin Dil Kullarını**, DA 1992, 25 – 36.
- Çağlar König, Güray, **Toplumdilbilim açısından 'Dil' ve 'Dil Türleri' Kavramları Üzerine**, DA 1991, 59 – 70.
- Dallı, Hüseyin, **Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağızları Üzerine Araştırmalar**, TDKY, Ankara 1991.
- Demircan, Ömer, **Türkçenin Sessizimi**, İstanbul, 1996.
- Demirezen, Mehmet, **Türkçeye İngilizceden geçen sözcükler ve eşanlamlılık**, DA 1991.
- Doerfer, Gerhard, **Das Gagausische**, PhTf I, 260 - 71,
- Doerfer, Gerhard, **Das Krimtatarische**, PhTf I, 369 - 390, çeviren Şükrü Akalın, Türk Dünyası Araştırmaları V 94, 1994.
- Doerfer, Gerhard, **Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu**, TDAY 1980 – 1981, 1 – 16.
- Doerfer, Gerhard, **İran'da Türkler**, Türk Dili, Sayı 431 Kasım 1987, 241 - 251, (23.11.1987 Türk Dil Kurumunda yapılan konuşmanın metni).
- Doerfer, Gerhard, **Die Stellung des osmanischen im Kreise des oghusischen und seine Vorgeschichte**, Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft, Teil I / hrsg, von György Hazai, Wiesbaden, Harrassowitz; Budapest, Akad, Kiadó, 1990, 13 - 34, s, (=HTS)
- Doerfer, Gerhard, **Die Sprache Gadais, Symbolae Turcologiae**, Uppsala, 1996, 71 – 76.

Dron, İ, V, S, S, **Kuroglo, Sovremennaya Gagauzckaya toponimiya i antroponomiya**, Kişinev 1989.

Ələkbərli, Əziz, **Qedim türk - oğuz yurdu** - “Ermənistən”, Bakı, 1994.

Eraslan Kemal, **Eski Türkçede İsim** - fiiller, İÜY,

Ercilasun Ahmet B, Kars İli Ağızları, GÜY, Ankara 1983.

Ercilasun Ahmet B, **Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler**, TDAY 1986, 13 – 16.

Ercilasun, Ahmet B, (başkanlığında) **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, KBY, Ankara, 1992.

Ercilasun, Ahmet B, **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Ankara, 1993.

Ercilasun Ahmet B, Latin alfabesi konusunda gelişmeler, Türk Dili 523, Temmuz 1995.

Ercilasun Ahmet B, ‘**Türkçede emir ve istek kipi üzerine**’, Türk Gramerinin Sorunları, TDK, 61 – 72.

Ercilasun, Ahmet B, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara, 2004.

Eren, Hasan, **Türk Dilinin Kurucusu ve Kurtarıcısı Atatürk**, Türk Dili, 467, 1990, 248.

Eren, Hasan, **Türkçede doublet örnekleri**, Türk Dili 523, Temmuz 1995.

Eren, Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara, 1999.

Ergenç, İclal, **Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü**, TDAD, Ankara, 1995.

Ergin, Muharrem, **Kadı Burhaneddin Divanı**, İÜEFY, İstanbul, 1980.

Əzizof, Elbrus, **Diyalektoloji atlas** (tanıtma yazısı), Ədəbiyyat Gazeti 3, 1992 (2802),

Fərzanə, M, A, **Məbani zəbani Azərbaycan**, Tehran.

Forrai Sándor, **Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig**, Lakitelek, 1994.

- Friedman, Victor A, **Balkanology and Turkology**, West Rumelian Turkish in Yugoslavia as Reflected in Prescriptive Grammar, Rodopi; Amsterdam, 1982, 1 – 33.
- Gaspıralı İsmail, haz. Yavuz Akpınar, **İsmail Gaspıralının Fikrî Eserleri**, İstanbul, 2004.
- Gemalmaz, Efrasiyap, **Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi** Erzurum, 1998.
- Gılıbov, Gılib D, **Turska gramatika Sofiya**, Grammatika na turskiya yezik, Sofiya.
- Golden, Peter, **Hazarların Dili**, TDAY 1971, 147 – 157.
- Golden, Peter, **Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni bir Bakış, Uluslararası Türk Dili Kongresi** 1988, TDK, Ankara, 1996, 47 – 63.
- Golden, Peter, **The Çernii Klobouci, Symbolae Turcologiae**, Uppsala, 1996, 97 – 107.
- Göz, İlyas, Yazılı **Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü**, TDK, Ankara, 2003.
- Grunina, Elvira, XIII - XIV Yüzyıl Anadolu Anıtlarının Dili Üzerine, TDK Bilimsel Bildiriler 1972, 65 – 71.
- Güngör, Harun, Mustafa Argunşah, **Gagauzlar**, İstanbul, 1998.
- Gürsoy - Naskali, Emine, **Türkçede Kedi İsimleri**, TKA 1994, Ankara, 1996.
- Györffy György, **Az avarok nyelve, Honfoglalás és nyelvészet**, Budapest, 1997, 141 - 144.
- Györffy György, **Harmatta János, Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében**, Honfoglalás és nyelvészet, Budapest, 1997, 145 - 162.
- Hablemitoğlu, Necip, **Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri** 1905 - 1917, Ankara, 2005.
- Hacıyev, Tofiq, **Azerbaycan edebi dili tarihi** (teşekkül dövrü) (tedris vesaiti) Bakı, 1976.
- Hacıyev, Tofiq, **Nizami Cəfərov, Türk Dili**, 10 - 11 siniflər üçün dərslik, Öyrətmə nəşriyyatı, Bakı, 1994.

- Hafuz, M, E, Russko - **karaimskiy slovarı**, Krımskiy dialekt, Moskova, 1995.
- Hazai György, **Rodop Türk Ağızları**, TDK Bilimsel Bildiriler 1957, 127 – 130.
- Hazai György, **Türk Dilinde Tarihseİ Gelişme Dönemleri**, TDK Bilimsel Bildiriler 1963, 57 – 60.
- Hazai György , **Türk Dilinin Gelişiminde Ondördüncü Yüzyılın Yeri**, Osmanlı Beyliğı, İstanbul, 1997, 62 – 67.
- Hazai György, **Balkanlarda Yollar ve Diller, Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia 1380 - 1699**, İstanbul, 1999, 133 – 137.
- Heyet, Cevad, **Tebriz lehcesi hakkında** (M, Mahmudov'un yazısı (1988) üzerine), Varlık 72 - 1, 1989, Tehran.
- Hey'et, Cevad, **Horasan Türkçesi**, Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, sayı: 5.
- Xudiyev, Nizami, **Zamanın axarı ilə**, Azərbaycan 4, 1988, 179 – 183.
- İmer, Kâmile, **Dil ve Toplum**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.
- İmer, Kamile, **Türkçenin Sözvarlığındaki Yeni Öğeler** DA 1991,
- İmer Kamile, **Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi**, KBY, Ankara, 1998.
- İsen, Mustafa, **Ötelerden Bir Ses**, Ankara, 1997.
- Johanson, Lars, Nurettin Demir, **E - sesinin Türk Latin abeceleriyle gösterilmesi hakkında**, TDA 4, 1994, 173 – 178.
- Kabacalı, Alpay, **Türk Kitap Tarihi**, İstanbul, 1989.
- Kahraman, Hasan Bülent, **Bir Politik Kurum ve Süreç Olarak Türk Dil Kurumu**, Hürriyet Gösteri, Sayı: 239, 2002.
- Karaağaç, Günay, **Türkçe ve Komşuları**, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi V, İzmir, 1989, 67 – 80.
- Karahan, Leyla, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK, Ankara, 1996.

Karamanlıoğlu, Ali, **Türk Dili Nereden Geliyor, Nereye Gidiyor** İstanbul, 1972.

Karamanlıoğlu Ali Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK, Ankara, 1994.

Kargı Ölmez, **Zuhal, Şecere i Terakime**, TDAD, Ankara, 1996.

Karpat, Kemal, **Ottoman population 1830 - 1914; Demographic and Social Characteristics**, Madison, 1985.

Karpat, Kemal, **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Ankara, 2004.

Kaşgarlı Mahmud, **Dīvanü Lûgati't - Türk**, Tıpkıbasım, KBY, Ankara, 1990.

Kaşgarlı Mahmud, **Dīvanü Lûgati't - Türk**, (hızl.) Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, İstanbul, 2005.

Kay P. B., A. Berlin, **Basic Color Terms**, 1969.

Kırzioğlu, Fahrettin, **Köroğlu Boylarında Oğuz Düzeni Sayısı**, Reşit Rahmeti Arat İçin, TKAE, Ankara 1966, 323 – 330.

Kocaoğlu, Timur, **Bugüne Kadar Az Tanınan Harezmi Türk Edebi Dili ve Özellikleri** 5, Milletler Arası Türkoloji Kongresi, 1985.

Kocaoğlu, Timur, **Türk Diline Sosyo - Politik Bir Bakış**, Türk Dili, 548, Ağustos 1997, 113 – 121.

Korhonen, Mikko, **Kielen syntty**, Juva, 1994.

Li, Yong-Song, **Türk Dillerinde Akrabalık Adları**, TDA, Ankara, 1999.

Mansuroğlu Mecdut, Das Altosmanische, **Philologiae Turcicae fundamenta** 1, Wiesbaden 1959, 161 - 182, Türkçesi: Tarihi Türk Şiveleri, TKAE.

Mehmedoğlu, Alaeddin, **Hatire A. Aliyeva, Türk Dili Varlığımızdır**, Adapazarı, 2001.

Morina İrfan, **Prizren'de Türkçe Soyadların Kökeni**, V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Halk Edebiyatı Sektör Bildirileri, Ankara, 1997, 129, - 150.

- Muhammedoğlu, Saleh (Aliev), **Azerbaycan Türklerinin Etnik Menşesine dair Üç Ana Görüşün Eleştirisi**, Türk Dünyası Araştırmaları 116, Ekim 1998.
- Németh J., **Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens**, Sofia, 1956.
- Németh J., **Osmanlı Türk Dili Tarihi Araştırmalarının Yeni Yolları**, TDK Bilimsel Bildiriler 1957, 1 - 14.
- Németh Gyula, **Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine**, Macarcadan çeviren Vural Yıldırım, TDAY 1980 - 1981, 113 - 167 (Németh 1956' nın Türkçesi).
- Nişanyan, Sevan, **Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**, Adam 2002.
- Nutki, Hamid, **Yazı gaydaları (imla kılavuzu)**, Varlık 1365/1987, sayı 9 - 10/91 - 92, 3, - 63, s, Ayrıca kitap halinde, Yazı gaydaları (imla kılavuzu), Tehran, 1365/1987.
- Paşa, Aydın, **Azerbaycan şehs adları**, Bakı, 1996.
- Pitcher, Donald Edgar, **An Historical Geography of the Ottoman Empire**, Leiden, E, J, Brill, 1972, XVII, harita; The Bysantine Empire Compared with the Empire of Mehmed II,
- Podolsky, **A Greek Tatar - English Glossary**.
- Pokrovskaya L, A, **Grammatika Gagauzskogo yazıka**, Kişinev, 1990.
- Pokrovskaya L, A, **Sabaa Yıldızı** 1, 1996, 62.
- Pokrovskaya L, A, **Sovremenniy gagauzskiy yazık**, (kurs lektsiya) Komrat, 1997.
- Radova, Olga, **Bucak'taki Transtuna Göçmenlerinin ve Gagoğuzların Etnik Kimliği**, Avrasya Etüdleri, İlkbahar 1998, sayı 13.
- Resuloğlu, Böyük, **Azerbaycan** www.sarigelin1.com.
- Róna - Tas András, **On the Development and Origin of the East Turkic "Runic" Script**, Acta Orientalia XLI, 1987.
- Róna - Tas András, **An Introduction to Turkology**, Szeged, 1991.

- Sadoğlu, Hüseyin, **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Sakaoğlu, Saim, **Türkçede Soyadları**, AÜ, 1979, 375 - 422.
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih**, İmge, Ankara, 1997.
- Sertkaya Osman, **Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri**, TDEP 18, 133 - 138; 19, 171 - 184; 20, 157 - 184; 22, 169 - 189.
- Sertkaya, Osman F., **Eski Türkler Okur Yazar Miydi**, Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü - Sempozyum Bildirileri, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 23-37, 2001.
- Straşimirov, A, **Biblioteka za učenika**, Sofya 1985
- Süleymanoğlu – Yenisoy, Hayriye, **Tarih Boyunca Slav - Türk Dil İlişkileri Türkçede ve Öteki Türk Lehçelerinde Slav Leksik Unsurları**, TDK, Ankara, 1998.
- Şandır Mehmet, Bayır - **Bucak Türkleri** (Suriye’de yaşayan Türkler), Yesevi 26, Şubat 1996.
- Şireliyev, M., **Azerbaycan Dili Dialektlerinin Türk Dili Dialektleri ile Mukayiseli Öyrenilmesi**, TDK Bilimsel Bildiriler 1957, 191 - 208.
- Tanasoğlu, Dionis, **Komrat kalkıntısı - 90 yıl (1906 - 1996)**, Ana Sözü 3 - 4 (327 - 328) 30.1.1996.
- Tekin, Şinasi, **1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga - bolga' Sorunu**, TDAY 1973 - 74, 59 - 157.
- Tekin, Şinasi, **Eski Türkçe, Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, 142 - 192.
- Tekin, Talât, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, TDK, Ankara, 1987.
- Tekin, Talât, **Orhon Yazıtları**, TDK, Ankara, 1988.
- Tekin, Talat, **Tunyukuk Yazıtı**, TDAD, Ankara, 1994.
- Tekin, Talat, **Orhon Yazıtları**, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk, İstanbul, 1995.
- Tekin, Talat, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, TDAD, Ankara, 1995.

- Tekin, Talat, Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri**, TDAD, Ankara 1995.
- Tekin, Talat, **Orhon Türkçesi Grameri**, TDAD, Ankara. 2000.
- Tekin, Talat, Irk Bitig, **Eski Uyurca Fal Kitabı**, Ankara, 2004.
- Tekin, Talat, **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 13, Ankara, 1995.
- Tekin, Talat, **Türkçede Kelime Vurgusu**, DA 1991.
- Tenişev, Ethem R, 1977, **Praskoveyefka Köyündeki Urumların Lehçesi**, TDK Bilimsel Bildiriler 1977.
- Tezcan, Mahmut, **Balkan Ülkelerinde Türk Azınlıklarının Eğitimi Sorunu**, Türk Dünyası, 1998.
- Tezcan, Nuran, **Elementarwortschatz Türkisch - Deutsch**, Harrassowitz, Wiesbaden, 1988.
- Tezcan, Semih, **Gibt es einen Namen Kök - Türk wirklich? Türkischen Sprachen und Literaturen**, Wiesbaden, 1991, 357 – 375.
- Tezcan, Semih, **En Eski Türk Dil ve Yazını, Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, TTK, Ankara, 1994, 271 – 325.
- Tilkoven i tsestoten rečnik na turskite lični imena v Bılgariya Sofya, 2002.
- Timurtaş, Faruk, **Eski Türkiye Türkçesi, XV Yüzyıl**, İÜEFY, İstanbul, 1977.
- Timurtaş, Faruk, **Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri**, TM XVIII, İstanbul, 1976, 331 – 368.
- Tryjarski Edward, **Balkan Dialects**, HTS 414 – 453.
- Tulu, Sultan, **Horasan Türkçesinden iki Hikâye**, TDA, Ankara 1992, 131-153
- Tuna, Osman Nedim, **Ebi Verdi**, TDAY 1984, 115 – 145.
- Tunalıgil, Cemali, **Yugoslavya'da Türk Dilinde Eğitim - Öğretim (1951 - 1997)**, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Şubat 1998, sayı 134.
- Türkçe Sözlük**, TDK, 7. baskı 1983, 8. baskı 1988.

Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü, DD 5, Ankara, 1994.

Vambéry, H, **Etymologisches Wörterbuch der Turko - Tatarischen Sprachen**, Leipzig, F, A, Brockhaus, 1878.

Vəliyeva, Gülhanım, Memmedeli Novruzov, **Azərbaycan dialektologiyasına yeni baxış** (Elbrus Əzizov'un Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi adlı eseri üzerine tanıtma yazısı), Edebiyyat və İncəsənət 50, 1989 (2393).

Yılmaz Ceylan, Emine, **Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü**, TDA 1, 1991, 151 – 165.

Yorgancıoğlu, Oğuz, **Kıbrıs Türklerinde İsim ve İsim Verme Yolları, Soyadı Alma Yöntemleri**, Kıbrıs Araştırmaları Dergisi 2 (2) 1996.

Zehtabi, Memmedtagı, **İran türkcesinin sarfı**, 1355/1977.

Zeynalov, Ferhat, **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.